

МИКОЛА
ПАНАСЮК

**Терпкий
смак
істини**

**МИКОЛА
ПАНАСЮК**

**Терпкий
смак
істини**

Роман,
повість

Київ
«Радянський письменник»
1988

ББК 84Ук7-44

П16

Складні і драматичні долі героїв молодого українського прозаїка Миколи Панасюка. Ніяк не знаходить свого місця в «цивільному» житті герой роману, колишній офіцер, звільнений в запас після важкого поранення в Демократичній Республіці Афганістан. Довгий і болісний шлях до істини героя повісті «Крик», який почав життя біля чужого підворіття, кинутій матір'ю.

Рецензент О. О. Сизоненко

Редактор ~~Н. Я.~~ Дзюбенко

П $\frac{4702590200-156}{M223(04)-88}$ 89.89

© Видавництво «Радянський письменник», 1988

ISBN 5-333-00163-4

Терпкий смак істини

Роман

«Ніхто: ні я, ні хтось інший не пройде
ваш шлях за вас.
Ви мусите пройти його самі».

Уітмен

Світлій пам'яті мого батька

1.

Він переходить на другий бік вулиці, озирається: жінка дивиться йому вслід. Жінка як жінка, не потворна і не вродлива, не повна і не худа, середнього зросту, років сорока. А може, й більше.

«Дурниці.— угамовував він сам себе.— Я міг, зрештою, і не стрінутися з нею. Це випадковість. І більш нічого».

«Міг,— перечить чийсь рипучий голос.— Міг. Але ж стрівся».

«То й що з того?»

Голос мовчить.

Він виходив з магазину й зіткнувся з нею на порозі — обличчя в обличчя: двоє очей враз упали в душу, аж до тих закутків, у яких він ховає те, що таїть навіть од самого себе.

Вона не бачила мого лица, подумав він. І враз відчув: трапиться щось не зовсім звичайне, бо серце стислося, а тілом перебігла гаряча хвиля.

Дивовижні очі у жінки. Не липкі, не давкі, не хитрі, а крадучі. Такі конче щось забирають.

Він не марновірний, не вірить ні в бога, ні в чорта, лише у силу, що в самій людині. Але в його житті — такому короткому, бо що то є двадцять

п'ять літ.— випадало немало таких подій, які спершу ніяк не в'язалися між собою, а згодом спліталися водностраль.

Бувало, він несхибно вгадував те, що мало статися. Це у нього з дитинства сидить. Як і та тривога, що охоплює його, коли він стрічає людину з певною тілесною чи духовною травмою.

Але ж жінка дужа, зусильна. Зовні. А яке в неї нутро? Звичайна людина не може мати такі очі.

Ет! Нічого у повітрі нема. Хіба що золотавий пилок. І вітерець навіть думку, що не тільки з ним, а й ні з ким сього дня не скоїться нічого лихого. Погане приходить у затишшя. А тут гамір, метушня. Гамір, який буває в селі, де в одному місці і контора колгоспу, і Будинок культури, і сільрада, і ресторан, і магазин, і розвертається рейсовий автобус.

Очі жінки тут ні до чого. Цей неспокій вселився не сьогодні. А чого і звідки взявся — ніяк не збагне. Часом йому видається, ніби він вчуває запах смерті. Тієї смерті, з лап якої вирвався не так давно. Ось вона, певне, розгнівалася, що впустила належне їй, і знову чигає слухного часу.

Від смерті, кажуть, не втечеш. Але ж він утік? І двічі ніхто не вмирає, не вмратиме і він.

А може, то вона тихо, але наполегливо наказує: йди, йди, йди. Але куди?

Є на світі речі, про які можна не думати, а є такі, про які мусиш думати.

На годиннику третя. До автобуса лишилося двадцять хвилин.

А може, піти навпростець, нараз осяває його. Через ліс? Е, ні. Роби те, що суперечить твоєму бажанню, і у тебе не буде несподіванок.

Раптом чиясь п'ятірня лягає йому на плече і незнайомий голос пита:

— Ти чи не ти?

Він оглядається. Чоловік років сорока п'яти з темними очима, з чорними гарними бровами. Прямий ніс, підборіддя з ямкою посередині. Широкогрудий, півсажня в плечах. Губи широкі, насмішкуваті.

— Зайшов зліва — ти, — збиває чоловік капелюха на потилицю, усміхається. — Зайшов справа — ти. — Знову натяг капелюха на очі. — Отже, ти. Як ти тута опинився, куди йдеш?

Чоловік трохи гугнявить в ніс, мружить вузькуваті очі.

— Додому.

— Ходімо...

Чолов'яга, забігаючи наперед, часто хапається рукою за підборіддя, ніби перевіряє, чи на місці ямка, галакає про колінвали, осі, кришки, підшипники. Чомусь усе там, де найменше кому необхідне, за всім крутиться посоленим в'юном, а пуття — ні на гріш. Доки вирипаєш! Раніше легше було — узяв пляшку, всунув у кишеню, а тепера чортзна-що! Треба дати, але як? А без давачки не балачка, а сміх. Та й коли в гаспида згине гендель державним?

Він слухає упіввуха й думає: хто ж це такий?

— А ми днями з Ніною згадували твою матір. Як вона там?

Йому й світ розвиднівся! Ніна. Ніна Курилко, названа сестра його тітоньки. А це ж її чоловік, Василь Іванчук.

Коли ж то вони останній раз бачилися? Як ще до школи ходив?

— Василь... — й примовкає, чекаючи, що той підкаже, як його по батькові. Та ба! Василь дивиться усміхнено. — Як вас по батькові? — питає він.

Василь недбало махає рукою.

— Ет! Ти хоча й годишся мені в сини, але по-що така церемонія? А скільки тобі літ?

Він сказав.

— Так багато? Невже я такий старий? А я все гадаю... А бач...— Хитає головою.— Життя біжить, як музика дзвенить. Не бачиш своєї старості.

Василь звертає у вуличку і зупиняється.

— Ти чо'?— оглядається Василь.— Чо' став?— узяв за руку.— Не опинайся. Бути під хатою і не зайти? А Ніна взнає, що скаже?

Двір широкий, заасфальтований, мурована хата, хлів, гараж. Крізь напіввідхилені двері червоніє «Москвич».

— Мати! Мати-и-и!— гукає Василь.— Де ти?

З хати виходить Ніна, стає на східцях. Зиркає на чоловіка, на Левка, знову на чоловіка.

— Чо' тобі?— питає.

— Хе-хе-хе...— аж умліває Василь від приємного хвилювання.— Не пізнає... Хе-хе-хе... Не пізнає,— моргає до нього. — Хе-хе-хе... Ач!

— Кого?— перепитує Ніна.

— Кого, кого... Його,— киває Василь на нього.— Кого, кого... Левка...

Ніна ворухнула бровами, подивилася пильніше, далі ставить відро, плескає в долоні.

— Йй-бо, Левко! Господи! Виріс, змужнів. Де ти його здибав?— дивиться на чоловіка.

— Де, де... На зупинці. Хе-хе-хе... Зайшов зліва — Левко, зайшов справа — Левко.

— Як там мама, Люда? Заходьте до хати. Вгощай, батьку, Левка, а я корову видою...

У кухні висить непорушна, напівсонна сутінь. Василь розсуває гардини, забирає з крісла рам'я, кидає на ліжко.

— Сідай... Ти горілку п'єш? Ні? Я теж її, кляту, не уживаю. Сусідський хлопчик якось питає:

дядьку, яку ви знаєте отруту з семи букв? Кросворд, значить, розгадує. А я кажу — самогон. Отак! Горілки в хаті не було, не буде. А настойка є. Хе-хе-хе,— югнув за двері світлиці.

Він сідає, перебігає очима: на півкухні розклався сановитий кременець, в одному кутку шафа, в другому грубка, коло столу холодильник. Велике металеве ліжко, на стінах дзеркало в чорній широкій рамі, дешеві паперові ікони, фотокартки, портрет бородатого чоловіка з суворим лицем, картина: птах зі стрілою у грудях.

Він повів очима далі й знову вернувся до картини. Щось у ній тримає зір, а що — не може збагнути. Підходить ближче. Сонце вже сховалося за обрієм, скипали чомусь червоні, ніби заляпані кров'ю, хмари, з грудей птиці, пробитих довгою стрілою, капала чомусь чорна кров. Птиця, певне, мертва давно, бо вже спала передсмертна напруга.

Що ж штовхнуло його?

І раптом дійшло: очі! Живі у своїй несамовитій вірі.

Але у віщо? У добро чи зло? В нездоланність смерті чи в торжество життя?

Від очей не можна було відірватися. Вони вимагали, погрожували, сміялися, глузували.

Позаду став Василь, задихав у потилицю гарячим.

— Де ви її взяли?

— Од батька зосталася... Ніна каже — зніми та зніми, вона мені на нерви діє, а мені, знаєш, нравиться. Во!

Ставить на стіл літрову пляшку.

— Тута все є — трави, сік виноградний, цукор, спирту крапля для тепла. А я тебе одразу не пізнав... Хе-хе-хе... Зайшов зліва — ти, зайшов справа... Сідай.

«Може, спробувати?»— подумав він. Випив її ледве не лається: настійка вогнем опекла горло.

— А що?— усміхається Василь.— Файна? Знаєш, ото стоїть та стоїть. Як ми до неї, а там осуга плаває. Олія? Хто ж лийнув? Жінка каже — не вона. А хто? Ну як?

Він гасить кислуватим узваром полум'я, каже:

— Запридух...

— Хе-хе-хе... Запридух... Перше подумали — хтось олії лийнув, але хто? Дітей у нас нема,— печалиться Василь.— Нема... Нема... Не дав бог. Який там бог? Нема бога. Не нарікаю я на бога, не нарікаю ні на кого, я сам себе виню. Отак!— понурює голуву, підіймає, дивиться вбік.

Зайшла Ніна, усміхнулася до Левка й каже, приклавши руку до коліна.

— Я тебе ще таким пам'ятаю.

— Невже я таким був?

— Не віряться? Не пам'ятаєш, як трусталки * у нас крав?

— І таке було?

Ніна одвертається до судника, дістає гладішку, накриває її цідилком.

— Чого тільки не було... Файну корову маємо...

— Вранці відро.— Дивиться Василь, як жінка цідить молоко й дивиться, так ніби вперше бачить. — В обід трохи менше.

— Назбирали того молочного... Нема кому їсти... Удвох живемо... Дітей немає... А ти,— ставить гладішку на стіл, сідає на табуретку,— як живеш? Маєш жінку, діти? Налити тобі молока?

— Мені не можна.

— А то ж що? Соляшниці? Чи, може, рибу їв?

«Нащо їм правду знати?»— думає, а вголос каже:

* Трусталки — полунці.

— Рибу...

Василь махає рукою, бере гладішку, наливає молоко в білу емальову кварту.

— Пий. Не слухай тих балачок.

Він п'є, а Ніна дивиться на нього пильно. За-смагле обличчя ще береже сліди колишньої вро-ди. Особливо багато її в очах — великих, сумних.

— Ех, Левку, Левку! — нараз вигукує Василь.

Ніна здригається, зиркає на чоловіка.

— Нічо' ти не знаєш... Нічо'. Нащо мені мото-цикл, нащо машина, га? Не знаєш? І я не знаю. — Й несподівано співає приємним баритоном: — «Ой верніться, літа мої, хоч до мене в гості!»

«Що б тоді було? Не одружився б на Ніні?»

— Чого ти розспівався? — докірливо питає Ніна.

Нараз його пронизує такий біль, що він, аби не крикнути, прихоплює губу зубами.

«От тобі і неприємності. Але до чого тут жінка?»

— Піду... Час додому.

— Посидь, — каже Ніна утомно-байдуже. — Куди тобі поспішати? Скільки там того шляху?

Василь мовчить, дивиться повз нього.

— Піду.

— Кланяйся мамі, Людї...

Вийшли на двір.

— Прощавайте, — каже він.

— Ходи здоровий, — каже Ніна.

Василь йде слідом. У воротях спиняється, подає руку:

— У тебе діти є?

— Я ще парубкою.

— А в нас нема. Живемо не батьками, помремо не людьми. Хто нас до старості догляне? Га? Шти-рі *, — криво усміхається. — Тільки хто?

* Штиря — ялова вівця.

— Взяли б з дитячого будинку.

— Свого хочу. Щоб на мене скидався, ге-е-ет!— шарпає губами, ворушить міжбрів'я.— Прощавай! А стривай-но,— похоплюється він.— Ти ж офіцер? А чо' тута? У відпустці, чи що?

— У відпустці...

2.

Він вже ковтає п'яту таблетку знеболюючого, а гострий спазматичний біль, що стискує шлунок, не зникає, навпаки, стрімко росте й, здається, ось-ось проб'є тім'я.

Біль не порівняєш ні з чим: він ні гарячий, ні холодний, ні гострий, ні тупий. Біль — це синтез усіх визначень на світі, й він неймовірно швидко — скоріше за світло — проникає до кожної клітини тіла, в'яже їх водно не сіткою нервів, а плетивом розжареного дроту.

«Спиртного в рот не брати! Забудь про те, що воно існує,— наказував хірург шпиталю Шпитьсяко.— Забудь за парне, солодке молоко. Кисле можеш. Чуєш? У тебе всього половина шлунка, немає дванадцятипалої, півтора метра кишок».

«То багато чи мало?»

«Багато, коли воно на своєму місці. І зовсім мало, коли їх розтягнути на землі. Іж потроху, але часто. Твої найдки — легкі супи, юшки, зелень. Бігай, купайся».

«І що — виростуть оті півтора метра і дванадцятипала?»

Шпитьсяко багатомовно постукав дебелим пальцем себе по лобі.

Назустріч йдуть люди, він бачить їх, піби крізь імлу.

«Головне — не впасти,— думає він.— Добрести до

лісу... Там я перележу... Віддихаюся... А все винна та жінка зі своїми очима...»

Хоче усміхнутися й не може. Еге ж, коли б не вона, то його не перехопив би Василь, не запросив би до себе. Бридня!

А сонце як на те жахтить жаром. Наче хоче доконати його зверху. Клята спека! Як в Афганістані. Воно йому там обридло до згаги.

У нього колись були добрі ноги. Та й зараз вони не слабші. Якби не біль, він пронісся б цією дорогою мов вітер, а так мацає кожний горбик, кожну ямку. В голові вирує бозна-що, голова вже не здатна міркувати, тож за неї міркують ноги. Ноги мудріші за голову, вони несуть його далі й далі. Хай несуть. До лісу залишилося зовсім близьенько, вже навіть чути запах торішнього листя.

Найголовніше — це ноги. Де він вичитав це? Чи, може, від когось чув? Певне, чув. Скільки йому довелося лазити по ущелинах, горах, яругах, долинах, перскакувати рови, провалля, і скрізь його визволяли ноги.

Він шукає затінок й майже валиться на землю. Вже, здається, у напівпритомності ковтає таблетку й одразу падає у химерне плетиво болісного маячіння. Того маячіння, яке приходить зі сном і мучить своєю загадковістю, натяками, віщим пророкуванням.

Він в якійсь кімнаті. Стіни її увішані килимами, рушниками, на столі таріль, а в ній гільце*. У полумисках шишки, яблука, горіхи.

Чиєсь весілля. А де ж наречена?

Відчиняються двері, й заходить та жінка, яку він стрів у магазині. Але тепер вона молода-молода,

* Гільце — прикрашена гілка, яка стоїть на столі упродовж весілля.

молодша за нього. Білосніжна фата, довга весільна сукня. Ледве вона ступає на поріг, як кімната повниться гострим запахом одоляну*, м'яти, ромашки. Цей пах настільки сильний, що він чує його в роті: гіркувато-солодкий, пряний.

У дівчини ніжне виразне лице — високе, чисте, плавне чоло, чорні коси, гнучкий стан. На устах бликає усміх, а карі очі у тривозі. У тій тривозі, що породжується ще не розгаданою, але вже близькою, завислою над головою небезпекою.

Дівчина простягає до нього руки, долоні стуляючи човником.

— Ось вона, — каже упівголоса.

— Хто?

— Душа.

Нащо вона йому? Всі біди на світі од душі. Хоч тіло без душі мертве, але вони ніяк не можуть зжитися: тіло сите — душа голодна, тіло немичне — душа сильна. І спрага душі дужча, і ціна вища. Тіло продається, купується безліч разів, а душа — раз. За справні гроші. Хто купує людину, той купує душу. А тіло додається. Як зіпсовані цукерки до рідкісного краму.

— Не хочеш? — хнюпиться дівчина. По хвилі зводить голову. — Гордуєш? — заливається слізьми.

— Не хочу.

Він у своїй душі не здатний розібратися, а в чужій — поготів. Ні, голубко, ні. Душа — то вмістилице гріхів, і вони там — як гостинці у вузлику: доки не розв'яжеш, то й не скуштуєш. Ні.

Дівчина схлипує.

Він просягає до неї руку: хоче погладити її по голові й приходиться до тям.

* О д о л я н — валер'янка.

Сонце над самісіньким обрієм, хмари над ним навалені, мов на дощ, і підпалені, ніби на мороз чи на злий вітер. У голові мла, а серце стугонить, як від надвередливого бігу.

За два-три кроки дорога, за нею зарінок, а далі, у вервечці верболозу, річка. Надбережжя того боку не таке, як посеїбіч, а круте, високе. Південні береги завжди стрімкіші північних.

На годиннику пів на п'яту. Цілу годину лежить. Треба йти. Ворухнувся — і біль оживає.

Дістає облатку, вилуцує ще одну таблетку, ковтає, відкидається на спину, плющить очі. І вже перед ним Дмитрук. Капітан Дмитрук, командир його роти.

— Встати!

— Не можу...

— Що значить — не можу? Встати! Нас чекають.

— Не піду...

— Що?— вигукує здивований Дмитрук.— Як так? Коли не ми — тоді хто? Хіба ти не знаєш — дні людини, як дні наймита. Людина на землі, мов на службі військовій. Усі комусь служать. Хто добру, а хто злу.

— Хто богіві, а хто сатані...

— Хто правді, а хто неправді. Хто кривду п'є за воду, того...

— Я не бог,— перебиває він Дмитрука,— щоб жертвувати собою.

В очах Дмитрука запалюються глузливі вогники.

— Бог? Ха! Офіра? Людина величніша за бога. Людина здатна на жертву, а бог — ні. Один раз йому випала нагода, і то він оддав за себе сина.

— Гаразд...

Хоче встати й не може. Ніби задерев'янів.

«Що то зі мною?— лякається він.— А може, я вже мертвий?»

Хапливо шукає свій пульс. Нема. Тулить руку до грудей — ні звуку. Серце не б'ється.

«Але ж ні! Я чую, бачу! Але ж чому мовчить серце?»

— Не подобається мені це все,— зводить він голову.

Але Дмитрука нема. Він у тій палаті, де лежав по тому, як зірвався з гачка смерті. У дверях стоїть хірург Шпитько, а з-за його плечей то визирне, то сховається палатна сестра Іванна Дмитрівна, яку всі кличуть «Дядьком Іваном».

— Це мені зовсім не подобається.

Шпитько й бровою не веде, а Дядько Іван хутко-хутко кліпає повіками. То перша ознака її розгубленості.

Еге! Щось з ним сталося. Але що?

«А може, я вмираю? А що чую та бачу — то смерть ще не вразила вух і очей?»

— Але ж я не хочу вмирати,— каже він тихо й вчуває, що зараз заплаче.— Не хочу!— кричить. А далі верещить пронизливо, аж лящить у вухах.— Не хочу! Мені нема ще й двадцяти п'яти! Не хочу! Ви не маєте права!

За дорогою — заець пильно дивиться на нього жовтуватими очима.

«Еге ж, не брешуть — в зайця очі зизи»,— мляво й втомлено думає він.

Заець сидить на задніх лапах, очі серйозні, губи сіпаються, й здається, ніби він усміхається.

— Чого ти?

Зайця мов і не було.

Він ворухнувся. Наче й не болить. Помаленьку звівся, пішов неквапно. На битій дорозі чітко видніються сліди кованих шпів гусениць тракторів. За терном, над самісінькою дорогою, напівусохлий

берест. На стовбурі, хоч і миють його дощі та сушать вітри, безліч рудих плям — відмітин глибокої старості. Блискавка розсікла верхівку, обтросила гілля, й берест — мов людина, що зняла до неба руки. Ніби щось молить. А що — ніхто не знає. Може, й він сам не здогадується, що стоїть живою розпукою.

Павло Коробчук, лісник, чогось шкодує дерево: сам не рубає й комусь не дає. Хоч той берест — як камінь на дорозі: хто об'їде, а хто й перечепиться. Звикли, що й не бачать його.

За берестом три сосни — дві у парі, а одна на віддалі. Ніби рушила од своїх посестер та й спинилася. За соснами дорога одразу круто звертає у ліс. У свіжий холодок. Той холодок і манить, і відлякує.

Манить, бо звідти несеться пах, спокій, і як тільки він упірне туди, то біль та втома — мов вода з решета. А відлякує, бо доведеться йти повз провалля, яке звуть Дівочим Лугом.

За Дівочий Луг розповідають багато різних історій. То подорожній, захоплений там рівно опівночі, блукав навколо яру до ранку — водила його якась анахтемська мара, а іншому, що їхав фурманкою, коні уклякли й не рушили, доки не проказав тричі молитви, а ще одному — на дибках стояли, аж поки хтось не свиснув. То блукаючий вогонь гнався за верховим. Чого тільки не розказують!

Та й з ним коло Лугу коїться щось незрозуміле та дивне. Все там: і жовтувата, ніби висмоктана, трава, і оголене цупке коріння, що, сплівшись, повзе, як вужі, і чи то туман, чи то відпар, що клубочиться над прірвою, і уривчасте чи то хлипання, чи то зітхання, що лине з дна, і міцні, кручені дерева на відкидах, — все таїть щось хижє, настійне, владне.

— Що б то значило?— спитав він колісь Шпитьсяка.

Шпитьсяко довго роздивлявся свої порослі густим рудим волоссям руки. Нарешті сказав:

— Анімізм...

І подивився вивіряюче: чи знає він, що то за звірюка, той анімізм?

Він не знав.

— То погано?— спитав.

— Що ж тут доброго? Доброго геть мало. Надмірна, безпричинна перейнятливість. Усі речі та предмети сприймаються живими. Що ж тут доброго!

Доброго мало. То ж дорога в ліс, а він зчовгнутою стежкою попід лісом до самої річки. На мілководді роззувається, занурює голову у воду й полоще її, доки не зсудомило у скронях.

Далі береться крутовиною. Лізти важко, й, доки дістався, передихує три-чотири рази, неначе дихавичний дід. Наверху лягає горілиць, розкидає руки.

Що ж тут доброго? А які взагалі гаразди в нього? Ніяких.

Доля — то така вередлива сучка, що й не знаєш. Як не ведеться, каже його мати, то й курка не несеться. Хоч ти її родзинками годуй.

А чому людина мусить залежати від обставин, які творяться бозна-якою силою? Хіба вона для того приходить на світ, щоб бути тріскою у вирі життя? Це ж несправедливо. Людина — цар природи. Ха! Цар. Може, ще царства якогось? Але якого? Того, що склепом звуть?

Хто йому скаже?

3.

У високому небі пливуть баранці. Куди вони лунуть? Усі хмари на когось або на щось схожі. Та — на отару, та — на коня, а он та — на молоденьку дівчинку, яку мають вести під вінець: довга біла сукня, фата. А он її наречений прудко мчить. Чого він так спішить? Щоб оволодіти дівчиною. Оволодіє — і що? Підуть діти. Буде кому до старості доглянути.

— А нас не буде кому,— впливає Василеве обличчя.

Еге ж, важка старість, коли нема своїх дітей.

— У тебе є діти?

— Одчепись від мене,— мимрить він.

Плющить очі — й згадки одна за одною з чотирьох боків: ніч, напівтемні вулички, чорні тіні, п'яниця, що, плентаючись позаду, то мугикав собі під ніс, то лаявся, то сопів натужно, наче пхав поперед себе воза.

Ось і дім. Світяться вікна, силует жінки, для якої діти — кайдани.

«Я вагітна»,— сказала вона.

І дивилася так, ніби те, що сталося,— проти-природне, ніби її уразило, що вона спроможна на це, як всяка жінка. Вона ж не така. Вона вседозволеність сповідує.

«Щоб життя тебе не розлюбило, треба любити його і любитися, з ким лише серце захоче!»

А може, йому це все наснилося? Ліля, життя з нею?

Не раз він просив узяти шлюб, а вона на те товкла одне: всі приписи, складені суспільством, мають одну мету — тримати в покорі членів своїх. Дві речі вічні, невмирущі — життя, кохання. Сім'я? Геть сім'ю! Діти? То кайдани. Хочеш жити,

то не обкладайся ними. Біля дітей ти раб, і все!
А життя — що жар-птиця: осідлаєш — злетиш у
надхмарні висоти, а ні — по краплині стечеш по-
том у землю. Хто народився дурнем, той і помре
ним.

Два роки він жив з нею. Дізнаючись про зраду,
кидав її, а за тиждень вертався назад.

Чого? Забутися в її обіймах? Ох, ті обійми! Не
звідав він подібного ні до неї, ні після неї.

Коли повернувся з полігона, всьому був кінець.
Вона говорила, а йому стукало: сина нема.

Чому він вбив собі в голову, що мав бути саме
син?

А за вікном тоді вив вітер, шпурляв дощ у шиб-
ки, а в кімнаті було тепло й затишно. А що мов-
чав він, умовкла й вона. Далі глянула на нього ве-
ликими сірими очима, встала з крісла-гойдалки,
підійшла до нього, пригорнула голову до своїх
грудей і заговорила знову: і голос вже був м'яким
та лагідним, як були м'які та лагідні пальці її у
нього на потилиці.

А він мучився від якогось досі не звіданого по-
чуття, якоїсь, здавалося, нової істини. І, ще не вло-
вивши її, не збагнувши до кінця, піддаючись то-
му внутрішньому поривові, який був ближчий, зна-
йоміший, ніж те, що от-от мало пробитися, він
повернув її до себе спиною.

Вона умовкла, засміялася переможно й закли-
чно: він любив обіймати її з-за спини, класти руки
на груди.

Коли б не той сміх! Сміх жінки, певної своєї
сили. Коли б не він сам! Та що говорити? Коли б
не розхиялялися ноги, то й люди не ходили б.

І він учинив те, на що не мав наміру, у чому піз-
ніше кається. Але що з того? Є кається, нема ворот-
тя. Він вдарив її. Вона скрикнула, запручалася,

а він, затиснувши її голову у себе під пахвою, бив її по заду, бив, бив...

«Світ переводиться нанівець, й не знати чо',— любить казати його мати.— Все навиворіт...»

Все, та не все. Часто люди роблять те, що су-перечить їхнім намірам та жаданню.

Нерідко по тому якась незборенна сила пхала його на околицю міста, під вікна будинку, в яко-му вона жила. І хто знає, чим би скінчилося те заглядання у вікна, коли б не побачив з нею дру-гого. Вона несла обережно випнутий живіт, лице у плямах.

Вперше він тоді напився, ночував за містом. Ко-ли наступив ранок, сірий, туманний, слизіли дере-ва, слизів увесь світ, й безглуздим видавалися йому мрії і навіть саме життя.

Того ранку теж сидів на березі якоїсь річки, й над ним так само бігли хмари.

Кому стало легше від цього? Нікому. Зайдеш зліва — ні, зайдеш справа — ні. Не ти один, Васи-лю, живеш у пустці, не в тебе одного нема дітей.

Він пробує звестися й не вірить сам собі: біль щез.

Помалу спускається до річки, роззувається, всо-вує ноги у воду.

З розвесненого лісу тягнеться свіжий дух хвої, липе сила-силенна різних звуків. Здається, що їм тісно в лісі, й вони, вирвавшись з нього, плывуть широко й рівно.

Лише якийсь птах-бешкетник то свище, то при-свистує, то пирскає, то вмовкає, щоб за мить зно-ву зламати ладність.

Раптом він вчуває чийсь погляд.

З того боку річки окаряч стоїть сільський дур-ник Ростислав. Брудний та обшарпаний, круглі очі.

— Левку!— горлає Ростислав.— Як давно я тебе бачив! Де ти пропадав? Чого такий блідний?

— Та,— махає рукою.

— Ага!— радісно згодився Ростислав.— Ага! А я от,— смикає плечима,— не жалуюсь. Вчора ввернув літру — і хоч би що!

Раніше Ростислав працював виконробом, його мали за тямущого спеціаліста. Та він почав пити: спочатку в міру, потім без міри, а далі горілка підвернула його під себе, стяла розум.

— Я вчора пив, а сьогодні,— розводить руками,— четвертий день шукаю і...— лається Ростислав, вивертає кишені.— Бачиш? Порожньо. Чо' вона у кишенях не тримається?— втуплюється у нього.— Га? Четвертий день шукаю...

Блискучі, запалені диким вогнем очі з червоними, припухлими повіками, які неспокійно кліпають, а довгий, розширений у ніздрях ніс безперестанку ворухиться, ніби ловить запахи, за якими визначає, де весілля, хрестини чи інша okazія.

Та, буває, глузд продирається крізь дрімотну напівсвідомість, й тоді Ростислав бігає селом, приглядається до людей і плаче. Хоч його грудний рев — жахливий та безнадійний — аж ніяк не скидається на звичайний плач.

— Ти куди? На весілля?

— Та-га!— тикає пальцем Ростислав.— Ти що? Того? Звихнувся? Га? Сьогодні середа, а хто в середу весілля справляє? Я не дурний, ні-і... В суботу у Вортневі, в неділю в Підгайцях. Єх! Гуль-немо!

А «гульня» його така: стане у воротях і чекає, доки не винесуть чогось поїсти. Горілки і в рот не бере.

— Тобі щось боліло?

— А що таке біль? Га-га! Біль? У землю його.

На дно! Горілка — от що головне. Ну, я пішов. Ой здоров, моя мила, як ся маеш,— горлає Ростислав.— Ой, здається, моя мила, гіншого кохаеш!

Шез дурник. Мов у землю запався. Лише відляски: кохаеш, хаеш, хаеш.

Дурням щастя? Болю не знає, бідою не переймається, ходить, співає.

Відкасує холоші, взувається.

4.

Мати стоїть з решетом на дворі: годує птицю — курей, гусей, качок. Бачить його зітхає:

— Нарешті... Де ти так довго?

Мати майже все своє життя нудить світом. Спершу ждала синового народження, далі — щоб він скоріше виріс й куди-небудь поїхав. А як він вернувся — чекає якоїсь біди. Буває, наче й нема чого боятися, а страх все одно на серце набігає, тисне, баламутить душу. А мати вірить в долю: судженого й конем не об'їдеш, що має бути, того не минути, то тут і говорити нема чого.

А може, такі думки навіює його худорба? Ніби якийсь захарчований. Обличчя завітрене, щоки позападали, очі побільшали, й під ними залягли тіні.

Щось з сином не те. То він неспокійний, то задуманий, то ходить так, ніби щось згубив. А що, то й сам не відає. Вона бачить: він щось шукає, але де тая згуба, те шукає, в якому боці світу — не знає. Через те й тикається туди-сюди і в цьому сліпому блуканні щось валить, щось перекидає. Одне ненароком, друге зумисне.

«Від чого то?— в'ялилася вона.— Чо' у всьому бачить фальш, ошуканство, лукавство? До нього

з добром, а він їжаком. Жалить крошивою. Тримається відсторонь, холодно й ледве не вороже».

Вона знає: хоч як важко йому, а на поміч не покличе. То вже така натура. Батькова й дідова кров у нього.

Вона стала боятися його погляду, чогось їй увижається, що він хоч і дивиться на неї, але не бачить. А як бачить, то коле. Як отсе днями. Так і шмагонув: хто ти така, чого тут?

Вона, може, допомогла б, та ні думки, ні гадки, чим і як дорадити.

Через власне безсилля вона нерідко плакала. Виплакавшись, зачинала говорити з своїм серцем. А воно не слухало її. Може, не мало сили? Бо йшло, немов стара знесилена людина: йде, йде і змре. Пересапне, видихне зайвий дух і знову рушає, щоб спотикнутися за десяток кроків.

Життя видавалося їй таким гірким, таким нестерпно пекучим! Коли б не дочка, то й не знала б, куди подітися. З дочкою стосунки прості, зрозумілі. З нею вона спочиває душею.

Часом їй хотілося помолитися. Але кому? До чого? У хаті жодної ікони, і в бога вона не вірить. Безвір'я перейняла од свого покійного батька. Він не раз казав:

— Бог шо? Кичка *. От як натягують бикові ярмо на загривок, то щоб не муляло дуже, кладуть повстину. От шо бог.

Не раз, не два кляла себе за ту слабість, якій вже років та років. Давно те сталося, що й не зміркуеш зараз, що тоді забрало силу: жаль чи туга за чоловічою ласкою.

Але й досі,— з якої б то причини?— коли вряди-годи стрінуться, то поза спиною холодок пробігає.

* Кичка — повстина, яку кладуть під хомут, ярмо.

А як стикнуться очима, то аж млосно стає. Бо то очі людини, яка ніяк не збагне, за що їй судилося хреста нести.

Іноді хотіла згадати — яким був змалку син? А на пам'ять нічого не ставало. Затерлося. Навіть не пригадує, любила його чи ні. Одне лише затвердила як свої п'ять пальців — ледве дочекалася, коли заберуть до війська. А як забрали — камінь з душі. Коли ж написав, що збирається вступити до училища,— мов на світ народилася. Здавалося, що вернулася молодість...

— Хіба я раніше приходжу?— каже він під ніс.

Мати, видно, не чує: на подвір'ї лункий стукіт: та-та-та. То кури клюють зерно з ужитих блях. І сичання: як тикається вертлява качка до гусей, то вони витягують шиї, сичать:

— С-с-с-с... Чо ти с-с-сунешся...

Він іде до літньої кухні, але на півдорозі спинається: віє вітер, доносить запах їжі, його нудить. Та, зловивши на собі материн насторожений погляд, пересилює себе, йде. Бере відра, виносить з клуні балію, наливає воду, миється.

— Ти куди?— питає мати, коли він йде з двору.

— До Зої.

Зоя — то його старша сестра. Вона лікар, хворих приймає двічі на день: вранці та ввечері. Решту ж дня ходить по хатах, де малі діти. Село ж величеньке, а ще два хутори — Лози та Кухва.

Зоя не рідна його сестра. Мати в них одна, а батьки різні. Зоїн помер, коли вона мала три роки, у п'ятдесят четвертому. Мати вдруге заміж не вийшла — не було за кого. По війні з чоловіків — підлітки, діди та каліки. Проте через десять літ по Зої він таки з'явився на світ і вже цим увів у неславу жінку, що стала йому матір'ю.

Він здогадується: батько його в селі. Може, вони щодня стрічаються, батько знає, що він його син, а він — ні. Якось спитав у матері, а вона глянула так, що від того часу він більше не питає.

Але ж він десь тут. І його знає не тільки мати. Бо доля байстрюки подібна до стану чоловіка, якого зрадила жінка: за її перелюбство вже й горобці цвірінькають, а чоловікові геть невтямки. Коли ж прочує, то останнім і конче від поганої людини.

Прийому очікують дві жінки: стара й молода. Стару він знає — то баба Хвилониха. А молоду — у всьому чорному, з хлопчиком на колінах — ні.

Він поздоровкався, сідає навпроти Хвилонихи.

Минуло хвилин двадцять.

— Хто там? — киває він на двері.

Хвилониха сердито фиркає, б'є сухеньким кулачком по долоні.

Минає ще хвилин п'ятнадцять.

Нарешті розчиняються двері, й у пройомі виростає Гнат Лук'янчук — вузькогрудий, довгий, кривов'язий чоловік років за п'ятдесят. Обличчя його зім'яте й, здається, ніколи не знає усмішки, радощів, а лише печаль. Очі пісні, незмигні.

Гната в селі не люблять. Селяни — люд роботящий, а Гнат постійно тиняється лікарнями, скаржитися на здоров'я, на лікарів. До самих жнив Гнат не скидає ні довгого драпового пальта, підшитого кролячими смушками, ні облізлої заячої шапки з вічно опущеними павушниками.

Гната прозивають «Болящим», його знають в усіх довколишніх селах, в усіх лікарнях.

На Гната хтось склав віршика: «Отой Гнатко, немов бугай, здоровий, силу має, а лікарів його давно на світі вже немає».

Коли Гнат йде, то дивиться під ноги: щоб не розтоптати мурахи або черв'ячка і не наступити

на камінець чи грудочку, щоб не повредитись самому.

Болящий обережно заносить ногу над порогом. Далі, щось, певне, згадавши, тягне назад, зачиняє двері.

Баба Хвилониха б'є кулачком по долоні, сичить:
— Котяр-р-ра...

Стає на ноги, та в цю ж мить знову відчиняються двері.

— А мо' б, того...— каже Болящий, напівобернувшись до Зої.— Мо', мені приписати...

Зоя киває з тією підкресленою ввічливістю, за якою криється бридливість:

— Так, так...

Побачила Левка, кидає бровами.

— Чого ти тут? Що сталося?

— Нічого... Так зайшов.

— Може б, того,— знову заводить Болящий.

— Тобі того!— гнівно зривається баба Хвилониха.— Того! Батога! Сирівцевого! Лазиш лікарнями, а ніякий лікар не знайде хвороби. Що б то значило, га? Безпросвітне ледащо! Тьху!

Болящий зневажливо шморгає носом:

— Баба! Як є — баба,— зітхає ображено.— Не знаєш ти моєї біди, не знаєш...

— Знаю! Люди — жать, а ти — на межі лежать. Тьху! Ти хоч коли-небудь розрубав поліно дров? Ліногуз, байтало! Тьху!

— Ти, Ганно...

— Йди звідси! Йди ради бога!— махає рукою Хвилониха.— Очі мої не дивляться на тебе. Ні богові свічка, ні чортові рогачило. Тьху!

Хода у Болящого зморена, обережна.

— Чого ти тут?— знову питає Зоя.— Що сталося?

— Таж кажу — нічого.

— Тоді жди.— Й до Хвилонихи:— Заходьте, бабцю.

Хвилониха за поріг, а в прорізі дверей виростає Гнат. Топчється, зітхає й зникає.

Він усміхається:

— У стародавній Індії Болящого завели б на берег Гангу, набили б рот священним мулом й кинули б у річку.

Молодичка зиркає на нього злякано, опускає голову. У неї біле ніжне лице, високе чоло, чорні очі, легкі тіні під ними.

Десь він бачив її, але де? Чия ж то жінка?

Дивиться на хлопчика: часто батьків по дітях пізнають. Безліч облич промайнуло в пам'яті, але в жодного його приятеля або товариша не було такого бліденького личка, таких серйозних, якихось вистражданих очей.

Виходить Хвилониха.

— Чия то жінка?— питає він баби, коли за молодичкою зачинилися двері.

— А бог її відає,— одказує Хвилониха.— Теператієї молодоти! Повне село. Я нікуди не ходжу, до мене ніхто. Тих, хто на нашому куту повертаються, знаю. А решта!— махає рукою.— А тебе, моя дитино, яка біда сюди принесла?

— Ніяка. До сестри зайшов.

— Ага... То ти Левко Насті Скаженої? Ага... А той Гнат,— заторохтіла баба,— то чорна біда з зеленими очима. Ні води не принесе, ні поліна не розрубає, а до їдла! За трьох дурних. Як сяде, то за один раз гуску впорає. Отака людина той Гнат. Піду... Зоставайся здоровий!

Чого він сюди прийшов? Хіба він знає? Щось мучить, непокоїть, а що — не знає. Наче щодня та жінка опускає очі в його душу. В усьому тілі витає тягар, мовби жилами тече не кров, а грузька,

в'язка рідина. Є така важка вода. Огож в його жилах саме вона. А до того всього долучається чийсь нав'язливий голос: іди!

Куди? Чого?

— Це ж!..— раптом уриває його думки обурений голос сестри.— Як ти могла?

У відповідь невиразне:

— Шам-шам-шам, шам-шам, шам-шам...

А за ним дзвінкий од злості голос сестри:

— Твій свекор самодур! Башибузук!

Знову невиразне шамотіння, а далі лунке:

— Дитина твоя?!

Він насторожився: що ж тепер, як поведе себе сестра? Грюкне кулаком чи випає молодичку у плечі?

Його не подивує ні перше, ні друге, бо він певен — сестра, більш ніж хто з-поміж їхнього невеликого сімейства, успадкувала навіженість праотця родини Олексія Назарчука, по-вуличному Скаженого. Дід чотири жінки загнав за своє довге життя, а прожив без двох років дев'яносто літ і в чаду безглузлого сказу спалив власну хату.

Різко відчиняються двері, й на порозі стає Зоя: щоки палають, ніздрі тонкого носа пашать гнівом.

— Ти глянь!

Повз неї боком прослизає молодичка.

— Стривай,— притримує її Зоя.— До мене не ходи більше. Дорога неблизька, сама прийду...

Молодичка мовчки киває головою, тихо прощається, дякує і виходить.

Він зайшов до кабінету сестри.

— Ти часто така?

— Яка?

— Скажена.

— Хіба не обуришся? З пікчемної подряпни розвивається абсцес, флегмона, гнилокрів'я, пра-

вещь, а тут — скалка. Скалка! Дитина загнала в п'яту, спухло, а мати — на все воля божа!

Він нерозуміюче дивиться на сестру.

— Сектантка.— Очі в сестри ще не охололи, гарячі, мов присок, печуть на відстані.— Чого люди втікають від життя? Це ж злочин. Людині відведена одна мить, і за цю мить вона мусить зробити багато. А тут... Жахливо. Жахливо. «Чого раніше не привела?»— «Свекор не дозволив».— «А коли б зараження?»— «Така воля божа». Дикунство. Прожити двадцять п'ять років і все сприймати очима дикун? Бачив хлопчика? Ріжу тіло, а він — ні пари з уст. Навіть не сикне.

— Чия то жінка?

— Теренюкова невістка. Богданова. Середулішнього хлопця... А може... Там дітей — страх!

Одні вбивають дітей свідомо, а другі — ненавмисне. Але хіба від цього міняється зміст? Вбивство — це вбивство. Та й хіба не однаково, де вганяють дитину в гроб — в лоні чи в колиці?

Зоя пильно дивиться на нього.

— Що з тобою?

Він стягає сорочку, лягає на кушетку.

— Болить... А що і де — не знаю.

Зоя усміхається, торкається посмугованих грудей, живота.

— Розмалювало тебе, брате. Хоч на виставку. Цікавий експонат для музею.

Тіло його в шрамах, і він іноді чується, наче натягнув на себе дрогоцьку. Хто вперше бачив — лякався.

— Де болить?

— Ти лікар. Отож, мусиш знати. А що моя сестра — то на три сторінки більше.

— А чому саме на три?

Він сміється.

— Тут?— тисне Зоя на живіт.

— Ні.

— Тут?

— Ні.

— А може, тут?— кладе руку на груди, якраз на те місце, де б'ється його серце. — Так? Ой брате, брате. Одягайся, сідай розказуй.

Спирається ліктями на коліна, складає долоні.

Йому двадцять п'ять, а він нічого не вміє. Він офіцер-десантник, його вчили бити ворога, стрибати з парашутом, стріляти, різати дроти, кидати ножі, гранати і ще бозна-чому, потрібному в армії, а не тут, у цивільному житті.

Робота огидна йому, з нього сміються: шия хоч обіддя гни, а він повзає сліпцем дворами, селами. Що діяти? Йти вчитися. Але на кого? Може, на лікаря?

Зоя встає, прямує до вікна, закладає руки у кишені халата, гойдається на ногах: з носка на п'яту, з п'яти на носок.

Він знає цю звичку: в час роздумів вона завжди отак хитається.

— Якої помочі від мене чекаєш?— питає вона через плече.— Чим я можу тобі допомогти?

Хіба він знає? Він просто ділиться тим, що важко нести самому.

Кожна людина намагається перекласти частину своєї ноші на плечі ближнього. Така вже природа людська.

— Брате, брате,— підходить Зоя до нього, куйовдить чуба, присідає, тулить свого лоба до його.— Буц, баранчику, буц!

Він вивільняється.

— Маєш багато часу на зайві міркування. Чим погана твоя робота? У нас всі професії потрібні, почесні...

Його ні з того ні з сього посідає злість, й він перебиває сестру:

— Скрізь є місце для подвигу!— І засміявся гірким сміхом.

— Чого ти?— дивується сестра.— Що таке? Кусливий якийсь.

— Вибач.

Справді — чого? Нема на те причини.

— Тобі треба роботу на твою силу.

Силу? Яку силу? Фізичну чи моральну? Віп став офіцером, бо вірив — тільки в армії і тільки в десантних військах звіряється чоловіча сила.

А тепер?

Півтора року він вдома. Торік ще так-сяк, а цього року, надто з весни, його переймає щемлива туга, глухе невдоволення самим собою. А тут ще той голос: йди, йди. А куди?

— Знаю, нелегко тобі. Вірю. Але ж ти чоловік. Тож хіба пристало нити? Що се з тобою? В кого ти такий слабодухий удався?

— В батька.

— А ти його знаєш?— дивується Зоя.

— Ні. А ти?

— Я теж не знаю... Єдиний порятунок — робота. Щоб захопила тебе. Але де знайдеш таку в селі?

Отож-бо — де?

5.

Два собацюри,— рудий та чорний,— несуться навпередки, наче змагаються: хто ж скоріше устроить зуби в його й так зпівечене тіло?

До них ще метрів триста, але він виразно чує брудний запах псиши. Собаки змовилися: чорний учепиться в горло, а рудий рватиме поги.

Він же вирішив: коли чорний зависне у стрибку, він впаде на рудого і в одну секунду зломить йому хребта. А з одним справиться легко. Він теж вчений, його теж колись називали собакою. Невірним собакою.

Раптом звідкілясь береться Микола Дмитрук.

— Лови!— кидає він ножа.

«Мій командир завжди з'являється вчасно»,— думає він.

«Неверин-н-н-н сабак!— кричав з-за скелі душман.— Падыхат-т-т будеш-ш-ш! Я-агу—у-у! О-о алла-а-а!»

Іх було шестеро: він та п'ятеро солдат. Трое наших і двоє афганців. І обое поранені. Коли б не вони! А так мусили покладатися на ноги. Тоді теж несподівано з'явився Дмитрук з солдатами.

Дмитрук, жбурнувши йому ножа, лягає метрів за двісті від нього. Між ними якесь каміння, руїни, вузька вуличка, яка прострілюється з-за тієї он стіни.

Примхи людської долі. Одному вона дарує сите, тихе життя, а іншому круговерть, де рік рівняється трьом. Як не більше. Вони тут, бо, як каже замполіт, така наша вдача — коли просять помочі, то ми не відмовляємо. Так було в усі віки, такий закон нашого життя.

Дмитрук справа, а зліва Говоров, солдат. По тому, як він лежить, видно: не вчуває ніякого страху. Мабуть, йому все це видається грою й більш нічим. Гра кінчиться, він устане, обтруситься й пожене корову додому. Певне, він ще живе у безпечному світі, з якого приїхав днями. Він ще не вмирав, не бачив, як вмирають інші.

Навпроти, через дорогу, школа. А під її вікнами ранці. Звичайні школярські ранці. Але вони лише зовні такі невинні,

Хай їм грець!

Начинка у них зовсім не школярська й навіть не людська. Йому вже доводилося стрічатися з ними місяць тому. Доки вони тоді втямили що й до чого! Бачив він тих дітей і двох жінок. Точніше — що від них зосталося.

Його знову млоїть, він тягнеться до баклажки з водою — й прокидається.

Собаки у сні — це друзі. Але хіба друзі хапають за горло, гризуть ноги?

Рано-вранці він добирається автобусом до Луцька, а звідти, теж автобусом, до села Лище — відти починається його марафон: за день він минає шість сіл і два хутори, перетинає ліс.

У Лищі він стоїть на зупинці автобуса, де колись здибав його Василь, і гадає: зайти на ферму чи ні. Треба, але не хочеться. Він вже був там раз. Ранньою весною. У корівнику лемент, крик, лайка. Жінки носили перед собою лозяні кошики, повні силосу, й кляли все на світі: корів, себе, начальство, що не думає за них, силос.

А йому було соромно: хіба то жіноча робота? Сюди треба чоловіків. Здорових, витривалих.

Але то було напровесні. А зараз червень.

Зайти — не зайти? Зайду.

— Еге! — усміхається завфермою, побачивши його. — Живі-здорові. Страхувати? А чо' ти тоді втік? А де Марта? Не знаєш Марти? Файна молодиця.

Минулого разу він теж питався за неї.

— Як молоко?

— В ажурі. На житі пасемо. Ти скільки береш за місяць?

— Чого? — не розуміє він.

— Грошей.

— Як коли. Але не менше півтори сотні.

— Мда-а-а,— чуває потилицю завфермою.— У нас на півтори сотні нарвеш руки. Хоч дехто гадає, що нам легко. Он,— бере газету, розгортає, читає:— «Втомлена, але вдоволена йшла додому Ганна Прокопівна».— Відриває очі від газети, дивиться на нього.— Що це таке?— питає таким тоном, ніби він винен у тому чи принаймні він автор статті.— Га? Не знаєш? І я не знаю. Хай би спробував той писака перенести на пузі тонни силосу, от тоді він знав би, як йдуть додому. Хай вони напишуть, чому ніде не дістанеш кормороздатчика. Де вони? На виставці? У газетах на фото?

Завфермою кидає газету на стіл.

— Все у них не так. «Правда», «Известия» ще читаються, а ці... Районні...

Завфермою плечистий, дужий. Важке чоло, важке надбрів'я, м'ясистий ніс, товсті губи, важке, ретельно виголене підборіддя. Він кладе руки на стіл, й тільки тепер Левко бачить: ліва рука у чорній рукавичці.

Завфермою помічає його погляд, усміхається:

— Війна, голубе. Ти не дивися, ще я моложавий. Шістдесят скоро. З вересня сорок третього і аж до кінця війни на фронті. Півруки в останній день. О! В останній день... Слухай, а ти вмієш страхувати?

Він знизує плечима.

— Чо' ти нижешся? Зара' я...— виходить завфермою.

За хвилин двадцять почали сходитися доярки. Поруч сідає рудоволоса дівчина, що кепкувала з нього минулого разу. Од неї пахне міцним потом, силосом, молоком. Вона зукоса зиркає на нього, питає:

— Живеш?

— Живу.

— І все сам?

— Сам.

— То за чим затримка?

Друга підхоплює:

— Маля он,— киває на його сусідку,— одна в батьків. Хата, льох.

Третя:

— Язик — як бритва.

Четверта:

— Будеш жити, як в льосі.

Всі сміються.

Входить завфермою.

— Чо' речете?— питає.— Тута таке діло,— обводить поглядом жінок...

Він говорить так, мов сам гасив пожежі не тільки в районі та в області, а й у республіці, складав переломи, направляв вивихи, виплачував страхові гроші.

— Ну як?— питає, коли розійшлися доярки.

— Дякую,— щиро каже він, вкладаючи до теки вісім договорів на змішане страхування.— Навіть не знаю, як вас звати.

— Шавров Антон Абрамович. Белая Русь...

— Та ну?— дивується.— Ніякого акценту.

— Хе-хе-хе,— вдоволено усміхається Шавров.— Двадцять дев'ять літ на Україні.

— Важко на фермі?

— Важко. Мороки вистачає. А ще,— підносить палець догори,— там вважають, що краще нас знають наші біди. Краще нас... Тільки й чуеш — мало ініціативи, мало ініціативи. А хай би спробував сам той вельми ініціативний! Тебе як звать?

— Левком.

— Ти куди? Мені до контори тре'. Кожний ранок засідаємо.

Вийшли на двір. Ступою, розмовляючи, дійшли до контори колгоспу, гарного двоповерхового будинку.

— Заважають нам працювати. Після з'їзду скільки, а враження таке, мов і не було його.

— Антоне Абрамовичу!— гукають Шаврова від контори.— Вас чекають.

— Зара'... Надоїмо молока на літру більше — нарада. На десять — семінар, на двадцять — обмін досвідом. І так щотижня.

— Подобається вам ваша робота?

— Ні. Але що вдієш? Я комуніст. Ти знаєш про таке: обов'язок перед самим собою? То найвищий обов'язок. То що? Видавати книги? Треба трудиться там, де від тебе найбільша користь. А клопоти скрізь є. Нема лише в того, кому щодня неділя...

— Антоне Абрамовичу!— лине докірливе від контори.— Ну, їй-богу!

— Йду, йду... Від усього звільняється лише той, хто помер. Скажи відверто, — прихиляється Шавров до нього, — чо' ти у держстрасі, га? На вигляд ти о-го-го! І очі не лініві.

— Кожний своє лихо носить.

— Буває. Прощай, — подає руку. — Будеш в наших краях — заходь. І пам'ятай: не той розумний, хто кориться законам, а хто власною волею сповняє їх.

Еге ж, не той розумний. А хто? Тепер, кажуть, дурнів нема. Перевелися. Ніхто, навіть по-справжньому бевзь, не вважає себе дурним, все прагне когось обхитрити. А ти? Ти маєш кебету? Маєш... Питаєця мати доні: а де ж доню, твій глузд був? А доня в одвіт: хіба ж ви, мамо, не знаєте, куди дівається розум, коли тебе парубок пестить?

А може, йому податися до колгоспу? Пастухом. А матінка? І в поли вдарила б, і руки заломила

б! Колишній офіцер — чередник. «Я тобі дам худобу! Я тобі дам худобу! До нових віників пам'ятатимеш!»— кричала б мати. А чому саме до віників і чому до нових? А там що — забудеш?

Він стоїть на містку, дивиться на воду, що сердито клекоче у дубових запрудах.

А може, рибоводом? День у день юшка, без шкоди для здоров'я. Але ж у їхньому селі не ставок, а замулена баюра, і в ній не водиться солідна риба. Нема риби за линину, нема м'яса за свининину.

Куди ж йому голову прихилити? Що йому у руки взяти? Є, кажуть, ситуації, з яких виплутуються лише через дурість. Може, це якраз той випадок? Ростислав он вивернувся од всього.

Вода кипить у шлюзах, шаленіє.

Чого вона гнівається? А ти чого стоїш на містку? Йди вже, йди.

За містком інше село — Кукуріки. Давно-давно, як жив у Лищі пан і хто-небудь винився перед ним, того він виселяв за річку, кажучи: «Йди-но, голубе, на ту піскуватицю* й покукурікай з тиждень, а після побачу, що з тобою робити».

Землі тут — не пара лиценським: горби, видолинки, і пісні, мов ощипок**.

Село порожнє, лише де-не-де хустка біліє на городі. Але недавній його знайомий стоїть. Років п'ятдесяти, круглолиций, неголений, обличчя зім'яте, як зім'ятий та засалений увесь убір: кухвайка, сині штани-галіфе, чорна сорочка, брудні кирзові чоботи.

Спершись на ворітницю, чоловік дивиться кудись вдалечинь непорушними очима і безперестанку ку-

* Піскуватиця — піщана земля.

** Ощипок — житній корж з висівок, замішаний на воді.

туляє щелепами — ритмічно, байдуже. І вчора, і позавчора він отут стояв.

Він:

— Добридень!— А чоловік навіть не кліпне.

Спинається коло зеленого штахетника. За ого-рожею на городі пораяється бабця.

— Що то за дядько?— питає.— Де він тут взяв-ся? Раніше його не було.

Бабця випростується:

— Данило? У нього щось тута,— крутить біля скроні пальцем.— Лікувався десь, тож і не було... Але йому, сердезі, вже нічо' не допоможе, вже йому до сирої землі таким бути. Перейнявся, сердега, як жінка згоріла.

Йому стає млосно.

— Хата свічкою, а Ганька в ліжку — ногу зло-мила, а людей, як сьогодні,— нікого, всі в полі. З тиждень, сердега, мучилася, м'ясо кавалками від-падало.

— Давно то було?

— Торік. Хата — що? Хату община звела, а Гань-ку вже ніхто не зведе.

— Яка община?

— Звісно ж яка — штунди*. Вони всі там бу-ли — Данило, дочки.

Він дивиться на Данила. Смертельна мука ра-зить ту людину, яка усамітнюється в своїх скорбо-тах і печалях, а вони ж — гарячіші вогню, гострі-ші бритви.

Од цієї недуги ліків немає. Їх не заїси, не зап'еш, не розситиш таблетками.

Данилові зараз не до бога. Данило стоїть слу-пом, щось жує і не може зжувати. У нього нема минулого, нема спогадів.

* Ш т у н д и — місцева назва сектантів.

А може, лише так здається? Може, він живе у своєму світі, де мир, спокій і всяка річ на місці?

— Хай господь одвертає од нас таку біду,— дрібненько хреститься бабця.— Майно нажили, хату поставили, а Ганька з Данилом...

Господь йому вже не суддя.

— Хто є в хаті?— питає він бабці.

Баба стуляє безкровні губи:

— А що?

— Ой, бабцю! Не думайте лихого. Я будівлі, хати, худобу, людей страхую. Он,— киває в бік причинного й прикушує язика: хіба на таке посилаються, хіба можна застрахувати од такої біди?— Он хата ваша, мов писанка...

Баба плюється.

— Тьху! Тьху на твою мову! Тьху! Патякаеш казна-що! Нікого нема, хазяї на роботі, а я неграмотна, живим замком коло хати хитаюся. Йди, йди, голубе. Приходь увечері чи в неділю, син з невісткою будуть...

6.

На тракторній бригаді механізатори узяли його на такий глум, ніби він справді ледащо на цілий світ.

Найбільше старався плечистий парубійко в картатій сорочці.

— Ти з Доброжі, я тебе знаю. У вашому селі всі до корита вмолотні. Ти часом не Гната Болящого син чи брат?

Він хмарою посунувся на парубійка, але той, ухопивши гусеничний палець, загравав очима:

— О! Холера ясна! Він же шкірою гарячий. А нумо, хлопці, в бочку з водою його. Хай схолоне.

Хлопцям пропозиція припала до смаку, вони загули радо. Та тут втрутився жукуватий дядько.

— Стихніть, шалені. А ти йди звідси.

Пекуча злість клекотала в грудях, кипіла кров. Щоб розпустити її, налягає на ноги, лічить кроки: тисячу сто двадцять, тисячу сто двадцять один.

А навстріч йому, з-за узгірка, із заглибини, де лежить село Воротнів, виростає церква. Що крок — то метр, що крок — то метр, ніби наміряється проколоти небо двораменним хрестом.

Ось горбок, і з нього як на долоні в усій красі та позолоті церква, а довкола неї хати з червоними, білими, зеленими, чорними дахами та барвні сади в квіту.

В усі віки церкву зводили на узвишші: щоб плавала над селом, щоб бачили її у будь-яку пору і з усякого закутка, щоб пам'ятали — дім бога не просто кам'яниця, а дрібка всевишнього, вона, ніби всевидяче око, пильнує люд грішний, аби не збивався той з путі праведної.

Одразу за церквою кладовище, обнесене металевою, важкою огорожею.

Для чого вона така міцна? Кого сторожить: живих од мертвих чи мертвих од живих? Та й навіщо? Цвинтарне ложе — то таке місце, звідки ніхто не втікає й куди ніхто не прагне.

Зображення на пам'ятниках доводять марноту усього живого, а зворушливі написи наказують ніколи не веселитися, не сміятися, не радіти.

Вузенька стежка, якою він іде, петляє полем аж до лісу, а лісом — до Галяви Печалі. Вже звідси біжить дорогою. До війни Галява Печалі була звичайною галявиною, яких багато у кожному лісі. А у війну на ній бандерівці замордували тринадцять парубків. Найстарший мав двадцять два роки, а наймолодший — шістнадцять.

З півгодини ходу від Галяви — хутір Лози. Хутір невеличкий — хат з десяток уздовж дороги. Перша, коло кривулястого дуба, хата Дениса Синюка, Денис їхній родич, але такий далекий, що навіть мати, яка знає, хто кому ким доводиться в селі, толком не скаже — в якому коліні вони свої.

Він іде до хати Дениса Синюка, та нараз з лісу вихоплюється великий кудлатий пес й, люто гавкаючи, несеться до нього. Він роззирається, шукає бодай якогось патика, але з лісу вибігають двоє хлопчаків.

— Тарзан! — кричить один. — Не смій! Назад!

Собака різко спиняється, шкірить ікласті зуби.

— Що, хлопці, — питає він, — граєте у війну?

— У мир, — одказує вищий.

— Ого! Де ти такий взявся? Часом не Чурилів?

Хлопчик бере собаку за ошийник, веде за собою. За кілька кроків оглядається.

— А я вас знаю. Ви Левко Скажений.

Той сміється:

— Ач який ти!

— Який?

— То ти Чурилів?

— Ні.

— Бреше, — озивається менший. — Чурилів...

Вищий незле б'є хлопчача по голові.

— Базіка!

Зовсім недавно він теж був ось таким, а чомусь відчуття, що не мав ніколи дитинства, що на світ з'явився саме таким, як оце стоїть: зневіреним, втомленим, розгубленим. Ніби прожив не двадцять п'ять років, а цілих сто.

— Агов, Левку! — виводить його із забуття знайомий голос. — Чо грудки на дорозі считаєш?

Коло перелазу сперся на пліт Денис Синюк.

— Заходь, гостем будеш. Давненько ти в нас був, давненько. Чужаєшся чогось...

Він чимдуж тисне широко, шорстку долоню Синюка.

— Нема часу, діду, по гостях ходити.

— Майструю жлукто, чую, собака бреше, виглядаю, а то ти.

— Чи собака гавкне, чи свиня захрюкоче, а я все думаю, що ви, панотче!

Подвір'я широке, просторе, хата дубова, колодязь, хлів, дровітня. В кутку подвір'я ощепи свіжостругані, тес, а на середині грабовий надібок.

Він сідає на колоду коло плоту.

— Не легше з дощок збити?

— Ет? Шо то за корито? Розсохнеться — вода не тримається.

Сонце висить між деревами гарячою кулею, промені червоні, то все довкола червонясте: будівлі, дерева, кури, собака, що сонно дивиться з будки, білизна на мотузці.

З хати виходить Галя, наймолодша Денисова дочка. На ній легке платтячко з глибоким викотом спереду і майже до поясниці — ззаду. Платтячко тісне, видно, для хатньої крутенини, й здається, що от-от трісне на широкуватих сідницях.

Галя ступає якомсь боком, наморено, проте в кожному русі — хижувата сила. Знімаючи білизну, пнеється на здибочки, поділ підіймається, відкриває звабливі підколінні ямки. Сукенка облягає тіло, й жінка немов гола — довгуваті ноги, повні стегна.

Галя заносить білизну до хати, вертається, сідає сприбока.

— Збила ноги, аж гудуть... Доки перепрала, доки повішала...

— Федько де?

Федько — то її чоловік. Всякий раз, стрічаючись з ним, Левко дивується: що знайшла Галя у тому хамулі? Говорить, наче кіт з оселедцем возиться, мляво та неохоче, мовби чинить те з великого присуду. Слова нікому супроти не скаже, м'який та поступливий, як пампук.

— Ще не прийшов.

— А батько — воду ще носить?

— Тільки й того.

— Ти де робиш?

— На фермі.

— Маєш вихідні? У Лищі завфермою нарікав — по шість місяців доярки не відпочивали.

— У нас та ж біда. Не остогидло селами блукати?

— Не питай, — кривиться він.

— Йшов би до нас.

— Що я там робитиму?

— Навіть завфермою, — каже Синюк. — Чи обліковцем. А може, на агронома вивчився б!

— Не хочеться мені в село.

— Ага! — насміхається Синюк. — М'ясо їється, молоко п'ється, а від свині та корови носа верне.

— Я не їм м'яса.

— Пісним та сиродійним такого твару не викохаєш. Пісна страва до живота не пристає.

— Тату! — невдоволено кидає Галя. — Як вам не стидно? Хіба ви не знаєте?

Здоровому все здорове. Денис зроду не хворів, то й не вірить, що у його на взір такій міцній оболонці така хирлява середина.

Денис заганяє тесло, йде до хати. На півдорозі спиняється, каже:

— Не чоловіча то робота — блудити торботрясом. Не чоловіча! Отак!

Левко хмурніє. Щоразу, коли йому закидають неробство, гріхи, які він не чинить, його охоплює злість на всіх людей світу, на самого себе, він губить здатність до розумного опору.

— Левочку-у-у,— воркітливо шпече Галя.— Левочку-у... Не переймайся, батько не хотів тебе образити. Ось зара' вийде з хати...

Галя вмовкає: у дверях появляється Синюк, усміхається миролюбно.

— Ти, Левку, не тримай зла на старого. Може, й різкувато, але ж не чоловіча то робота. Беруть тебе на глум по селах, еге ж?

— Беруть.

Синюк висмикує тесло, пробує лезо пальцем, бере бруска, тягне двічі-тричі.

— Отож-бо... Ти б, Галько, вгостила Левка молоком.

— А може, сметаною? Він такий рідкісний гість у нас,— поправляє сукенку, пестливо веде долонями по животі. «Правда, гарна я?»— світиться в її очах.

— Правда,— мимрить Левко.

— Бачиш,— сам визнаєш,— вдоволено каже Синюк.

Галя регоче, Денис здивовано дивиться їй услід, здвигає плечима.

— Чо' вона?— питає Левка.

— Хіба я знаю?— відказує той.— Може, що смішне згадала.

Вертається Галя й, церемонно нахилившись, подає кружку, по вінця повну сметаною.

— Призволяйтеся,— усміхається по-змовницьки.

Сметана холоднувата, кислувата.

Цікаво — чому молоко шкодить, а сметана ні? Може, що кисла? Треба Зої спитати. А чого ти дурниш сам себе? Але ж мусить він за щось чи про

щось думати. Не думає лише той, хто тями не має. Он Данило...

Перед ним на мить постає зім'яте лице, широкі плечі. А з-за плечей не знати чого визирає молодичка з хлопчиком.

А то чого? Ага! Теренюки десь тут живуть. Він же з близнюками вчився. Хлопець і дівчина. Хлопець був сумирний, а дівчина зірвіголова. Де вони зараз? Моляться?

Питає в Галі.

— Близнюки? Оля на Донбасі, заміж там виїшла, а Володька в армії zostався. Нащо вони тобі?

— А Богдан?

Галя зневажливо махає рукою:

— Ледащо! Молиться. Роботу кинув, істину шукає. А скінчив, ледацюга, технікум. Наталка, жінка його, теж з штундів.

— Звідки вона?

— З Кукурік.

«Чи ж не Данилова дочка?»

— Мати в неї згоріла, а батько...

— Коло воріт стоїть, виглядає когось.

А може, він справді дожидається когось? Дружину? Вірить, що смертю смерть здолаєш?

У діру в штахетах просуває голову пес, дивиться голодними, блискучими очима.

— Ваш?

— Заблуда.

— Швендяє їх тута,— каже Синюк.— Нема на них гицлів. Де вони тепера? Колись гвалтівня селом: ганоч, ганоч, клоч, клоч! Синька, дріжджі. А сьогодні того хабоття*! Палимо. Де ж з ним подінешся?

* Хабоття — шмаття.

Денис, видно, ще на силі: скільки махає теслом, а лоб сухий. Та й тесло, мов бритва, аж видзвонює в міцних руках, гризе окостуватий граб, відколює тріску за тріскою.

— Багато літ маєте?— питає він Синюка.

— А от у вересні сімдесят стукне. Я, голубе, акурат сімнадцятого вересня народився.

— І як вам на пенсії?

Денис затинає тесло, сідає на окоренок.

— Ехе-е-е-е... А коли то селянин на пенсію йшов? А хто держати плуга буде? Молоді, трясця їм, всі у місто повтікали. Ми, голубе,— тиче долі пальцем,— всі на світі живемо з цього пороху. Спрадавна людина при землі. Іноді аж стогне, та все ж хліб дає. Без сокири не тесля, без землі не хліб. Кажуть — місто, місто... Хай з день побуде без хліба — отоді знатиме, що таке село. А то в місті гадають, що аби не вони, то ми б пропали. Коли б не так! Наші діди сохами землю горали, ціпами молотили. Обходилися без міста. Отак!

Денис вмовкає й довго сидить, схиливши кудлату голову на груди.

— Земля от,— бере в пучки пил.— Узяв, розтер — пил. Але ж — ні. Життя. Бо що люди без цього пилу? На пенсію, кажеш. А вас хто буде вчити, як хліб пекти? Гадаєш, дарма отам,— підносить сторч пальця,— за пенсіонерів згадали?

— Робити нема кому, то й згадали.

— Е-е-е! А вчити вас? Хто більше прожив, той більше бачив, знає.

— Чи ж так більше?— озивається Галя.

— Натє й мое до купочки,— глузує Синюк.— Старий кінь борозни не зіпсує. Чула таке?

— Молодий кінь до бою,— мружить повіки Галя,— а старий до гною. Борозни не зіпсує,— беззвучно усміхається.— Але й не виоре глибоко.

Сипюк спльовує.

— Молоде, то й дурне.

Чого він сердиться? Хіба скрізь добрі та розумні батьки і безкорисливі діти? Одне слово — взірцеві сім'ї. Та як декому вірити, то в нас натовпи безкрилих ангелів, для яких любов неспорочна, життя доброчесне, а праця — просто-таки щастя.

Приходить Федько. Довго й ліниво полощеться під рукомийником.

Вечоріє. Верховіття ще жевріють, а з лісу вже сочиться паркий присмерк, несе пахощі землі, свіжого листя, напівзітхання, напівшепіт. Здавалося, що ладнається на спочинок селянин, роздягається у півтемряві, перебирає подумки згаслий день: зітхає — щось не так вдалося, як хотілося, шепоче: клопоти, клопоти, немає вам ліку. Лягає, висапуює втому з натрудженого тіла.

Левко встає, прощається, йде з двору. Його наздоганяє Галя: в групі чотири розтелені корови, дояться твердо, підмінної нема, можуть покалічити, а з мимками * багато не заскочиш.

Йшли, балакали. Він дивується: що за хмара його зайняла?

7.

Молодший з двох братів Симчуків, побачивши його, весело гукає, а обличчя світиться такою щирою радістю, що мимоволі віриш: бачити йому Левка — найсолодша відрада.

Старший усміхається так, наче вибачається за надмірну безпричинну веселість молодшого. Він завше стриманий, ввічливий і, вітаючись, скидає картуза.

* Мимка — корова, в якої дояться не всі дійки.

Брати Симчуки — їхні сусіди й пасуть свої корівчини зосібна поруч, але ніколи впереміш. Старшому сімдесят чотири, а молодшому близько того.

Левко мовчки киває головою, біжить далі.

— Хай тобі! Хай тобі здоров'ячко! — стрічає його дядько Іван, старий парубок.

Він минає дядька Івана, й той кричить йому вслід:

— Коли б я тако побіг, то ноги витягнув би! Йй-бо! — клянеться. І хоч Левко не бачить, але знає, що дядько б'є кулаком себе в груди. — Йй-бо! Знову до сосен? Біжи, біжи... Хай тобі здоров'ячко...

Дядько Микола, їхній сусіда через дорогу, сміється здалеку.

Вчора він закликав Левка до себе.

— Зачекай трохи, — кинув, а сам доклепував косу.

Бабка від кожного удару молотка болісно-радісно повискувала: так, так, так!

— Ти б поміг мені одне діло владнати, — відклав дядько Миколи косу. — Скриньку поштову аби відремонтували. А то діти забирають журнали, а газети зоставляють. І місток. Бо ж ні пройти ні проїхати.

«Того ремонту двом дядькам на годину», — подумав, а вголос сказав:

— А може, зробимо суботник?

Дядько Микола здригнувся, підняв на нього маленькі вицвілі очі, що під густими, сиво-рудими бровами — мов двоє болотець, зарослі осокою.

— Що ти сказав?

— Та про суботник.

Дядько Микола зачервонівся, відкрив рота, хотів казати щось, певне, різке, але з хати вийшла його дружина баба Текля. Вона завше скаржиться на своє здоров'я й, коли їй вірити, носить у тілі

всі хвороби на світі. Та, незважаючи на скарги, баба працелюбна і не цурається ніякої роботи.

— Про що ви тут?— сперлася на тин. Тин затрішав, похилився на вутлуватого дядька Миколу.

Той косить оком на свою повнотілу половину, багрянок стікає з лица.

— А тобі що до того?

— Як то що?— вдавано обурюється баба Текля.— У мене на подвір'ї серйозна розмова, а я не знаю про що?

— Та ось,— каже він,— ваш дід хоче організувати суботник. Полагодити місток, поштову скриньку, а мене просить, щоб я прописав у газеті.

Дядько Микола обурено витріщається, баба Текля затуляє рот долонею, лице стає добрим та луканим.

— Ну?— видихує вона крізь сміх.

Дядько Микола б'є молотком по бабці, та вищить пронизливо й ображено.

Секрет тут простий: дядько Микола зачав заскакувати до суботників, і між ним та рештою сім'ї спалахують часті суперечки.

Дорога вклинюється в сосняк, в ніздрі б'є густий дух хвої. Деревця товпляться над дорогою, ніби кожне хоче стати ближче, аби побачити подорожнього.

З-за обрію повільно викочується сонце. Воно без шуму та зайвого клопоту узялося до своєї одвічної роботи — світити, гріти. Округи — трава на обніжку, верхівки дерев—ожили, засріблились. Світиться сиво павутина між деревами, зблискують кришталеві іскри роси.

Лише кам'яний хрест неподалік шляху залишився таким, як був,— холодним, темним, важким. Він заховався в глибині чагарників, щоб не нагадувати людям про те, що хочеться їм забути...

За нашими ще й слід не охолов, а вже дехто виходив з хлібом-сіллю. Вийшов і Шварц, німець-колоніст. Тільки-но німці до обійстя, а з присадку Шварц з усім своїм виводком.

Узяв офіцер хліб, глянув понуро й вилаявся чистісінькою російською мовою.

Коли б то не був початок війни, коли б не відступали наші, злі на увесь білий світ, то, мабуть, одбувся б Шварц переляком або чимось іншим. А так поклали усю сім'ю, спалили садибу.

По війні чиясь сердобольна слов'янська душа поставила на могилу хреста.

Біля старих сосен робить зарядку й повертається назад. Але іншим шляхом: стежками крізь чагарники, переліски до річки — там купається і по тому біжить додому.

Сьогодні неділя і якесь релігійне свято. Мати ладнається до церкви, а він сидить під розлогою липою, яку посадив дід Олексій, коли мав десять років. Отже, липі вже сто з гаком.

Приїздить Федось, Зоїн чоловік,—йому везти тещу до церкви.

Мати вмощується у машині й наказує:

— Будеш йти з двору — замикай хату, дивися, щоб кури не забрели до клуні, нароблять там мерви...

Він киває головою, Федось регоче в кулак, а мати своєї:

— Не прогав корови, прив'яжи, як прийде...

Машина рушає, а мати, висунувшись крізь вікно, кричить:

— Пирогів у великій мисці, сметана в льосі, юшка в духовці, компот...

Та він вже не чує, де той компот.

Замикає хату, йде до тітки: самому сидіти не хочеться, а в неї мусить хтось бути — тітка у ви-

хідний воліє поспати, а дядько з богом не хоче знатися.

«Він високо, а я низько. Яке то, з біса, приятелювання?»

Дядько Михайло сидить на колоді під хлівчиком, підпирає стіну плечима...

— На хазяйстві?

— Ага,— пахає димом.

Завше в нього в кутку рота цигарка. Він наскрізь пропах димом, пахне навіть потилиця.

— Чого ж не в церкві?

— Хе-хе-хе,— сміється Михайло.— Я раз там був, і то силком завели. Як вінчався. Щось маєш?

— Маю.

У них непорушна домовленість: коли Михайло хоче випити, а йому не дають, Левко приходиться на поміч, кажучи тітці:

— Щось випити хочеться!

— Дуриш?— усміхається недовірливо вона.— Дуриш?

У неї, як у всіх сільських жінок, живе думка: не п'є лише хворий, сто грамів нікому не зашкодить. Горілку вона жене сама: на компреси, на банки а чи й так, прийшовши з морозу чи з вітру, кров розігріти.

Доки він говорить з тіткою, Михайло сидить збоку, безмовний та відсторонений, наче йому байдужісінько, чим скінчиться їхня балачка.

Тітка внесе чвертку й перед чоловіком келишок ставить:

— Виий з Левком...

Дядько Михайло п'є горілку, а він щось інше.

На сьогодні в них цілісінька півлітра. Вертаються до материнного двору, сідають під лилою.

Михайло спорожнить келишок, скося гляне на

пляшку — чи багато випито, скільки залишилося, усміхнеться, очі лискотять.

— Чо' до неї ходити? Я так — віриш у того дідька, то носи свою віру тута, — кладе безпалу руку на груди. — У кожного своя віра. І серце своє. Людей на світі — тьма! Як дерев. І всі різні.

Михайло і з дерева колись дива творив — змайструє стола чи шафу, то очі на них згубиш. Зараз люди мають гроші, купують фабричне, лаковане, гарне з виду. І тільки всього. Бо за рік з шафи купа трісок. Замовники до Михайла вже не йдуть. Хіба що труну збити.

А труни він робить, не знімаючи мірки, бо його дивовижна пам'ять тримає в собі зріст кожного, з ким йому доводиться стрічатися. Часом Левкові здається, що як тільки перед його очі трапляє людина, то він спочатку визначить ріст, а потім привітається.

Михайло голосно сякається, витирає маленькі вуса, складає хусточку обережно й делікатно, ніби ховає бозна-яку коштовність.

— Саме облудство й брехня — от що церква. А піп, улесливий мерзотник, живе у розкошах. От що таке піп. А хто його вижене з роботи? Хто ж тоді дуритиме людей? За хрестом, Левку, біс ховається. Бачив я ті чудеса ще вдома... Знаю я ті чудеса. Зовні благочестя, а всередині лайно.

Михайло дістає сигарету, ловить її ротом, видно, оковита таки взяла своє. Опускає голову на груди й довгенько сидить безживний.

Про що він думає? Що пробігає у нього перед очима? Дитинство? Парубоцькі літа? Як чується людина, яку зла доля зігнала з батьківського краю? З землі, де поховані його діди, прадіди?

Нарешті підіймає голову, смоче незапалену сигаретку. Дістає сірники. Ламає одного, другого,

третього. Від четвертого припалює, пожадливо затягується. Видихає дим, каже якимось стомлено:

— Дітей вилами у яму, а над ямою піп п'яний стоїть... Кропить... Благословляє... Кілька років снилося все те. З тобою такого не буває?

Левко мовчить.

Михайло подається до нього, стишує голос:

— Досі крик у вухах... Дітей живими до ями...

Затягується, кашляє довго й важко. Кидає недопалок, гасить чоботом.

— Розвередилася душа... Шанували ми поляків, а поляки нас. Жодного свята поокремо. Паска от... Не робили голосної роботи вони на нашу паску, а ми на їхню. Кликалися на снідання. А прийшов герман... Зара' хто людей у Польщі баламутить? Вони це вміли робити.

Михайло встає, й вони йдуть до нього. Сідає там, де й сидів до цього. Тулиться плечима до стіни, хилить голову.

Левко дивиться на нього: невже у цьому невеличкому тілі така велика жага до праці, життя? Ніколи він не втомлюється, не нарікає. Спокійний, мовчазний. Не запитаєш — то й не скаже. Не вірить ні в бога ні в чорта, знає, що робитиме завтра, післязавтра. Грунт під ногами міцний, закони життя сталі й неспорушні: хліб — то є хліб, жінка — то є жінка, люди — то є люди.

Він ніколи не занепадає духом, не знає втоми, не тратить часу на марудні міркування, твердо знає сутність добра і зла, й ніщо не виб'є його з колії. Він багато назвав, воно теж сниться йому, й може, він зараз,— молодий та дужий,— знову там, звідки йому давно пора піти. Але хіба люди-на керує собою?

— Всякий, кажуть, чоловік кує своє щастя,— раптом виразно просторікує Михайло.— Брехня!

Брехня! Чорти його кують, а чоловік тільки міхи дме!

— Піду,— каже Левко.

Михайло мовчить.

«Чоловік тільки міхи дме». Несе його кудись якась сила, а він, здавшись, пливе за течією, роздуває міхи власної долі й на беспорядність свою шукає виправдання. А життя — не дитячий садочок, де питають без зла: п'ється, їється, спиться? Тут по-іншому — пісним таку мордюку не нагуляеш.

Йде додому, порає нехитре материне господарство, лягає у клуні й незчувається, як засинає...

І сниться йому, наче стоїть він у церкві, якраз біля панікадила, а на бабинці зіщулилась якась жіночка.

Хто ж це?

Ступає ближче, та жінка відвертається, ховає обличчя.

Десь він бачив тонкий цей стан, щільний жмут волосся. Але де?

— Покажися,— шепоче він.— Чуеш? Покажися...

З високих царських врат виходить піп. Обличчя його у розкошланій мичці бороди, вусів, брів, на голові грива міцного волосся. В руках попа зошит та олівець.

Жінка видрібцем до попа, й нараз обабіч неї з'являються ще дві жінки, і всі вони — поставою, убором, рухами — на один копил.

Піп нахиляється до жінок. Шепочуться.

— Що?— вигукує піп дужим голосом, торкається наперсного хреста.— Що за прізвища,— мимрить.— Кумедія якась... Ніколи не чув такого. Ким працюєш, дочко?

А чому не дочки?

— Ким, ким? Господи!— підносить розпатлану вовну до церковного неба.— Дива твої воістину незмірні!

На Левка нападає невтримна веселість, він спочатку усміхається, далі сміється, його «ха-ха-ха» луною оддається у порожній церкві.

Піп дивиться гнівно, жінки оглядаються. Це вони з плечей трое. А обличчя одне. Хай йому грець! Але ж чого вона у церкві?

Він регоче на повний голос, регіт відбивається від стін, десятириться, і ось у церкві гримить, кле-коче.

— Чого ти регочеш?— питає хтось ззаду.

Дмитрук.

Дмитрук справа, а зліва Говоров. Все те саме. Навіть ті ранці. То не ранці, а пекельні машини. Смикни за лямки, й вже ти прямісінько до господа-бога! А як вцілити кулею,— бажано розривною, то вони рознесуть не тільки школу.

Скільки там дітей? Два чи три класи. З півсотні. А може, й того нема. Але діти є діти.

Нема моїх-твоїх дітей, каже замполіт, як нема моїх-твоїх батьків. Є наші діти і наші батьки. Діти — то діти, незалежно від кольору шкіри та розрізу очей.

«Хто ж це йому розказував за дітей?— думає він крізь сон.— Що вилами у ями кидали? Живими. А над ямою чи то піп, чи то ксьондз стояв. Хто?»

Той, хто поклав ранці, знає — вони їх заберуть. Ранці — заманка. Як все просто: ми, вони, діти...

Дмитрук дивиться у його бік. Він киває головою: знає, що він хоче, знає.

Вперекидь на спину, далі зривається — й до Говорова.

— Що таке?— питає Говоров.

— На брехунця треба швиргунця.

Говоров розгублено кліпає очима. Він з Уралу, українською ні бе ні ме.

— Під чорним лісом спіткався чорт із бісом.

Нарочито, з наміром по-українськи і з паміром усміхається. Щоб не гадав солдат, що йому страшно. Хай думає, що їх комвзводу безбоязний.

Говоров і собі усміхається. Його щік, видно, ще не торкалася бритва.

Ох, як йому остогидли ці гори, пустелі, каменюки! І пісок, і вітер, і нещадне сонце.

Дивна річ життя. Вдома йому надокучили річка, болото, ліс, вода... А тепер все те сниться, а надто вода — холодна, рипуча, смачна. Нетутешня. Немов з милом. І ці люди, яких так довго гнули, так вибивали непокору, що більшість з них навіть уявлення не мають, що десь є інший світ і в тому світі живуть по-людськи.

Нараз він роздвоюється: одна половина зостається біля Говорова, а друга летить кудись. І, либонь, далеко-далеко, що й не вернеться. Не втрапить сюди.

Е, ні — вернулася. Але не сама. З дівчиною. Вродливою й саме такою, які йому подобаються.

Зиркає на Говорова: бачить він дівчину чи ні?

Та Говоров дивиться перед собою, а в кутику рота зілина. Де він її узяв серед моря каміння?

— Де ти її взяв? — не стримується він.

У цій чортівні є таке, що його не тішить. Треба чекати якоїсь халепи. Він не марновірний, але часом вірить снам. Часом. Хоч кажуть — їм треба вірити, вони — то друге життя людини, життя, яке не контролюється нею, дивне й загадкове. Бо людина — це всього-на-всього лише мікросвіт у макросвіті, й останній ой як впливає на перший!

8.

В понеділок він не йде на автобус, а чимчикує до Піддубець — центральної садиби їхнього колгоспу.

Голови колгоспу Івана Петровича Гримайла нема, тож він займає чергу до секретаря парткому Бориса Гнатовича Корця. Сідає коло дверей о дев'ятій, а заходить через півтори години. Й, певне, сидів би й досі, коли б не секретарка — молода жінка з підбритими бровами, з яскраво мальованими губами.

— Ти заходь,— сказала вона.— Така мотанина буде до самого обіду.

Корець слухає уважно, час од часу, ніби захоплюючи, киває лобатою головою. У всій його вайлуватій, сутулуватій постаті, у прозорих очах є щось таке, що спонукає на відвертість.

Та він, однаково, не все про себе, а п'яте через десяте.

По всьому Корець каже:

— Не знаю, чим тобі зарадити. Чесне слово!— Розводить руками.— Вчити за кошти колгоспу не можемо. Ти не колгоспник. Спеціальності у тебе — ніякої. Інструктора по спорту маємо. Військового керівника нам не треба. Навіть не приберу, що тобі сказати.

Якого біса він сюди приперся? Чим йому допоможе цей лобань? Нічим. Марно порох тратите, товаришу лейтенант.

— А може, на ферму?— якимось несміливо питає Корець.

— Возити корми? Ось де,— стукає себе по животі,— гальмо маю. До побачення!

— А хто сказав возити корми?— забриніли владні нотки в голосі Корця.— Завфермою.

— Що?— аж отетерів Левко.— Я? Завфермою?

— А що?

Далі все завертілося, мов медведик * у млині.

Отут він упевнився — вайлуватість Корця оманлива. Незабаром вони у кабінеті начальника райдержстраху. Корець упевнено, немов це звірено на ділі, доводить, що Левкове місце у селі, на фермі, й користь від цього всім — фермі, колгоспові і навіть Держстрахові.

— Ну й ну,— недовірливо усміхається начальник.

Корець виставляє Левка за двері, кличе за хвилини двадцять, і він пише заяву, а ще через годину у нього в руках папери, де чорним по білому написано: звільнений за власним бажанням, а в кишені розрахункові — сто тридцять шість карбованців і сорок сім копійок.

«Дався одурити,— думає він дорогою в Доброджу.— Не туди заїхали, товаришу лейтенант, ой не туди! Заморочив мені голову цей хитрун».

Дивиться косо на секретаря: лоб геть не сократівський і підборіддя теж не Александра Македонського.

— Чого зизим оком дивишся?— питає Корець.— Дереш на собі волосся?

— І під собою.

Корець сміється.

— Не ти перший, не ти останній. Багато в нас завфермами спеціалісти? Раніше хто був? Дядьки. Чого тобі боятися? Ти ж не з полохливих, ти брат Зої Владиславівни. А в неї характер — креміль.

Він мовчить.

— Знаєш, чому я з копита вскач? Скоро вертається з курсів голова, а він тебе не взяв би. Ось так. А Лигуна треба гнати. Проповідує не красти, а сам

* Медведик — паливне колесо.

краде. А Гримайла цікавить лише план. А яким це робом дається, його не обходить.

— Дякую за відвертість.

— На здоров'я,— без тіні посмішки каже Корець.— Людський фактор, Левку Степановичу,— це люди. Живі люди. Єдиний наш резерв. Невичерпний резерв. Хто веде мову за інші резерви, той погано знає виробництво. Ми загрузли у процентах, надоях, кормових одиницях, центнерах. Мул той забив очі, і ми не бачили, що в людях, по хатах робилося. А коли уздріли — страшно стало.

«Нащо він мені це говорить? Нащо мені знати, хто кого загубив і що діється в когось в печі?»

— Ми зайшли в закут. Це знали всі, але замовчували, вдавали, що не бачимо. І треба було дуже сміливого, щоб вголос це сказати. Вголос і на весь світ.

— Не пізно?

— Ні. Для нашої країни ніколи не пізно. Наша країна особлива.

«Комісари скрізь комісари. Наш замполіт теж любив говорити: наш народ особливий. А в чому та особливість? А коли так, я теж особливий. Я теж народ».

Він усміхається.

Корець зиркає на нього.

— Я не вмю говорити з людьми. Мене учили віддавати наказ. Я командир.

— А розуміти людей не вчили?

«Нащо мені ті люди? Я сам собі не можу ради дати, не можу розібратися, плутаюся».

В'їхали на ферму. Глянув він на довгі рябі будівлі, втяг запах й лише тепер до кінця втямив свою нерозсудливість.

Дурень! Який дурень! Ускочив по самі вуха. І куди?

Вилазить з машини, ноги дрібноенько трусяться, серце калатає.

Корець, не дивлячись на нього, каже:

— Зачекай тут. Зійдуться доярки — заходь, сідай ззаду.

Ззаду, то ззаду.

На нього не звернули особливої уваги. Лише Галя усміхається, наче знає, чого він тут.

Олег Лигун з плечей, з очей, з обличчя — завидний чоловік. Високий, тілистий, налита шия. Сидить вільно, дивиться згорда, на м'ясистих жадібних губах іронічний посміх людини, яка знає достеменно ціну собі і тим, хто перед нею.

Він збоку глянув на себе — далеко куцоному до зайця! Ні зросту, ні владності, ні пиндючного усміху.

Олег, зганивши скотарів, бере в шори сторожів.

— Сторож не просто сторож, це... — запнувся, — це...

— Нічний оператор по відгодівлі, — кидає Корній Чурило, по-вуличному Мудрий.

Олег дивиться на нього сердито.

— Без вас знаю. Сторож повинен у два ока стежити за худобою, а не хропіти на всі заставки.

— Хто спить? Хто спить? — завойсто гукає Корній Чурило. — Хто? Ти ксикретно. Коккретно!

Профіль Мудрого мужній, вольовий.

— Стихніть, діду, — морщиться Олег. — Стихніть. Я не перший день на фермі, знаю її, як свою кишеню...

— Тим-то й плутаєш іноді, — хахакає Корній.

— Хильнули? — затагуються льодком очі Олега. — Патякаєте...

Устає Корець, забирає з рук Олега в'язку ключів, каже:

— Не сперечайтесь...

— Що прочанин приніс в Рим, те й з Риму понесе,— іронічно каже Чурило.

— Прошу сюди, Левку Степановичу,— кличе його Корець.

У шлунку вкололо, поги немов з вати. Щоб не повело, дивиться під ноги.

— Товариші,— бере його під руку Корець.— Дозвольте відрекомендувати нового завідуючого фермою...

Він бачить обличчя лише трьох: дядька Дениса, Галі та Фросини, Корнієвої невістки. Дядько Денис, зирнувши на нього, опускає голову, в очах Галі болісне, гірке нерозуміння, Фросина ж — мов на жару. «Бачили таке?»— промовляє увесь її вид.

9.

— Шитати худобу будемо?— питає Лигун ліниво й втомлено, здається, що він ось-ось позіхне.

Левко здивовано дивиться у його сірі, блискучі очі.

— Однаково,— байдуже тягне Лигун,— за місяць назад...

— За який місяць?

— Ти, лейтенанте,— іронічно посміхається Лигун,— вже шостий. Здаю ферму, а за місяць — просимо, Олег Карпович, назад... Хе-хе-хе... Завал... А може, й раніше. Ой!— вигукує він, крутить головою.— Ой буде шум, як Гримайло приїде! Дурно не минеться декому. Правду кажу?— питає веснянкуватої дівчинки, представника бухгалтерії.

Дівчинка пересмикує плечиками.

— То що?— допитується Лигун.— Щитаємо? Мені ніколи.

Дівчинка дивиться на Левка, той ствердно киває головою.

Доки перелічили — звечоріло. Переважувати будуть, як завжди, в кінці місяця. Та й до кінця мало — вісім днів.

По всьому він сидить в кабінеті — невеличкій кімнаті з одним-єдиним вікном. За тонкою перегородкою розмова: обмінюються думками, а йому здається, що зумисне так голосно балакають, аби він чув.

— П'ять бід є: мокра курка, худа свиня, зрадлива жінка, брехлива наречена, дурний начальник. А ото маємо шосту — скажений завфермою! Хр-хр-хр-хр!

Він здригається — як багато зла у тому хрипелому басі! Хто ж то такий?

І коли сміх втихає, знову той хавчига:

— Тепера нам харчу менше тре'. Тільки корови заревуть, а товариш лейтенант — мал-л-лчать! І всього. Як у вусі.

«Хто ж це такий?»

— Ха-ха-ха! Хі-хі-хі! Го-го-го!

Хтось вискотить:

— Мал-л-л-лчать... Ой, вмру... Ой, вмру...

— Тепера нам всім раненько й увечері тре' бути тута.

— А то чо'?

— На побудку й на перевірку.

— Хто ж тепера буде бабів мацати?

— А ти. Чи забув, як це робицца?

— Ляпаєте язиками, як корова хвостом. Геть звідси! А то відро на голову вдягну!

— Іч! Смілива.

— Іч, іч... Бугаї...

Спекла мама бубця, що не їстиме ні куця, ні цюця. До вечора ще далеченько, але він,— щоб не муляти людям очі,— йде додому. Всяке діло починай зранку. А там побачимо, що буде.

І раптом згадує, як до сліз сміявся з Лілі.

«Що?— дивувалася вона.— Коней ще й годують?»

Він розповідав їй за село. О! Тоді він чувся тонким знавцем села. А зараз? Коней ще й годують?

У матері губи підібрані, стиснуті. Вона мовчить, але те мовчання промовистіше всякої балачки. Коли мати спокійна, лагідна — її ліва брова на звичному місці. Як брова тремтить — в серці зароджується цікавість. А ламається й раз за разом падає вниз — то ознака злості, презирства.

Мати паливає суп, кладе хліб, хряпає дверима. Вертається, знімає з цвяха рушника, мие його, вішає назад. Їй аж пече висварити його, але слова від великого обурення тиснуться одне перед другим, й вона не знає, з чого почати.

Наївшись, бере мило, рушник. Сутінки ще прозорі, тож заходить до переліска й довго сидить, спираючись спиною у високий пенюк.

Те, що трапилося, видається йому нереальним, навіть смішним, наче це діялося не з ним, а з кимось іншим, а він лише мимовільний свідок того дійства. Чомусь усе — село, люди, мати — мов чуже, а він сам із-за обрійних світів і заблукав сюди, бо хтось сказав: йди, і перший, з ким ти спіткаєшся, то твій батько. І він пішов. Та жоден чоловік не перестрівся, лише жінка якась запросила на ніч, дала вечеряти, й він зостався в неї.

А небо вікнасте, й кожне вікно світиться яскраво.

А де його вікно? Може, он те, що ледь теплиться й чогось сумне, невеселе? Може, за тими шибками якась печаль? Хтось накоїв невинного й тепер карається.

Скотилася зірка. Загасло вікно.

До річки недалечко, на ходу стягає сорочку, майку й спиняється: чує хлюпіт води, злякане:

— Ой!

Хто ж то на його заводі?

Дві жінки. Голі-голісінькі, тільки на головах біліють хустки. Одна повнувата, з широкими стегнами, з великими грудьми. Друга худорлява, але не худа, струнка.

— Гарна ти,— каже товстіша, й він пізнає голос Фросини.— Ноги, груди... Як у дівчини.

— Ой!— сором'язливо скрикнула худіша.

— Хіба тобі ніхто не казав? Богдан?

Наталка. Наталка-чорноризка.

— Ой! Як можна?

— Можна,— твердо каже Фросина.— Коли любиш — все можна. Коли любиш. А ти геть дурненька,— сміється вона.

І все у тому сміхові: туга, пристрасть, ревний жаль за чимось таким, що відійшло й ніколи більше не прийде.

— Дурненька...

З-за хмар вирізається місяць, повнить окіл голу-буватою млою. Тихо. Ніде ніщо ні шелесне, ні ворухнеться. Якась несправжня, ніби намальована тиша. А в ній тінями сотаються голі жінки, і голизна ся чиста, непорочна.

Чи не в таку мить впливали з води русалки?

Жінки одягаються, йдуть у ніч. Мова їхня згає, ще хвилина — і їх не стало.

А може, їх і не було?

Купатися перехотілося, бачене загостило слух і зір, і в уяві постає глибокий, таємничий світ, який знічев'я стиснувся так, що у ньому, крім нього, нікого.

Один — одинцем у тісному світі. Тісному та байджому. Гіркий, зажурений.

Та ось із сутінок лине тихе бурмотіння, форкання, шелестіння, шурхіт, зітхання, лопотіння. Світ оживає. Але це ще більше підсилює смуток, навіює

тоскні мрії, гарячу нудьгу за жіночою ласкою, за чимось таким, що легко не дається, просто не розгадується і невідомо, чи обдарує доля його, чи ні.

10.

Вранці він кляне себе найчорнішою лайкою, обзиває тухтієм, бевзем, ідіотом, та похмурий настрій від цього не розвіюється. Йому хочеться спакувати валізу й тихенько щезнути з села. Хіба не обійдеться шлунок без курячої щерби, а серце та легені без свіжого повітря? Живуть у містах і з гіршим здоров'ям. Живуть!

Врешті загадує: як стринеться чоловік — не вертається. А жінка — хай горить все синім полум'ям.

Та все мов навмисне: ледве він до путівця, що з'єднує дорогу із Стецюковим обійстям, як звідти вихоплюється Артем, Стецюків приймак.

— Хто?— видихує Артем.— Ти? Здоров. Куди?

— А ти куди?

— Ет! Три речі женуть чоловіка з хати: дим, дівряний дах і сварлива жінка.

Хата у Стецюків цегляпа, дах бляшаний, але від Артемових круглих очей, кирпатого носа віє такою наївною щирістю, що всі вірять кожному його слову.

Артем хакає поруч, раз за разом озирається, ніби перевіряє, чи ніхто не підслуховує.

— Понімаєш, поїхав у середу до млина. А завіз! Не пропхатися. Я туди, я сюди. Аж глядь — моя кума рихтується сипати. Я до неї — так і так. А вона... Ти знаєш її? Во! — розхилиє руки Артем.— Все є. Вона до мельника — пригорнулася, усміхнулася. За годину замел на возі. Їдемо, а кума каже — могорнич. Скільки діла. З'їхали в лісі з до-

роги. Да-а-а...— шкребе потилицю Артем.— Що то чвертка на двох? Ні те ні се. Тільки на поріг, а теща як виверне очі: «Знову пабражився, скурвий сипу!» А я візьми та й ляпни — перейду до куми, там мене шануватимуть. Чоловіче! Що тут зчинилося! До тещі прилучилася жінка: «Насмерть зувічу, собаку, а тій хвойді очі кислотою випаляю!»..

Артем дістає цигарку, припалює, затягується, аж западають щоки.

— Якби щось було,— каже сумно.— А то ж... Куму у ліжку треба любити, щоб нитки на ній не було. Ех!

Жаль в голосі Артема безмірний. Але за чим він так шкодує: за кумою чи за тим, що коїться в його хаті?

— Теща поїдом їсть. Завше через неї свари. Із такісінького,— показує великим та вказівним пальцями,— зробить отаке-е-е!— розкидає руки за плечі.— Язика аршином не зміряєш. Приб'ю язика до одвірка. От побачиш! Чесно!

Часто люди чинять лихе, аби показати, що вони чогось та варті.

Одною ногою в могилі вража баба, а до злого, мов ворона до стерва.

Та й Артем без кінця-краю потрапляє у різні халепи. Торік його нагородили орденом і дали путівку до санаторію. Вернувся Артем, а навздогін лист від якоїсь молодички. Що діялося! Артема «навіки» вигнали з дому. Але «навіки» тягнулося рівно тиждень: замордована ревнощами дружина забрала його назад.

— На ферму?— питає Артем.— На чорта вона тобі здалася? То ж пекло. Від низу до верху жи-ва біда, єгипетська кара. Слухай,— хапає його за лікоть,— давай до мене, га? Помічником на комбайн, га?

— Та!

— Ну, дивись. Тобі, як кажуть, видніше. Бувай! Артем зникає за згином вулиці, а він — аніруш. Бо лише тепер відчув, як йому страшно. Аж до холоду у серці боїться тої миті, коли треба буде увійти до корівника, він навіть не уявляє, як це вчинить. Йому здається, що всі — доярки, телятниці, скотарі,— збіглися в одне місце і з пожадли- вим нетерпінням чекають його.

Раптом чує позаду себе чмих.

Чи не дорога чхає?

Невиразно протрюхикала тінь чоловіка з міш- ком за плечима.

Чи не Артемко? Але чого він з мішком? Щось украв? Колесо від комбайна? Артемко — приймак, якого теща шарпає, мов вуж жабу. Цікаво — як виглядатиме стара відьма, коли зять приб'є їй язика до одвірка?

Знову тінь. О! Це вже його сестра. А он і він сам. Підтягнутий, поголений, напахчений, а поряд — Ліля. А ось знову він, але тепер від нього несе чимось таким, що за раз і не втямиш.

Ні. Живуть в містах і з гіршим здоров'ям. Амінь сій справі!

Йде назад рішучим, хутким кроком. Зараз спа- кує речі і — хай його завійниця візьме! Хто ка- же — людина собі хазяїн? Дзуськи! Чорт. А чоло- вік тільки міхи дме.

Дні стають тижнями, місяцями, роками, століт- тями, тисячоліттями. Хто за півстоліття пам'ята- тиме, що жив у селі байстриук Левко Степанович Назарук? Ніхто. Степанович. Ха! Це ж ім'я його дядька. А треба було — Настьович. Він син Насті Скаженої.

Людство складається з двох нерівних частин: одна має мету і жадає її, а друга — живе, аби жи-

ти. Він з другої пайки. Можна жити і не рухаючись. Так легше й спокійніше.

Вікна не світилися, мати ще спала. На годиннику п'ятнадцять хвилин на шосту.

Так рано зірвався?

Всовує руки у кишені.

О! Чорт візьми! Ключі. Від комори з концентратами. Та біс з ними! Мати передасть. А кому? Таж Лигунові.

— Ти, лейтенанте?— постає перед ним самовдоволенна рум'яна пика.— Хе-хе-хе... Шостий...

А за ним виволікається інший голос:

— ...а я скажу — скажений завфермою!

Що він тоді подумав? Що?

Круто розвертається й бігом назад.

— Нарешті!— вигукує Славко Кирильчук.

Славко і обліковець, і технік штучного осіменіння. Він вузькогрудий, вузькоплечий, наче недоїдає та недопиває. Обличчя смагляве, однак крізь шкіру пробивається нездорова блідість.

— Не звик уставати раненько... Спізвився?

— Я гадав, що зовсім не прийдеш.

Він дивується якомога ширіше.

— Люди всяке балакають. Хто насміхається, хто чудується, а дехто каже — несерйозно це. Що тобі тута робити?

— Те, що й тобі. Наче ми не з одного тіста.

— Що ти, що ти!— махає обома руками Ковальчук.— Я не про те.

— А про що?

— Знаєш, Лигун усвиріпився на мене — душу виймав. Лютий. В'ївся в серце і в печінки.

— Я не добріший. Я Скажений.

Славко розтягує в посмішці синюваті губи.

— Е-е-е... Усі ви скажені на час... Ти, Левку, йди по корівниках, хай тебе люди побачать. Телятни-

ці і свинарки будуть пізніше. І будь обачним — що не казатимуть, одбувайся: гаразд, побачимо. Ти ж, даруй, нічого не знаєш. І ще,— стишує він голос.— Дикі... Ти їх знаєш?

Знає. То дружини братів Диких — Василя і Мирона.

— Такі каверзуваті — страх! Щоб втяти — іншому тре' помізкувати.

Розмова з доярками коротка: як справи, що нового. Справи кепські, нове — стара біда.

Одарка Трохимівна Коробчук, огрядна жінка літнього віку, усміхається усім круглим обличчям.

— Не такий чорт страшний, як його малюють.— За всяке діло берися сміло. А ти, кажуть, хлопець з головою.

— Хто каже?

— Багато знатимеш — скоро зсивієш. У нас парт-група, я — партгрупорг.

Нараз закортіло щиросердно звірити свою душу, він вже й розкриває рота, та переборює себе.

Чи ж зрозуміє вона його? Чого спішити? Земля ж не горить під ногами, до краю ще далеченько. А може, взагалі того краю не буде?

— Щось хочеш сказати?— питає Одарка Трохимівна.

— Ні.

— Неправду кажеш,— лагідно усміхається жінка.— На фермі не з медом. Але очам страшно, а руки все зроблять. У нас одна біда — підмінних нема. А до людей тре' по-людськи. Часи вже інші заходять...

Галя Синюкова, усміхаючись, питає півшепотом:

— Який тебе біс уплутав?

— Металевий. Із золотими бровами, з мідними косами, із срібними устами. А яка середина — не знаю.

— Піди ж ти!— жартівливо вигукує жінка.— А хочеш взнати?— загоряються очі.

— Не бий мене в ніс, бо я сам біс. Ти ж моя родичка.

— Рідня проти дня. А проти ночі — ні,— мружаться Галя.

Ганна та Марія — серйозні, стурбовані.

— Добрий ранок, дівчата.

— Який він добрий?— вбитим голосом одказує Марія.— Біда, Левочку...

У нього холоне серце.

Марія прикладає долоню до очей.

— Корова точило з'їла. Що будемо робити?

«Де ж воно тут узялося?— думає він.— Як корова могла його згризти?»

— Яка?

Ганна показує на тельбату корову.

— Оця ця... Ну... Не точило, а круга від нього. Усі зуби на щелепі стерла. Глянь,— спритно бере корову за ніздрі, витягує їй язика.

На нижній щелепі жодного зуба.

Сміється, махає рукою, йде від жінок. За кілька кроків оглядається: Ганна регоче, а Марія чогось присіла, дивиться на Ганну стукає пальцем себе по лобі.

Фросина гарна пам'ятушою вродою: чистий лоб, тонкі брови, прямий ніс, лагідний овал, повні, красивого малюнку губи — нижня трішки висунута, наче її власниця бозна-яка вередуха. Насправді ж Фросина добра, задирилива, жартівлива.

Але що врода? Врода без щастя — як дірява торба. Фросине щастя випурхнуло з рук, як птиця із сіті: її чоловік, Левків однокласник, загинув позаторік, зоставивши по собі двох хлопчиків.

— Ай, ай, ай!— осудливо хитає головою Фросина.

Йому ж набридливо лізе у вічі вечір на річці. І несподівано для самого себе питає:

— З ким ти була?

Очі у Фросини стають круглими.

— Де?

— Вчора. На річці...

— Бачив нас?— сміється Фросина.— Хто ж гарніший?

— Обидві гарні.

— Чо' ж гаятися?— грає бровами Фросина.— Наталка заміжня, а я вільна. То як?

— Скажеш таке,— нітється він.

— Еге!— підносить брови Фросина.— Мо', ще дівич?

— Дівчур,— бурмоче.

Так,— з ким всерйоз, з ким жартома,— перемовився з усіма доярками.

— Ну що?— аж встає на ноги Славко.— Ну?

— Нічого. Дикі сказали — корова наждачного круга згризла.

— Точило? Ах, кляті молодиці!— захоплено вигукує він.— Точило... А ти... Ха-ха-ха... А що ти?

— Зареготав та й пішов. Корову ту показували — на щелепі жодного зуба. Як так?

Славко витирає засльозені очі.

— Левку... У корів на нижній щелепі зубів немає...

— А як вони пасуться?

— Ясна у корови тверді, як камінь. Левку,— лягає Славко грудьми на стіл,— ти не бійся. Ферму я знаю, десять літ тут. Знаю. Йй-бо! Лигун мене не слухав, і завше в нього так: що добре то він, а що погано — то я. Паскудив перед людьми. Я давно кудись перейшов би, але... Здоров'я яке у мене? Тільки живий та теплий...

Ну, зав'язка, як кажуть, е. Що ж далі?

Кілька днів над селом повзуть сизі хмари. Коли-не-коли порскають скупим дощиком, ніби бережуть його, щоб лийнути за краєм неба, в інших селах. Все довкола мокре, заваляне й мовби укрите ситтю.

Він не любить такої погоди. Йому тоді увижається, що світ повниться якоюсь лихою силою, і та сила, клейка та брудна, накинувши на землю в'язку закову, тягне її за собою у безвість, а він застається сам на такому крихітному острівці, де й кроку не ступиш.

«То все через паскудний настрій,— думає він.— То все та клята ферма».

Ні вдень, ні вночі у нього спокою. Встає раніше всіх, лягає пізніше всіх. Потрібна вона йому була, як болячка на лобі. Корови, копі, свині. І живі, і мертві. Хай йому грець!

— То що?— порушує мовчанку електрик Ничипір Мартинюк.— Ще довго тутаяти будемо?

Федір Калюх, по вуличному Андрунь, здоровенний, мордатий парубійко, напившись, з'їхав з дороги, вплутався між електричних стовпів та дротяну відтяжку, й коней вбило струмом.

— Коневі досить одного акумулятора,— каже Іван Нехай, бригадир.

— Вдарити по голові?— усміхається Ничипір.

Разом з Федьком прийшла його мати — невеличка, сухенька жінка.

— Ой, що то буде з моєю дитиною?— ламає руки.

Іван Нехай криво усміхається, спльовує.

Іван високий, кощавий, з білими вусами, з чорними бровами.

Обличчя неначе розділене на дві половини: на-

сурмлене, суворе в бровах і очах й усміхнене, веселе від кінчика носа й нижче.

— Дитина... Вирахуємо за коней, вліпимо штрафу за пиятику. Отак! С-сучий сину!

— Но-но-но!— озивається Федір.— Не ображайте мами.

Федькові років тридцять, і статурою він удвічі більший від матері.

— Не чіпайте дитини! Чого ви до неї присікалися?

— Твоїй дитині дубця тре'. А за коней буде платити. І за те, що напився.

— От і не буде!— б'є кулаком об кулак Калюшиха.— От і не буде! Хай летрики платять. От!

— А ми при чому тут?— дивується Ничипір.— Люди дорогами їздять, а не полями. А чо' його понесло на стовп? Напився? Залляв сліпи...

— Моя дитина не п'є!

Іван Нехай усміхається зло, спльовує й, повернувшись до Левка, каже:

— Хай Книш напише акта.— Рушає, та, щось згадавши, підходить до Левка.— Ходи-но зі мною...

Вони відходять від гурту.

— Ти вже, Левцю, справляйся сам там, гаразд? У полі роботи — аж гай гуде. І ще...— Іван зиркає з-під білих брів, оцінюючи поглядом.— Забудь армію. Ніхто не любить, коли на нього по-командирськи. Ніхто. Ти ж хлопець недурний. Забудь. Домовилися?— плескає його по плечу, цибаче вистрибом до мотоцикла, що стоїть на дорозі.

Третій тиждень Левко на фермі. Лягає пізно, встає раненько — о четвертій, о п'ятій годині. Він не доїть корів, не возить корми, не пасе, не прив'язує, не мие бідони, а однак втомлюється, ніби цілісінький день вергає каміння.

Не так давно скаржився на безділля, а тепер

нема як і голову почухати: клопоти, немов нитка з клубка,— вимотуються й вимотуються. Не мав ні сну, ні відпочинку, ні спокою. Не було й задоволення.

Навпаки — його теперішній стан видався йому мурашиним снуванням взад-вперед, йому здалося, ніби він бореться з силою-силенною безмежно малих створінь, які тиснуть по всіх кутках ферми, і що ті створіння підступніші його хвороби: та нападає коли-не-коли, вони ж звідусіль і день у день.

Отак він запетлювався.

Вчора дорізали корову: пасли на конюшині. А то найкраща корова Марії Дикої. Марія вдарла об поли, заголосила, немов над покійником. Потім брязнула відром: доїти не буду. Таку корову згубили. Не буду.

Немов тій корові навмисне утяли горло.

Позавчора заслабла Настя Яропланиха. А підмінної нема. То групу роздоювали. А вранці дзвонить головний зоотехнік — чому впав надій по вашій фермі? Якщо нема підмінних, то найдіть. Під лежачий камінь вода не тече.

Легко сказати — найдіть. А де? З ким він тільки не говорив, кого тільки не заманював! Відмахуються, немов від напасті.

Чим далі, тим більше переконувався: щоб на фермі все гаразд, це нечувано і такого не може бути.

Того тижня зламався редуктор гноетранспортера. Механік оббігав увесь район й вернувся з порожніми руками. Далі майнув до сусіднього. Приїхав й потішив: редуктор є, але хочуть за нього м'яса. А де ж його взяти? Як де, здигувався механік. Заколи кабана, дещо здай в комору, а дещо відвеземо:

Чому ж державним гендлюють, наче своїм? Чому в одному місці запчастин навалом, а в іншому — голо? Хто у цьому винен?

А тут ще ті коні. А тут ще Славко товче: доярки беруть молоко.

Що се такє? Куди не кинься, все не так, як пишуть та показують.

Він не хотів вірити в те, що каже Славко. Хоч зі спідку іноді лізло — а що, коли правда? Як житиме з цими людьми, як дивитиметься він їм, а вони йому в очі?

І більше, ніж людей, боявся самого себе.

Сашу Книша, ветеринарного фельдшера, знаходить у аптеці. Розказує за коней.

— Это судебное дело. Треба викликати Степанюка.

Степанюк, завідуючий ветлікарнею, приїхав з якимось чолов'ягою: міцно збитим, заживним. Воляча шия, окатий, широколобий, щелепастиий. Чоловік важив кілограмів зо сто двадцять, і це були одні м'язи — у потиску короткопалої руки вчувалася залізна сила.

Степанюк та ще один чолов'яга схилилися над трупами коней, Степанюк показує, Саша ріже.

Сіється мжичка. На дроті, якраз над ними, вигинаючи шию, каркає ворона.

У Левка рветься терпець, він махає рукою, свище. Ворона знімається, робить коло, вертається й знову всідається на те саме місце.

— Чує, стерво, — усміхається чолов'яга. Зуби у нього щільні, білі.

По всьому Степанюк пише протокол, а він з чолов'ягою ходить корівниками. Чолов'яга допитується: де він раніше був, чи давно на фермі, як працюється, вистачає людей чи ні.

Він коротко: так, ні.

— Небалакучий ти,— повертає чолов'ягами очищаючи.

— Не знаю, з ким розмовляю.

— Невже?— дивується той.

«А хто ти такий, щоб тебе знати?»— думає про себе.

— Іван Олександрович Горячев... Старший ветеринарний лікар Агропрому...

— От і познайомилися...

— Ага,— усміхається Горячев.— Співчуваю тобі. Тобі удвічі важче.

Він запитливо дивиться на Горячева.

— Ти звик до безвідмовного виконання, а тут... Ну, нічого. Все наладиться. Не за день, не за два. І не легко. Це діло трудне й забарне. Розумієш, коли з людиною, як отсе з тобою, трапляється щось незвичайне, непередбачене, вона шукає в цьому такої точки, яка була б хоч чимось пов'язана з її звичайним життям. Роби й ти так. Шукай у своїй новій роботі щось спільне з минулою.

Легко сказати — шукай. А де, в якій стороні світу? Та й що може бути спільного між військовим та цивільним життям? Між тим життям, що було в нього перед самісіньким шпиталем, і тим, що тут. Там війна, а тут? Також бій? Боротьба?

— Кажуть, завфермою рік лічать за два. Так чи ні?

Горячев сміється.

— Йдемо до Степанюка... Я не знаю. Здається, що так,— і знову усміхається.

Саша відкликає Левка вбік й шепоче:

— Треба організувати вечерю.

— Яку ще вечерю?— дивується він.

— Начальство ж...

— Е, ні. Обходьтеся без мене.

Увечері він сидить бездумний у своїй комірчині,

пойнятий втому, тією втому, що охоплює людину, яка раптом усвідомлює, що на світі все не так, як вона собі уявляла, що злих та недобрих більше, ніж гадалося, що заздрість ще жива і довго буде жити.

Але як довго? І де шукати те, про що говорив Горячев? Де воно лежить? А може, в обов'язку перед самим собою? А в чому ж тоді суть цього обов'язку, як його розуміти?

12.

— Творчість Гайдара була й залишиться цікавою для усієї молоді нашої країни, бо його життя — це взірць самовіданного служіння Вітчизні, це подвиг! — чогось кричить Марія Антонівна.

Та крик її не проникає у його свідомість, він не сприймає його, хоч почуття напружені й відточені, мов жало бритви. Він пливе у напівсвідомості бозна-куди, пливе не як у човні, що муляє боки деревом, а мов у повітрі. Пливе так, як пливуть уві сні: м'яко, солодко, без усякого руху й натуги.

Але куди його несе?

Його це не цікавить, бо йому приємно, бо йому хочеться плисти ще швидше. Тож повертається на живіт, викидає руку вперед, і його пальці впираються у щось тверде. Розплющує очі. Камінь. Навіть не камінь, а уламок стіни. За стіною дорога, а за нею школа. Дорога метрів п'ятнадцяти завширшки.

За скільки секунд він перемахне п'ятнадцять метрів? А яка швидкість кулі? Скільки метрів на секунду?

Хоче згадати й не може. Знає лише одне — куля таки жвавіша, ніж він. І, поки він здолає ці метри, з нього зроблять решето.

А чи знають-відають душмани, що таке решето? Чи надасться його тіло на той прозаїчний предмет?

Кожна клітина його мозку працює, кожен м'яз аж тремтить, кожна секунда заповнена, а все життя ущільнилося так, що й дихнути важко.

— Ти до того,— показує він Говорову на дальній ранець,— а я до цього.

Коли вони бігтимуть, то Говоров буде на одній лінії з ним, і, може, вдасться прикрити його.

— За лямки не хапай!

Говоров киває головою.

— І одразу за кут.

Цей кут повинен врятувати його. Ну, а він? Або полковник, або покійник.

Зиркає на Дмитрука: той стоїть на одному коліні, до всього готовий.

— Ну!

Він вкладає в свої ноги не тільки силу, а й усю снагу. Коли б то було десь-інде, а не тут, він би вмах перелетів ті кляті п'ятнадцять метрів, а то тупцює на місці, а дорога нараз ширшає так, що її не здолати й за годину.

— Як щаслива твоя планета, то усі біди переживеш, навіть куля тебе не візьме,— казала тітка, коли відряджали його в армію.

Та, певне, безталанна його зоря: кулі таки беруть до живої крові — пронизують стегно, гомілку. Падаючи, він ще здобувається, здається, на останні сили й закриває собою ранець. Ранець за спиною, а кулі влучають в живіт, груди.

І помчали на нього, бозна-звідки вьвівшись, дерева, небо й все це тверде, тверде... Твердіше землі, на якій лежить, і каменю, що довкола.

«Гаразд,— думає він.—Що дерева тверді, я знаю. А звідки така упевненість, що тверде небо?»

А воно із страшною силою б'є його в обличчя, в груди, і все зникає в сліпучому, беззвучному спалахові...

Вранці він застає на фермі Гримайла та Корця.
«Отже, товариш голова вернулися з курсів — і одразу до мене? Буде шум? Ну-ну, хай йому грець!»
— Що се таке?— киває Гримайло на слоїки, повні молока, що стоять на столі.

Він здивовано дивиться на них: де вони тут взялися? Що за мана?

Він хоче заперечливо хитнути головою, але в останню секунду передумує й каже:

— Доярки принесли з дому... А я не хочу брати. Не маю права, еге ж?— дивиться на Корця, на Гримайла.— Маю право чи ні?

— Ми тебе серйозно питаємо,— кривиться Гримайло.

— А я не жартую.

Гримайло сопе, як віл в ярмі.

— Походили ми тут без тебе,— каже.— Доки ти висипався...

— Мені, знаєте, лафа,— уриває його Левко.— Лежу-вилежуюся, доки боки не запечуть, а вже тоді — на ферму. Лафа! І не гадав, що такого щастя дочекаюся!— Засміявся зло.— Лафа!

Корець, що сидів за столом, хитає головою, встає, підходить до нього.

— Що з тобою?

Гримайло понуро дивиться з висоти свого двометрового росту. У нього все велике: руки, ноги, губи, щоки, брови, вуха, ніс. Проте все доладне, і з лица він привабливий.

— Не подобається мені твій настрій.

— То різновид здорового оптимізму. Є в магазинах молоко сметана, масло, м'ясо — то подвиг

завфермою. Ферма — пробний камінь. Тут звіряється сила.

— Від твого,— з притиском каже Гримайло,— здорового оптимізму не збільшується ні молока ні м'яса. Ти б лучче слідкував за тим, щоб не крали. Чи ти не бачиш цього за своїм здоровим оптимізмом? При Лигунові цього не було.

Он звідки вітер віє!

— Було,— устриє Корець.— Було.

Гримайло блимає на нього, сопе невдоволено, відчиняє двері.

— Ідете?— питає Корця, не дивлячись на нього.

— Ні.

«Ну от,— думає,— зводили сталися. Хай йому грець!»

У тілі вчуваються якась втома, кволість, спустошення, а в роті гіркуватий присмак.

Корець киває на слоїки:

— Що це?

— А біс його знає!— зло каже він.— Де вони туг взялися?

Корець недовірливо підводить брови.

— А клич-но Кирильчука.

Кирильчук мнеться, усміхається ніяково, довго сякається у картату хустинку.

— Ти не мнися,— сердиться Корець.— Що то за молоко?

— Доярки принесли,— відводить погляд Кирильчук.— Надій впав, тож принесли.

Левко регоче, Корець спльовує.

— Я вас обох...

Кирильчук крутить шиєю.

— То... Хе-хе-хе... Не ображайтеся, Гнатовичу, наше... Як той каже... Сімейне діло... Ми вже самі розберемося, що й до чого.

— Міг би й мене попередити,— каже Левко.

— Не вспів. Йй-бо, не вспів! Я ж не знав, що вони так рано припруться.

— Не знав, не знав... Що то, врешті, за молоко? Кирильчук мружить очі, зиркає на Корця.

— Потім скажу...

— Невже крадуть?— дивиться Левко на Корця.

Корець четвертий рік секретарює. Два роки з Гримайлом, а два з Мельником.

З Мельником працювалося легко. Він умів вислухати, поважав чужу думку. Його любили. І хоч заважали їм багато, проте колгосп заледве не виліз із боргів.

Тодішній рік видався сирітським: літо дощува-те, зернові вродили скупю. Тож немало довелося подумати-погадати, чим худобу перезимувати. А тут як на те з'явилися — бозна-як назвати їх: псевдонаукові, дилетанські, злочинні — розробки про годівлю тирсою, хвоею і ще бозна-чим.

Якось до них приїхав заступник голови облвиконкому, а з ним ті, хто завше супроводжує начальство у таких випадках. Ходили фермами. Хтось і сказав, що, мовляв, колгосп доїв би більше, але не кальцинують соломи.

Кальцинація соломи аж ніяк не збільшує поживність її, солома залишається соломою, клітковину нічим не зруйнуєш, а вона теж потрібна худобі для підсилення травлення. А кальцинація — це зайві витрати, нерозумна трата грошей і часу.

Це й сказав Мельник заступникові.

— Ви що? Ігноруєте рішення облвиконкому?— процідив той.

— Такі рішення — ігнорую,— спокійно одказав Мельник.

— Радянської влади?!— виресли очі в заступника.— Та як ви смієте?

— А причому тут Радянська влада?— скипів гнівом завжди витриманій Мельник.

У заступника затіпалася щока.

— Ти-и-и...— аж заникуватися став.— Ти-и-и... Ти підриваєш авторитет облвиконкому, Радянської влади. За такі дії — під суд! І то негайно.

— Якщо під суд — то тільки вас!— відбрив Мельник.— Через таких, як ви, з колгоспної каси вийшло двадцять тисяч карбованців. Двадцять тисяч! А у спецгоспі? Спитайте Клебана. Сто шістдесят тисяч за квартал.

Справа була така: худоби на м'ясо вирощували багато, а здавали лише частину. Іншу,— за строгою вказівкою зверху,— лишали на наступний квартал: область мусила мати сто процентів з хвостиком. Не більше, не менше. А що перетримка худоби обходилася у великі гроші — два карбованці одна голова в день, десятки тисяч в місяць, мільйони по всій області,— нікого, окрім самих колгоспників, не займало. Десь чекали м'ясо, а воно гинуло в хлівах заради авторитету окремих осіб.

«Де ж тут справедливість?»— міркував колгоспник, якого штрафували на сто карбованців за в'язку сіна.

Мельника звільнили з роботи і ледве не виключили з партії.

Корець звірився — приватновласницькі настрої охоплюють людей, коли щось негаразд в соціальній політиці, коли лозунг, що ми справжні господарі країни, так і залишається лозунгом. Бо господаря не створюють словами.

Вислів «соціальна справелівість» уразив багатьох. Коли не всіх. Бо не народ викривляє правду. А то була гола, без прикрас, жорстока правда.

«Розказати йому це? Але ж він і сам, певне, знає».

Чи розказати за Гримайла? Бо ось ці слоїки,— а Корець здогадується, що це за молоко,— теж на совісті голови колгоспу.

Гримайло. Вічний голова. Усіх тримає в кулаці, вміє схопити за петельки, різкий на слово, постійно суворий, похмурий.

Гримайло не виходить зі слави. Вперше був обраний головою в п'ятдесят другому, коли йому було двадцять два роки. Він змінив з десятків господарств, ставив на ноги доведене до ручки і йшов далі. Вірив у свої сили й був певний, що методи, якими він послуговується,— найкращі.

Коли Гримайло прийшов до них, то одразу визначив стосунки з секретарем парторганізації: хай той пильнує свої папірці і не заважає йому працювати.

Іноді Корець виправдовує Гримайла: керівник старого гарту, зріс у тих часах, коли голови чинили свою волю і нічию більше. Тоді райком партії знав лише голову. Шкода лише, що у багатьох райкомах й дотепер знають тільки голову...

Заходить Жабінський: треба видавати висівки.

Виходять надвір. Корець йде до своєї старенької як світ «Победи». Або, як каже дід Жабінський, «Перемоги».

Жабінський варить свиням кашу. Він давно на пенсії, але вдома не сидить. Страх як любить коней. За панської Польщі дід коней не мав, тож тугу за ними розсотував тим, що їх крав. Не раз попадався, інший не вижив би після кованих чобіт та навильників, а Жабінський залиже рани і знову водить коней.

З вигляду дідові і сімдесят, і вісімдесят, і цілих сто. Коли хто питає: «А скільки вам років, діду?», то Жабінський кахикне й одкаже: «Нащо тобі мої літа? Ти свої щитай».

Коли дід кахикає, ніби прочищає горло,— отже, перехилив чарчину. Як скаже хто: «Діду, а Указ?» То дід на те: «Коли б усі так пили, то й досі Указу не було б. А мене вже кров не гріє».

За Жабінським завше слідом його тінь — Кузьмич. Брат по конепромислах.

Жабінський балакливий, а Кузьмич мовчун.

— Як справи, парубки?— питає Левко дідів.

— Лихом торгуємо, а за горе чіпляємося, сльозами умиваємося,— одказує Жабінський.— Ти он — один ніс стримить.

— Клопоти, діду.

— Угу... Славні бубни за горами, а зблизька шкуратяні. Здається, глянеш — геть ніц завфермою не робе, а придивишся — аж жовна випинаються.

Приходить Олесько Соловей, їздовий свиноферми. Олесько високий, дужий, гарний якоюсь жіночою вродою. Раз він попросив Левка позичити йому два мішки дерті: своя вийшла, а їхати до млина не виходило. Левко дав. За тиждень Олесько вернув борговане з добрячим могоричем, який і розпили утрьох: Олесько, Жабінський та Кузьмич.

Жабінський вип'є чарку, гукне: «Ідять його мухи, отак ловись! Вік живи, вік учись». Заїсть салом і до Кузьмича: «Ти, Петре, бачив таке? Може, тобі корову позичать на пару днів? Чи коней? Ех, вперед, гривасті, в літа молодії!»

— Ну, як там,— питає Олесько й киває у бік корівника,— молоко?— Й чогось посміхається.

Левко дивується: чого він? Ніколи ж раніше не питав.

— Яке молоко?

Дід Жабінський кахикає, підкидає гостреньке підборіддя:

— До дзябла... Кхе, кхе, кхе... Хитрий, га? Отак ловись!

«Отак ловись» — улюблена примовка діда, він тулить її скрізь, вона в нього означає все. Дивно лиш, чого діда досі не прозвали Отакловись.

— Отак ловись! Лигун... Кхе-кхе-кхе!— Чухає потилицю, насуває кашкета на очі.

Під'їжджає Кіндрат Сажнюк, їздовий, власник того прокуреного басу, друг-приятель Олега Лигуна. Кажуть, що Кіндрат завиграшки однією рукою ставить на коліна будь-якого коня.

Кіндрат окидає всіх опуклими кам'яними очима, дістає відро, черпає висівки, дає коням.

— Хіба не дають вам вівса?— питає Левко.

— Хіба ж ти не знаєш? Дають,— зневажливо хрипить Кіндрат.— Не підживлялися б збоку — давно з коней підметки були б! Курям на сміх того оброку...

— Взяти — не дати, руки не відвалляться,— не приховує іронії Жабінський.— Аякже, хапало в хапці. Отак ловись!

Кіндрат хмурить густі брови.

— До чого ви?

— А до того... Коли б твої коні їли оте все, що ти береш,— вони не бігали б, а повзали... Зажирили б.

Кіндрат повертає голову до Жабінського, прищулює одне око. У другому якась мертва байдужість.

— Ви, діду, часом не з Жабокряківки родом?

Левко стоїть, спершись на воза, дивиться на них обох.

Сажнюк не високий і не низький, ведмедкуватий, костистий, руки довгі, долоні — немов лопати. У кожному русі вчувається скажена сила.

Дід Жабінський — одна снасть: худий, впалі груди, шия тонка, а на ній кругла голова з неспокоїними насмішкуватими очима.

«Аби поклав руку на нього Кіндрат, то й не ворухнувся б».

— У тебе завзяття на десятьох...

Кіндрат ставить мішок на воза, оббиває долоні, відв'язує віжки з люшні.

— Я вам, діду, щось сказав би тепленьке... Коли б не люди. А так...

— А так їдь собі, поки здоровий.

Кіндрат легко скаче на воза, вйокає. Засадні коні рушають з місця сягнистим кроком, наче віз і не завалений мішками з висівками.

— Поїхав,— раптом озивається Кузьмич.

Всі здивовано дивляться на нього: заговорила Валаамова ослиця.

— Поїхав,— знову каже Кузьмич. І додає:— Пам'ятаєш, Антоне, Остріг?

Жабінський довгенько дивиться на нього.

— Остріг...

— Коні...

— Коні? Коні... Ага,— мало не підскакує Жабінський.— Коні,— в'яне, аж хилиться.— Ага!— знову вигукує.— Іч! Не забув? Отак ловись! Навмисне нам підсунули. Щоб за руку зловити. Тільки ми за оброті, а кругом стіною стали. Ха! Отак ловись! Довго видихували... А чо' ти згадав?— дивиться на Кузьмича.

Очі Кузьмича за товстими скельцями окулярів мов неживі. Жабінський переводить зір на Солов'я, потім на Левка.

— Шкода говорити,— махає рукою.— Кхе-кхе-кхе... Ведмідь. Як він тоді тих хлопців? А їх аж п'ять було... Ні-і-і...

— Про що ви?— питає їх Левко.

— А, то таке,— махає рукою Жабінський.— Шкода говорити. Не справишся ти з ним... Куди-то він, Олеську, сьогодні керунок має?

— А біс його знає! У Лози... Куди ж більше... Засипаймо висівки...

Кашу варять у чималій металевій скрині: зверху кришка, у ній діра для шланга, по якому подається пара із запарника. Так два рази в день: увечері на рапок, вранці на вечір.

Левко виходить на двір. Кіндратові коні стоять коло конюшні, а самого Кіндрата не видно.

І так з півдня: куди не ступить, а запряг на очі наvertsається, ніби й не розвозив Кіндрат дерть по корівниках, зелень по телятниках, не возив гною із отієї розвалюхи, якій давно треба стати купою сміття. І він чогось тримається своєї ферми.

Як скоро вона стала своєю!

Ферма його середня. Два корівники сучасні, а один — допотопний. У двох все механізовано, крім роздачі кормів. Тож кожна доярка намагається втиснутися саме сюди. А той третій, що на відчепі, суца кара.

Два телятники, кормокухня, свинарник, конюшня. Чотириста шістдесят корів, шістсот свиней на відгодівлі, десять пар коней, жеребець, телята.

Круг ферми шпалерами бузина та здичавіла смородина. І звідки вітер не віє, то такий пах, що аж в голові паморочиться. Ту дурманну деревину хотіли вирубати: приїхав з району якийсь начальник й сказав, щоб за два дні не було. Але не дали доярки. Вони ж наполягли, щоб живопліт від ферми обнесли штахетником, а зокола дротом.

Двір заасфальтований. Доріжки відгороджені. Кажуть, що корови довго не могли звикнути — лізли на огорожу, трошили. А тепер — ні.

От і все Левкове господарство. Невелике. А клопотів вдосталь. Нема такого дня, щоб все було так, як хочеться. То ланцюги, то відра, то лопати, то мішки, то коні, то телята, то корови.

Але найгірше без підмінних. Навіть коли цілий тиждень— від дев'ятої до шостої,— сидиш за столом, і то з нетерпінням чекаєш суботи. Коли людина бачить перед собою насолоду відпочинку, то їй легше живеться. Без нього робота стає осоружною.

А в його доярок так: крутнувся сюди, крутнувся туди, зайшла неділя — і знову до роботи йди. Ні неділі, ні свята, ні прожитої години. А молодих на ферму калачем не заманиш. Всі у місті — автобус регулярно ходить. І з рільництва нікого не переманиш: грошей майже однаково, а праці більше. Чужих теж лише житлом можна заманути. Приходять молоді подружжя з міста: мешкали в гуртожитку, побралися, а жити ніде. І в них теж нема. Бо нема грошей. А Гримайло страх не любить позик. Борг не реве, але й спати не дає. То його укохане прислів'я.

Вертається з обіду, а коні стоять. Підвечір бачить, як Кіндрат починає кудись збиратися. До кінця не усвідомлюючи, що робить, ніби безбач, йде: поза хатами, перелісками, через глуху балку, гатку, дереться, не розбираючи дороги, крізь хащі, оминаючи густі ожинники, нюхом вгадуючи шлях.

У голові ніяких думок. Серце спокійне. Навіть байдуже.

Коли почала проглядатися дорога, спиняється.

День клонився до вечора. Одна половина неба затяглася світлою пеленою, а друга — присмерковою сорочкою. Міцнів лісовий запах. Повіває теплогою вологістю. З верхівок лине шепіт — чи то вітер ворухить віти, чи то шепочеться нічна комашня.

Раптом до цього шепоту долучається інший звук — рипучий, неприємний. Наче хтось тре камінь об камінь. Так шиплять колеса в піску.

Виходить на дорогу.

Кіндрат здивовано кидає бровами, кривить губи в сардонічній посмішці. Левко розгрибає солону — на дні воза два мішки висівок.

Очі в Кіндрата ситі, глузливо-спокійні.

Його раптом охоплює якась нещадна, холодна лють, і він вже не він, а та змордована, скривавлена істота, що б'ється в ньому. І Кіндрат вже не Кіндрат. Навіть не людина, а якась химерна істота, що увібрала все, що мучить його: упередження, недовіру, застережливе нашіптування, невиразну тривогу, нюючий біль у м'язах.

У нього таке відчуття, наче він стоїть збоку й дивиться на самого себе і на Кіндрата: він, спершись ліктями на воза, жує соломину, Кіндрат намотує віжки на люшню, вивільняє руки.

І в ту ж мить хапає Кіндрата за великого пальця, заломлює його, з силою рве до себе. Кіндрат глухо векає, падає з воза...

Вертаються назад. Коло кормокухні дід Жабінський, Кузьмич, Соловей, Кирильчук, свинарки і ще якісь люди.

— Ну от, діду,— усміхається веселенько Левко, а очі світяться лихою радістю.— А ви казали, що дядько Кіндрат завзятий на брання. А ні! З дому привіз. От!

Увечері приїздить Корець.

— Нарівав січки? Що тут сталося?— питає сердито.— Рукам волю даєш. Як це розуміти?

Левко зачинає сміятися. Йому справді смішно, але сміється тому, що лише тепер сповзає з нього цілоденна гарячка.

— Кіндрат жеребця однією рукою валить, а я? Глянь на мене — що я проти нього? І хто таке сказав?

— Я теж мало вірю в це,— вже спокійніше каже Корець.— Але пастухи бачили, чи що.

— Пастухи могли бачити, як я від Кіндрата утікав.

Корець підозріло дивиться на нього.

— Як там? А як же він привіз дерть? Чим ти його змусив? Щось ти плутаєш.

— Нічого я не плутаю. Не було нічого. Просто сіли рядком, побалакали ладком, й Сажнюк втяв— брати, себто красти, гріх.

— Чого ж ти тоді такий веселий?

Хіба скажеш одним чи двома словами? Хіба скажеш, що він чується людиною, котра, звівшись після довгої виснажливої хвороби, раптом зрозуміла, що добрих людей таки більше, ніж поганих, що зло здоланне, а життя прекрасне й варто жити, не дивлячись на те, солодке воно чи гірке.

13.

Вранці заходить Зоя, й вони разом йдуть на роботу.

— Ну як?— питає вона.— Легше?

— Зліпив кухар котлету й виставив на вітрину. З хліба? Ні. Із м'яса? Ні. А з чого? А так — наполовину. В мене теж — наполовину. Інколи увижається, що ті клопоти саме для мене, а інколи — світ за очі.

— Бив Сажнюка?

— Головокруття,— каже він, бере сестру під руку.— Скажений у скаженій водоверті буднів. Не життя, а суцільний подвиг. Бив. Добре, хоч Корець не вірить в це. Він же не знає, що я десантник, що два роки був в Афганістані.

Зоя косить оком на нього.

— Ти вже не той.

— А який?

— Левку, Левку... Як там Наталка?

— Тю! Навіщо вона тобі?

— Заходила днями до них. Знаєш, як воно часами буває — хоче людина чогось, зробила б щось, а сил на те не вистачає. Вони то є, але треба, щоб збоку хтось тебе підштовхнув. До зустрічі! — подає руку на роздоріжжі. — Заходь. На роботу чи додому. А то ти вже, мабуть, забув, як у мене двері відчиняються.

— Не забудь. Зайду якимось.

Дивиться услід: гарна його сестра тією вродою, якою так щедро, буває, обдаровує природа жінку після тридцяти — стрункі ноги, пружне сильне тіло.

Олесько Соловей, побачивши його, повільненько йде назустріч.

— Левку...

— Потім, Олеську, потім... Не бачили Книша?

— Ні.

— Як тільки з'явиться — хай зайде. Я в себе.

У комірчині сідає за стіл, дістає з шухляди папери, рахівницю й застигає над нею.

Скажений у скаженій водверті. Чому він не може жити так, як живуть інші, — тихо, байдуже? Але хіба багато таких? Певно, ні. Зараз усі якісь скажені: один в люті, другий в добрі, третій в роботі, четвертий в заздрості, п'ятий в жадібності. Та й хіба сьогодні можна жити глухо? Не можна, не можна, не можна...

— Ти мене шукав?

То Саша Книш.

— Запрягай свого коника, поїдемо в поле, глянемо на сіно.

— Алюр три хрести.

Тарадайка розкотиста, легенька, на гумових шинах. Коник теж, як і його господар, маленький, дрібненький, але жвавий. А що вже хитрий!

Саша з виду підліток, а на роки не молодий, має тридцять з гаком. Коли щось здихає, то завжди так виходить, ніби нещасну тварину доконала хвороба віку. Не так давно трапилося таке, що різко змінило думку Гримайла, в якого Саша ходив у ласці.

Здохла телиця. Саме тут нагодився Гримайло.

— Від чого?— спитав, тричі обійшовши труп.

— Від апендициту,— не змигнув оком Саша.— Уже третя тьолка здихає. Заїв, клятий!

— Що за напасть?— пожував губи Гримайло.— Уперше чую. У них що — як в людей?

— Апендицит — антропозоонозное захворювання,— споважнів Саша,— воно спільне як для людей, так і для худоби.

— Ясно.

— В польових умовах операції не вдаються,— поважно пояснював Саша.— Ще одна біда — не можемо передбачити загострення...

Може, воно так і лишилося б, але в скорім часі по тому приїхав Литвиненко, головний ветлікар району. Литвиненко чіплявся до всякої дрібниці, Гримайло мовчав, Левко ж поривався перечити, та Гримайло за спиною головного показував кулака, застерезливо й багатомовно косив оком. Нарешті допекло і йому.

— Хто не оре, той не робить огріхів,— засопів він.— Як маєте розпікати, то ліпше допомогли б... Три телиці здохло.

— Від чого?— спинився Литвиненко.— Чому ми про це нічого не знаємо?

— А чим би зарадили?— насуплено спитав Гримайло.— Тут ваша поміч мов мертвому кадило. Хвороба віку — апендицит... Вибачте...

Литвиненко скривився, глянув примружено на голову, на Левка: «Ага! І тебе взули!»

— Шуткуєте?

— Файні шутки... Три телиці мов лизень злизав.

— Хто вам таке сказав?— з недобрим присвистом спитав Литвиненко.

— Книш... Наш ветеринар...

Обличчя Литвиненка наливалось злою кров'ю.

— Я... Я вашого... Книша... Де він? Негайно! Сюди! Скинути штани й кропивою! Кропивою!

Книша вони застали в аптеці.

— Ти, академіку, звідки взяв,— навис над ним Литвиненко,— що худоба здихає від апендицитну? Поясни, академіку!

І стільки в його голосі було злого презирства, що Левкові стало недобре, а Гримайло примружився болісно, крутнув шиєю.

— Тебе питаю! Ти-и-и,— постукав Литвиненко пальцем Книша по лобі.— І малий, як пень, і дурний, як пень!

Литвиненко поїхав, а Гримайло, дивлячись вбік, сказав Левкові.

— Ти... Тее-е-е... Нікому вже...

Та Саша скоріше, ніж вони, забув про те, знову теревенив про хвороби віку.

Приїжджають на конюшину. Він ходить між копицями, в'яже верчки, крутить. Можна возити. Нюхає.

— Ще на зуби,— усміхається Саша.

Хочеш мати здорових телят, говорив колись Шавров, годуй корову за два місяці до отелу та телятко з десятиденного віку сіном з конюшини, скошеної до цвітіння.

— Треба возити, а то пересохне на кострицю, ніякого пуття не буде з нашої затії...

— Поїхали.

Сичать колеса в піску, гостро пахне конюшиним духом.

Раптом йому згадується ранішня розмова з сестрою, тяганина з Кіндратом, слоїки на столі, Жабінський, Соловей, Корець, і туга стискає серце.

Йі нараз усвідомлює: старому вороття нема. Воно вмерло чи вмирає, а серце, зачувши це, здушилося, бо йі у минулому немало було доброго.

Доброго?

А може, йому одружитися? Жона ладна всюди зарадна, з усіх боків обігріє. Та де її взяти без кохання, того кохання, яке, мов добрий кінь, носить людину?

— Саш, а Саш? Ти любиш свою жінку?

Саша зиркає на нього, смікає плечиками.

— Чого ти питаєш?

— Ти скажи.

— Да.

— А вона тебе?

Книш розсміявся сміхом людини, повної томливого щастя. Хочє щось казати, але, розкривши рота, стуляє йі знову сміється.

Небагатьом таланить спізнати йі пронести крізь перешкоди життя неповторну мить першого кохання. То або обранці, або ті, чиї серця під дією таємничої сили завмерли на секунду, а далі забіглися в єдиному ритмі. А більшість у своїх ранніх почуттях розчаровується йі потім далеко обходить або заперечує те, що називають коханням.

Тільки-но вони в'їжджають в село, як з двору Хоми Апостола вилітає Хомиха, ловить коня за уздечку.

— Ой, зайти, Сашуню, ой, зайти!

— Що так?— стривожилися вони.

Так волають лише у велике лихо.

— Ой, струїв хтось птицю!— ламає руки Хомиха.— Ой, струїв! А то все задрість!— Висихають очі в жінки.— Завидющість! Сусідоньки мої милі

та хороші, бодай ви скрутилися! Щоб сонця за туманом не бачили!

На дворі колотнеча: гуси хитаються, б'ють крилами землю, два гусаки стялися у лютій бійці, кружляє білий пух, осідає наниз. Червоний півень-галаган очманіло лопоче крилами і вже не співає, а, прохарчавши: «Ккхр-кухр-кухр», пикає головою на жовтогарячі широкі груди.

— То вже сусідошки, то вже вони!— хитається двором Хомиха.

— Чим ви їх годували?— питає Саша.

— Ой, чим, чим,— охкає Хомиха.— Тим, що й завше — насікла трави, сипнула посипки, кинула пару картоплин. Сус-с-сідоньки! То вони!

— Да-а-а,— брижить лоба Саша.— Несомненно одно — отравлення... Как будто беленой... Шатающаяся походка... Наче випили...

Левка раптом осяває, він йде до корита коло тину, вмочає палець, нюхає.

— Де ваш старий?— питає.

— Нащо він тобі?— підозріло дивиться Хомиха.— Спить. А що?

— Вночі що робив? Гукайте, гукайте...

Невдоволена Хомиха йде до хати, й незабаром виходить заспаний Хома, кремезний дід з широкою бородою.

— Що тобі?— чуває Хома груди.— Що хотів?

— Багато вийшло?— приступає до нього Левко.

— Ти про що?— підіймає куці брів Хома.— Га?

— Діду,— оглядається Левко на Книша, стишує голос.— Хіба ваші гуси та кури не п'яні? Брагою годували?

Хома крикає.

— Те-е-е-е... Бісів сину... Хе-хе-хе... Видумав. Хе-хе!

— З глузду з'їхав!— верещить Хомиха.

— Цить!— обриває її Хома.— Хе-хе-хе...

— Таки правду люди кажуть — самогонку женете. Указ вам ніпощо? А чого я марно час трачу? Саша,— повертається до Книша, а краєм ока дивиться на Хому.— Гайши-но до сільради. Та хутчій! А я тут,— свердлить перенісся Хомі,— щоб не розлили по городі!

— Пожди, Левку, пожди.— Хома заметушився, а Хомиха соляним стовпом завмерла на порозі.— Пожди, Левку, пожди! Ми ж свої люди.

— Свої,— каже він.

В цей час на подвір'я заходить Хомина дочка Женя.

У Хоми дві дочки: Ганна та Женя. Ганна, стара дівка, вдалася в батька — широкоплеча, довгорука, а Женя в матір — невеличка, зграбненька. Але що мовчазна! «Хоч сам до себе говори,— скаржитесь її чоловік Юрко.— Одружувався на одній, а діло до мене мають всі: старий, стара, Ганна».

— Я б, може...— врозтяг говорить Левко, а Хома аж до рота зазирає: що ж то він почує?— Хай Ганна чи Женя прийдуть на ферму? На тиждень, на два. То як?

— А во!— зсукала дулю Хомиха.— На!

— Цить!— люто сичить Хома.— Тебе питають? Твоє діло, знаєш, де? На ферму, кажеш,— удає, наче роздумує, але Левко по очах бачить: погодиться. Погодиться, аби приспати лихо, а там як бог дасть. Коли не схочуть, то й ніхто їх не присилує.

«Ти-но пошли,— думає Левко.— А там побачимо. Дзвонити не вміємо, а за било потягнути, дзвякнути вже якось доберемо способу. Хоч одну — Ганну чи Женю, мені байдуже. Їхня порода така, що як робити, то всім разом і щоб горіло».

— Добре,— ховає Хома за бровами хитрий погляд.— Коли дівчатам вийти?

«Бач — дівчатам, а не дівчині».

— Коли?— прикидає Левко.— Післязавтра.

— От і домовилися,— радо тре долоні Хома.

Увечері збирає доярок: графіки на відгули зараз складіть самі, з середини, по двоє, по два дні відпочивайте, підганяйте хатню роботу. Доярки недовірко ззираються, а Фросина, як завжди, мов на голках, а на обличчі безмежний див.

14.

— Товариш Скажений?

У незнайомця, який простягує руку, все довге: зріст, лице, ніс, руки, рудуваті брови й навіть очі. Долоня теж довга, м'яка і тепла, немов у жінки.

— Слухаю вас.

Незнайомий підсуває стілець, сідає, розкриває дешевеньку теку. Та раптом підводиться й, церемонно схиливши голову, каже:

— Яків Садик... Для товаришів — просто Яша. Хочу застрахувати ваших доярок від нещасних випадків.

— Невже?—вдає здивування Левко.—Хіба можна відвернути нещастя? Ваша фірма володіє таким даром?

— Наша фірма,— серйозно й напівурочисто каже Садик,— гарантує компенсацію у разі тимчасової непрацездатності, спричиненої нещасним випадком.

Левко згадує своє вештання, Лищенську ферму, Шаврова, його «а де Марта?» й несподівано для себе питає:

— А де Марта?

— Яка Марта?— дивується Садик.

Він сміється.

— Давно, пробачте, в Держстрасі?

— Двадцять літ.

Руки в Садика неквапні, акуратні й довгі.

— З кого почнемо?

— І все у нашому районі?— допитується Левко. Раніше він не бачив Садика.

— Ні. Три місяці тут. А загалом — двадцять літ,— зітхає Садик, облизує довгим язиком губи.— Гадаю, що для заохочення почнемо з вас?

— Я теж такої думки,— ввічливо схиляє голову Левко.

«Скажений»,— виводить чітким каліграфічним почерком Садик, хитає головою:

— Всілякі прізвища бувають... Ім'я, по батькові, рік народження...

Левко уявляє обличчя агента Держстраху в ту мить, коли доведеться розірвати бланк. Жаль буде неосяжний. Бо з рухів Садика видно: звук до ощадливості, він з тих людей, які, нагинаючись за трісочкою на подвір'ї, кажуть жінці: «Трісочки от валяються... Дривця ж...»

Доки Садик записує, він іде в молочну.

— Жіночки! По одній, без метушні і крику до мене.

— А що таке?— в очах Ганни свята наївність.— Що скоїлося?— підносить бровенята.

— Нічого. Йдіть страхуватися.

— По одній?— допитується Фросина.— То, може, спочатку... Тее-е-е,— робить непевний рух рукою.— Га?

Всі регочуть.

— А це мусово?— запитує Палазя Мартинюк.

Палазя — рідна сестра Артемової тещі. Палазя-нишпорка. Йї достеменно відомо, яка з жінок і на якому місяці при надії, котрий з чоловіків прийшов додому пізно й напідпитку, про що балакалося на правлінні, на закритих партійних зборах, хто кого проводжав у неділю з клубу.

Одне слово — вона знала все, що діється в селі вдень, вночі, в кожній хаті і в печі.

У перші дні вона стрічала Левка щоразу однаково: «Що се ти, Левочку, такий біленький? Губи синенькі, очі червоненькі. Чи не приміг?» А на обличчі такий жаль та співчуття, що мимохіть вірилося: ти і бліденький, і синенький, і червоненький, і ще бозна-який.

— Для вас — ні,— одказує Ганна.— Вам, тітко, вже нічого боятися.

— Хіба від цього теж страхують? Тоді я не йду.

Жінки сміються, гамірливою юрмою сунуть в комірчину. Яків стрічає їх світлою усмішечкою.

— Ваш керівник,— широким жестом показує на Левка,— товариш Скажений, вже застрахувався.

Кімната від реготні ходить ходором, тремтять шибки у вікні.

— А чо' товаришеві Скаженому штанами трусити?— питає Ганна.— Корів не доїть, до дівчат не ходить.

— Нас і пальцем не займе.

— А тобі кортить?

— Хай би трусонув.

— Чим? Штаньми?

— Чиїми?

Садик сидить розімлілий, з янгольською усмішечкою. «Ах, капосні!— променіється довге обличчя.— Ах, хороші!»

Левко бере бланк з його рук.

— Дика Ганна,— пише.— З якого року?

— У жінок про це не питають.

— А чо' я перша?

— Ти друга. Перший товариш Скажений.

— Ах-ах-ах! Ха-ха-ха! Хі-хі-хі!

— А тому, що дика,— сміється Марія.— Потім станеш свійською.

— А ти не дика? Хто верещав?

— Коли?

— Як тебе вели...

Левко дивиться на них, таких різних вдачею, зовнішністю. Але попри все щось їх таки єднає. Але що? Може, це і є колектив? Але ж тут жодної ознаки, яких так багато у соціологічних підручниках. Хтось, може, із нас помиляється, але хто? Певно, ті, хто пише підручники. Адже більшу частину того, що вкладають в уявлення про світ, вони ніколи не бачили. А коли й бачили, то не в тому місці, де воно є насправді.

Садик береться до Палазі.

Ти диви! Вона молодша за його матір! А виглядає старшою. Може, через свою кощавість?

Палазія й досі ходить з сумкою. Чого? Щось носить? З дому на ферму чи з ферми додому? Носи, носи. До пори горщик кашу варить. Дамо й тобі по руках. Як Кіндратові.

— Пообідаєте зі мною?— запитує Садика по всьому.

Тринадцять бланків акуратно заповнені та всунуті до теки, а один збоку сиротливо лежить. То його.

— Ідальні в нас немає.

— З дорогою душею. Маю таку звичку: зуть — не віднікуюся, б'ють — утікаю.

— І таке буває?

— Бог милував. От собаки штани рвали, і не раз.

— Що вам журитися за них? Вони ж у вас застраховані.

Садик сміється, показуючи зуби. Бере його бланк, складає навпіл, рве.

— Нащо?

— Спершу справді подумав — прізвище. А пізніше допетрав... Насті Скаженої син?

— Син.

— Схожі. Надто, коли смієшся.

Звідки він її знає? Де здибувалися? На яких дорогах?

Садик, впоравши миску паваристого борщу, розігрівся, довгий ніс спітнів, ніздрі ворухнуться, мов у гончого пса. Мати сидить навпроти, присуває до нього то хліб, то хрін, то м'ясо.

— Призволяйтеся...

— Чемно дякую.

Ість Яша повагом, тримаючи виделку, далеко відставляє мізинця.

По обіді розповідає за своє життя-буття.

— ...а я, Настуню, вийду надвір, гляну на Торчин, а серце мов обценьками хто стис!

Дістає картату хустинку, відвертається, делікатно сякається.

— Ковтну сльозу — й назад до хати. А вона гадиною до мене: а де ти хвойдався, а де шлявся!

Замовкає, втуплюється у куток, наче бачить там своє давніше життя у якихось Затурцях.

— Ой, побував я у всяких бувальцях, ой, засмакував я! І гірким, і солоним, і пекучим. Куце мое щастя. Моя перша жінка утекла з другим, з любовником, — сумніє він. — І синочка забрала. Вкрала.

— Чо' ж так учинила? — питає мати. — Коли не секрет...

Яша дивиться на Левка, ніби запрошує вслухатися в те, що зараз він скаже.

— Який то секрет? Вона гарна, а я... Ось такий, — розводить руками. — Не цяцька... Жінки — що? Хіба вам, Настуню, казати? Жінка очима любить. От як уподобає — хай ти мара, хай ти біс, аби з лица гожий та пригожий. Щоб усі їй заздрили, щоб усі цмокали: ай, який у тебе чоловік, ай,

який у тебе чоловік! А в душу не заглянуть. А воно завше так — сміття зверху плаває, а перли на дні лежать...

Левко виходить у двір, сідає під липою.

Синочка вкрала.

Отож не в тебе одного синочка поцупили. І ті тринадцять на Галяві Печалі — теж чийсь сини. Їх теж вкрала. І ті, що й досі крадуть, десь далеко від нас.

— І я живу не батьком,— чує настільки виразне Васи́леве, що аж оглядається.— Ех, нащо мені те все!

Навертаються сумні карі очі, а в них стоїть Данило, кутуляє байдуже й ритмічно, а позаду Данила Наталка з похиленою головою.

А разом з Наталкою виволікається той вечір на річці: голі груди, голі стегна. І нараз його пронизує така пекуча туга за жіночою ласкою, що аж сохне в роті. Він плющить очі, а під повіками Ліля, і теж гола-голісінька, усміхається заклично.

Всовує руку за пазуху: рубець на рубці. Нема живого місця. Його охоплює лютя, щось всередині зачинає намотуватися, наче пружина на вісь, й ось ні рук, ні ніг, ні голови, ні грудей, а до краю здавлена жива грудочка. Ще виток — й рознесе його.

Стукають двері, надвір виходять мати і Садик.

— Красно дякую за хліб-сіль,— поштиво каже Яша. Його обличчя хмільне від ситості, довгий ніс ще половшав.— Красно дякую, Настуню.

Мати стоїть на сходах, руки під фартухом. Гарна вона. Молодиця хоч куди!

А глянеш на обличчя й видно: зобачила на своєму віку немало: усі ночі вдовині, терпкі, сухі, слізні оклалися на ньому — темнії півкола під очима, глибокі зморшки коло очей, фалдуваті губи, сивина у волоссі.

Гірка доля вдовина. Чоловікові легше, ніж жінці. У тридцять сім літ, у zenіті жіночого розвою за-вернула голову чернечим завивалом.

Садик уклінно прощається, й вони йдуть з двору.

Яша зітхає, його довгий ніс видає такі скорботні звуки, що мимоволі думається: зараз власник його розплачеться.

— Як то час біжить! Наче вчора твоя мати дівкою була,— оглядається назад, ніби сподівається побачити давнє.— А вже, бач, зістарілася.— І знову сумно трубить носом.— Ізбулося. А що вже хорошою була! Вона дівка, а я підпарубчак, як сьодні пам'ятаю,— і знову оглядається.

Що він розкаже? Чуттеві враження — найпоживніший ґрунт для згадок.

Та Садик глибоко й сумно зітхає і, проказавши: «Гай-гай, пішли наші літа, мов вітри круг сонця», — умовкає.

На зупинці автобуса Садик тисне ласкаво його пальці, кладе зверху долоню й, дивлячись у вічі, каже:

— Ой, Левку, Левку! Який тебе біс поніс на ферму? Хіба то для тебе? Йшов би до нас, ходив би селами, свіже повітрячко, два вихідні. А тут! Сунув голову в ярмо. Я цей тягар добре знаю — ветеринарний фельдшер за освітою.

— Торботрясом?— висмикує руку Левко.— Не чоловіча то робота. Знаю її — два літа виходив.

— Ти?— витягується обличчя у Садика.— Невже? Хе-хе-хе... А я намовляю. Це-це-це... Чо' ж кинув?

— Не чоловіча то робота. Як на мене — лучче заготівельником: дадуть коні, підводу, краму бабського, їзди селами й кричи: «Кра-а-ам! крам-а-ам!» А що?

Підборіддя в Садика відвисає до грудей, а очі от-от луснуть від подиву.

— А що?

— Йшли б до мене, на ферму, робота грошова, та, доберете собі якусь молодицю. Бачили їх? Одна Фросина чого варта! А Галя Синюкова?

— Хе-хе-хе,— скромно опускає очі Садик.— Був горіх, а тепер свистун.

— А вам що — конче годити у жіночому ділі? Хтось інший за вас напинався б, а ви б господарку гляділи, гроші складали б, багатіли б.

— Шо-шо-шо? Ах-ха-ха-ха-ха! — захлинається Садик, встромляє теку між коліна, б'є себе довгими руками по стегнах.— Ах-ха-ха! Ото видумав! Ха-ха!— Дістає хустинку, витирає очі, сякається.

Левко вже далеченько, а Садик стоїть й, хитаючись від сміху, по-півнячому ляпає руками.

Що він такого смішного сказав? Хіба мало у нас сімей, де чоловіки порядкують двір, а чоловічий обов'язок сповняють інші? Але щось нікому з них не смішно. І він сам не реготав, хай йому десь!

15.

Вночі ферму сторожують Корній Чурило, Василь Синюк, молодший Денисів брат. Вдосвіта Левко заходить до комірчини, а на тапчані куняє Корній.

— Спите, діду?

— Який я тобі дід? Ото як зітру стільки років, що Масуфаїл, отоді буду дідом.

Корнієві за шістьдесят, і він усякого хліба наївся за свій вік: у вісімнадцять літ — доброволець на фронті, по війні — «яструбок», а далі — Донбас. Йшов справним, а вернувся напівкалікою: лівої руки нема по лікоть, ліва нога потрошена. Тож

коли Корній іде, то ніби крадеться: ступить на ліву ногу — присідає, ступить на праву — виростає. Ліва половина обличчя у синюватих цятках — сліди вугільної пилюки.

Корній по вуха залюблений в друковане слово. Він жадібно накидається на все, що трапляє йому до рук чи приносять онуки з бібліотеки. Тож Корній — чисто ходячий довідник й пересипає свою мову прислів'ями, віршиками. Й пам'ять як на те нівроку: може сказати, якою була погода на великдень сорок першого року.

— Що новенького? — питає його Левко.

Корній розводить плечі, потягується.

— Ніч його не вгамувала, він все сумував, й коли ватага спала, то він усе гуляв.

— А то звідки?

— Еней був парубок моторний і хлопець хоч куди козак!

Корній накидає наопах доземного кобеняка, ховає до полотняної торби порожню пляшку з-під молока, книжку.

— Навіщо тягаєте свитку? Увечері однаково назад.

— Е-с-е! У такому віці далеко не загадуй. Стар любить сквар.

— А шойно чим хвалилися? Що ще не дід?

Корній зітхає. Густі нерівні брови збігаються, обличчя сумніє:

— Душа неначе й не постаріла, а кров... Водичка. Ноги приросли до землі, крила обвисли, і вже ти не сокіл, і вже не літаєш. Якби не ох, то давно б здох. Живу, аби світ не без мене.

Корній, постоявши коло дверей, вертається, сідає, спирається на палицю.

— Я, Левку, вік звікував... Таке, знаєш, діло... Обходив вночі ферму, аж чую, віз рипить. Я до

шляху. Віз. Моценькі сіном, горчички тріщать. Хто? Візници не пізнав, брехати не буду, а коні Кіндратові.

Знову Кіндрат. І знову не собі. А кому? З чийого благословення? По тій брані між лісками навряд чи сам відважився б. Щось тут не те. Може, хтось чекає, щоб він знову заставив Кіндрата нюхати землю? Як то Кузьмич казав—тільки за оброті, а кругом стіною стали. Мда-а...

— А чого ви мені за це кажете?— питає Корній.

Корній зиркає на нього, усміхається, чогось киває головою.

— Левку, Левку... Буває, що й молоде старого випрямляє,— устає, йде до дверей. Й, узявшись за клямку, питає.— Ти щось тямиш в зорях?

— Стільки ж, як у санскритській мові.

— О!— пожвавлюється Корній.— Чия то мова?

— Староіндійська чи староперська. Точно не знаю.

— О!— знову вигукує Корній і забуває, що йому треба йти додому, вертається, сідає на лаву.— Давно хотів спитати — куди поділися перси? А то мене шуки питають, а я не знаю.

— Персами називали нинішніх іранців, турків, афганців.

Заходить Славко.

Корній підводиться, йде. Між ним та Кирильчуком пробіг чорний кіт. А коли й через що, знають тільки вони.

— Треба, Левку, сім'я завезти,— каже Славко.— Кінчається. І щось вирішити з биком...

— Де я візьму того бика? У конторі й слухати не хочуть про нього. Кажуть: вказівка зверху.

— А зверху знають, у скільки обходиться одна ялова корова?

— Знають. Але вони не шкодують чужих грошей. Коли б за яловість вираховували з них, о! Вони б бігали.

Виходить надвір, а на ловця і звір біжить — Кіндрат.

— Нащо вам, дядьку, зайвий клопіт?— питає його.

Коло конюшні гурт людей, біля кормокухні Соловей.

— Який?— дивується Кіндрат.

— З сіном. Чоловік ви недурний, тяму маєте. Куди їздили вночі? Кому возили сіно? Не доводьте мене до гріха.

Кіндрат оглядається, облизує губи.

— Якому? Їх там багато.

Від кухні до них рушає Соловей.

— Про що ви тут шпочетесь?— питає здалеку.

— Ну?

— Дядько головихи.

— Що у вас за секрети?— окидає їх пильним поглядом Соловей.

— Та ось дядько Кіндрат розказує, як вовка голими руками ловити. Де Жабінський?

— Там,— киває Олесько в бік кормокухні.

— Кличте...

Соловей йде назад, а він, карбуючи кожне слово, каже Кіндратові:

— Петрукові.

— Голова за вас не заступиться. Не такий чоловік. Сіно заберемо, акт напишемо, покараємо. А голова не заступиться. Ні. Люди знають за те сіно. Ось воно як!

Кіндрат дивиться на нього сивими од ненависті очима, хрипло цідить:

— Батюньо-о-о... Викапаний батюньо. Бандерівський вилупок.

Левко усміхається.

— Дядьку Кіндрате, дядьку Кіндрате...

Та нараз до нього доходить сказане Сажнюком.

— Що?— ловить Кіндрата за пазуху.— Що ви сказали?

Кіндрат відкидає його руки.

— Те, що чув! Пор-ріддяч-чко! Мать вашу так!— лайнувся по-чорному й пішов скорим кроком до конюшні.

— Що таке?— чує Левко позаду себе голос Жабінського.

— Засідлайте жеребця.

Стояти важко, йти теж. Давить на нього щось зверху, давить. Але що? Сісти б. Але де? На землю?

Дерева, будівля, люди пливуть у якомусь сірому тумані, а чийхось безліч голосів гудуть сердито, мов дроти під вітром. Спина Жабінського то наближається, то віддаляється, й до нього, немов крізь вату, долинає радісно-збуджений голос:

— Зара', зара' сидельце накинемо!

А вслід за ним інший голос:

— Бендерівське пор-ріддяч-чко!

Заточується, немов п'яний, в очах чорні плями пливуть. Мовби тягне воза нагромадженого, певне, тим сіном. Від великої натуги в очах чорніє ще більше, в голові оглушливий біль, у вухах дзвонить.

Тисне пальцями на очі: туман розсівається, світ перестає хитатися.

Жабінський виводить з денника сірогривого дончака, годує з долоні цукром. Кінь м'яко перебирає губами, форкає.

— Ух ти, бандюга!— ласкаво промовляє Жабінський.— Ух ти, бандюга!

А йому чується:

— Бандерівське пор-ріддяч-чко.— Йі перед очі сунеться могила на Галяві Печалі.

Упасти та головою, головою! Об асфальт, об асфальт!

Жеребець тасує міцними ногами, витягує суху голову на довгій шиї, ловить Жабінського за рукав.

— Я тебе вкушу, я тебе вкушу!— удавано сердито кричить дід.— Мать твою в торбу!

Він міг би й сам засідлати жеребця, але ж дід стоятиме оддаль, очі світитимуться незаслуженою образою, а весь вид промовлятиме: ну, хто ж так поводитьсь з конем, ну хто ж так накладає сідло?

І на коня мусить вправно сісти. Береться рукою за луку сідла, ловить ногою стремено, напружується й кидає тіло.

— Хет!— вдоволено крекче Жабінський.

Жеребець йде боком, кусає трензеля.

— Пристрож його, пристрож!— кричить Жабінський.

На його ногах не кавалерійські чоботи, а сандаleti, проте він б'є жеребця обчасами у пах, той випростується, рушає сягнистим кроком.

За фермою спускається у виярок, далі правує попід ліс й вузькою доріжкою верхує аж до виріжка.

Віє теплий лоскітливий вітер, пестить душу, навіює м'яку ніжність до всього живого, а в грудях біль повертається гострим ножом. Ні дихнути, ні видихнути. Крикнути, завити по-вовчому? Ах, яке паскудство!

Пересікає царину й спиняється біля останньої хати довгої нової вулиці. Над дорогою білоголовий хлопчик навпочіпки шпортається у землі.

— Де хата Петрука?— питає він його.

Хлопчина анітень.

— Ти що? Не дочуваєш? Ось я зараз тобі...

Хлопчик зривається і з вереском мчить на подвір'я. На його крик вискакує якийсь чоловік, і він пізнає Денисового брата Опанаса.

Опанас спочатку хмуро дивиться на нього, далі, пізнавши, зауспіхався приязно.

— Ти? Я думаю — що сталося, чого малий вищить? Яким вітром до нас? Злазь, заходь, не поцурайся хліба-солі в новій хаті, щоб добрі люди нас не минали.

— Де краще — на хуторі чи тут?

— Ет! Там ліс, тиша, затишок, а тут! Літом — ні затінку, зимою — ні затишку. Злазь...

— Дякую, Опанасе Сильвестровичу. Нема коли.

Навіть не віриться, що Опанас та Денис рідні брати. Денис окоренкуватий, з лиця так собі, а Опанас стрункий, гарний. Нараз йому здається, що й в нього такі короткуваті брови, вперті вуста.

— Куди так поспішаєш?

— До Петрука. Де його хата?

— А що у вас за діла такі? Бачиш — цинкова бляха грає? То його хата. Хочеш на ферму вмовити? Не піде. То, може, зайдеш, ніде не дінеться твій Петрук.

— Іншим разом. Та й хто в гості ходить сам? З дружиною треба, з дітьми. От знайду собі пару...

— Пора, пора... Досить парубкувати. Тобі ж скоро двадцять шість.

— Так, — дивується Левко. — А ви звідки знаєте?

Він й сам забув, що за місяць в нього день народження, а чужі, бач, пам'ятають.

— Я все знаю, — усміхається Опанас.

І знову йому здається, що й посмішка в нього така ж, як у Дениса.

— Поїду...

Опанас пускає повід, ляпає коня по шиї.

— Заходь...

Ні, не він. Кіндрат казав — бандерівське поріддя, а Опанас не був у банді. Та й у нього нема своїх дітей: узяв хлопчика з дівчинкою з дитячого будинку, вирости вже, онуків має.

Хто ж? Бандит. Та ні ж бо! Коли його зачали, то всі, хто був у бандах, відбували своє у краях віддалених. Щось тут не те, щось не те.

16.

Надвір'я Петрука оперезане дротяною сіткою й до світу воротами нарозтвір: щось трапиться — ніякими силами не вирветься. Хата, два хліви, дровитня, літня кухня і, що найбільше дивує Левка, клуня. Не така, як в них, а старосвітська, під стріхою, висока.

— Чого не сподівався, того не сподівався,— каже він Петрукові, що сидить у тіні, поклавши руки на коліна.

— Чим ти так дивуєшся, Левочку?— питає його Петрук і додає:— Степановичу...

Петрук усіх зве по імені та по батькові. Навіть свою дружину: моя Марфа Миколаївна.

— Таж клуня!

Петрук осудливо хитає головою.

— Е-е-е! Дарма люди забули її, дарма! Ось лежиш в ній. Ні жару, ні парноти. Дощик по блясі, мов горохом, первує, а в клуні шепче, заколисує. Або солома чи сінце. Який запах під шифером? Га? А в клуні? Пахтить! Корова їсть, захлинається.

— Де зараз того сіна набратися, щоб завалити клуню? Луки посушили, переорали і... Пуття ніякого.

Петрук зітхає, смутніе лицем, прикриває повіками очі.

— Правда твоя... А чи ж одне сінце?— світліє він.— А дрівця? Чи картоплиння? На сонці пересохне на триння, а в клуні всі вітаміни в сохрнаності. А що пайначе треба поросяткові чи теляткові? Вітаміни.

Петрук — ветеринарний фельдшер, і кажуть, що непоганий. Саме тому його величають,— незважаючи на маленький зріст,— Степаном Кириловичем.

Левко переконався, що в селах ветеринарія передре медицині. Скалічить хто пальця — залле йодом, замотає шматиною, і по всьому. А заслабне свиня чи корова, то біжать, наче в сім'ї комусь до кону три чисниці.

Петрук на пенсії, але на виклики ходить — до тих, кого найбільше поважає. Таких, правда, мало. Голова колгоспу, заступник, головний бухгалтер, комірник, продавці.

«Як же зазирнути мені до клуні?— думає Левко.— Бодай одним оком. Коли сіно тут, то воно в клуні. Усі ж вітаміни в сохрнаності».

— Як здоров'я, Степане Кириловичу?

— Яке там здоров'я, Левочку? Паскудненьке.

Розказують, що коли Петрук ще працював, а щось здихало, то він казав: «Що там, звиняйте, здіймати суперечку за якесь, вибачте на слові, паскудненьке телятко?»

Петрук рум'яненийкий, чистенький, профіль благородний, римський: високий спадистий лоб, довгастий ніс з легенькою горбинкою, чітко окреслені губи, вольове підборіддя. А глянеш впрост — де та шляхетність? З кривуватої лінії вуст, з глибоких заглибин, що спадають від крил носа до куточків губ, з примружених очей ні та ні, а випірне солдкувата ницість.

— Одне казання, й більш нічого. Яка ж тебе годинонька занесла до мене, Левочку?

— Я зараз на фермі, то чи не вийшли б на тиждень-другий, га? Книш не справляється.

— Хе-хе-хе... Книшик,— співає Петрук.— Дитятко. Гаврик. Коло дзьобика жовтенько. Ані дзень, ані бом, ані на посторонки. Ех, Левочку! Коли б мені здоров'ячко! Сам прийшов би. А так...— сумно махає рукою.

За що ж далі вчепитися?

Гельгочуть гуси, крикають качки, гребуться кури.

«Матінко!— стукає в голову спасенна думка.— Я ж вчився з його сином в одному класі!»

— Як там Степанко?

— Степанко?— променіє Петрук.— На інженера вивчився, трудиться гарненько, грамоти похвальні має. Здібний. Зара' директора заміщає.

— Заводу, фабрики?

— Комбінату.

— Ого!

Степанко, ласкавий агнець й заступник директора комбінату.

— Якого?

— Комунальних підприємств. Солідна організація. Там цехів — тьма!

— Ага,— киває Левко й, щоб не розсміятися, устає.— Де у вас, Кириловичу, вбиральня?

Петрук розуміюче усміхається, показує в бік клуні.

— А собака?

Через увесь двір дріт, а на ньому ланцюг з кільцем, а до ланцюга цербер прип'ятий.

— Доки я тута — не гавкне,— гордо каже Петрук.— Дисципліонька!

За клунею Левко просовується у підстрішок: є продуха! Тулить обличчя, нюхає — в ніс шибляє паморочливий запах сіна. Не бережини, а конюшини.

Отак ловись!

— Кролів не тримаєте?— питає Петрука, вернувшись.

Петрук кривиться:

— Ні. Утроба ненаситна. Тільки й того, що шкірочка. А м'ясо? З'їв, а за годину знову живіт буркоче. Не про нас. Жеруть за бика, а пуття на гріш.

— Скільки вони з'їдять? У мами сотка конюшини, і на ціле літо хвататє. І м'ясо дієтичне.

— Не-є-є...— затявся Петрук.— Лучче свиню годувати. Чи бика.

— А бика чим годувати? Де набратися буряків, соломи? Та й сіна треба. Вам добре — привезли.

— Та скільки там,— заскакується Петрук.— Кого, кажеш?— перепитує. На устах посмішечка, а очі, мов щілини.

— Та сіна, Степане Кириловичу, сіна. Те, що Кіндрат привіз вночі.

— Ти що, Левочку?— лагідно усміхається Петрук.— Що ти балакаєш? Який Кіндрат, яке сіно?

— Сажнюк. А сіно з конюшини. Колгоспне. Кіндрат зараз у сільраді сидить, б'є себе в груди, каже, ману хтось напустив, кебета догори дригом стала. Моя вам рада — везіть самі, доки не приїхав дільничний з головохою. А Прусиху ви знаєте — з характером жінка.

Сідає на жеребця.

Петрук стоїть на воротях в очах льодок, на губах докірлива усмішка, а увесь вид промовляє:

«Агій! Яке нещастячко! Таке паскудненьке на мене подумати?»

Його обід — юшка з курки, півсклянки сметани, некруто зварені яйця. Сьорбає юшку, одним оком зазирає до газети: що у світі робиться?

Мати сидить на ліжку, руки на колінах й чогось припечалена. Він не питає. Вона не скаже. Такі

у них трохи дивні стосунки: більше мовчать, пере-
балакуються лише у крайній потребі.

Та й коли балакати? На роботу він йде, як заводиться на світ, опівдні приходить обідати і знову зникає до вечора. Увечері купається й по тому одразу лягає спати. У свята та вихідні теж йде й теж повертається пізно.

Він допиває сметану, йде до вікна і, дивлячись у шибку, питає через плече:

— Чого то Кіндрат Сажнюк обізвав мене бандерівським поріддям? Хіба хто з нашої родини був там?

За спиною тиша. Потім докірливе:

— Кому ти віриш? Кіндратові? Пустобрехові? Хай він скаже — де сам всеньку війну просидів?

— Де?

Знову тиша.

— Зоя, — в голосі матері таке, що змушує його розвернутися. — Зою... В лікарню поклали, — крутить шиєю, ніби ковтає щось туге й шорстке.

«Отакої!» — мало не вигукнув він.

— Полежить та й вернеться...

А на споді душі хробачок ворухнувся: не така вона, щоб з дрібничкою до лікарні бігти. Та й сама лікар.

— Полежить та й вернеться...

17.

Надвечір з-за обрію посунули хмари: тлусті, розкошлані, гнівні. Білий світ, немов чекаючи від них бозна-якої каверзи, нахмурився, притих. Ріденька пільма, причавлена закудланим небом, гусне, лягає на землю, повзе дворами, упливає в кожную шпарину.

Десь далеко мовчки, але грізно сяє блискавка. Вдарив грім, гуркотить деренчливо низом, ніби ко- титься пральною дошкою. Потім настає тиша. Зда- валося, їй не буде кінця. Знову гримить. Нерішуче, лякливо впали перші краплини дощу. Далі небо розкололося блискавкою, й полив густий, теплий дощ.

Левко у комірчині, а за перегородкою Денис Си- нюк точить баляси.

Враз до комірчини увалюється мокрий від дощу Гримайло.

«Яка нетеча його принесла? Не інакше щось у лісі здохло».

— Покажуй своє хазяйство...

«Хіба він його не знає?»

Ходять корівниками. Гримайло попереду, він поза- ду. Дивиться у могутню спину, литий карк. Дояр- ки проводжають їх здивованими поглядами: Гри- майло рідкісний гість, а ще увечері. А дехто,— як мине голова,— витріщається, питає поглядом Лев- ка: що сталося? Левко підіймає плечі: біс його зна!

Одарка Трохимівна каже:

— Якраз до речі Петровичу... Маю щось сказати. Ти, Левку, йди, а ми побесідуємо трохи.

Левко спиняється коло Надії Чабан.

Надії нахилитися важко — заважає великий жи- віт: ось-ось розродиться п'ятим. У Чабанів чотири дівчинки, а Тарас, Надіїн чоловік, хоче хлопчика. Тож одне спинається на ноги, а друге закладається.

Обличчя в Надії кругле, очі добрі, сама вона во- скової вдачі: од будь-якого слова червоніє, тане. Що не питай — спалахне півонією.

Надія працює до останнього дня: її свекруха, жінка давнього гарту, гонить невістку на роботу, щоб родилося легше. За попередньою дитиною На- дію навіть не довели до пологового будинку.

— Скоро?— питає він.

Рум'янець заливає Надійчине лице.

— Коли мені заміну шукати?

Але де ти її, у біса, візьмеш? Хомині дівчата на підмінні погоджуються, а на постійні — ні. Хоч золотом їх осип.

Одарка Трохимівна хитає головою, ніби совістить, а Гримайло заклав руки за спину, дивиться під ноги, заперечливо крутить головою.

— Скоро,— одказує Надія.— А заміни не треба.

— Хто ж доїтиме?

Зрештою, раніше як було: розродилася під копою, полежала з годину — і знову за серп.

— Тарас у відпустці, за мене прийде.

Одарка Трохимівна грозить пальцем.

— Тарас то й Тарас... Де він робить?

— На заводі в Луцьку.

Буде дояр. Тарас чоловік справний, майже щовечора допомагає жінці, а в суботу чи в неділю то й сам, бувало, доїть. Учити його не треба.

Гримайло йде від Одарки Трохимівни.

Про що вони так завзято сперечалися? Що йому казала Коробчучка?

— Що, дівка,— питає Гримайло, підійшовши до них,— коли на родини покличеш?

— На них не просять,— горить вогнем жінка.— Самі приходьте...

По всьому вони сидять у кабінетику, Левко викладає давно наболіле: і про корови — чи не забагато, те, що має їсти одна, то їсть три, і про підмінних — не хочуть жінки йти на ферму, й край, і про бика — є немало корів, які не запліднюються штучним осіменінням, і про інше, що пече його.

Гримайло, здається, й не слухає: горбатиться над столом.

— Бугая?— перепитує, ніби мова йшла лише за нього.— Бугая, кажеш...

Устає, й наче нічого не стало — ні крісел, ні стола, ні вікон, а один він: дебслий, великий. Сволок лежить на карку, а голова підборіддям впирається у груди.

— Знаємо, все ми знаємо. Але де його взяти? Знаємо — краще тримати сто корів, двісті, ніж удвічі більше. Але ж ми не можемо отак відразу зменшити. У містах чекають молоко, м'ясо. Багато що не так, але що ми вдіємо? Поки що, на жаль, де в чому колгоспному не голови керують,— кривить товсті губи.— Та...— махає рукою, сідає, дивиться пильно на нього, мовби уперше бачить.

Гримайлові м'ясисті щоки так близько, що випростай руку і ліпи ляща.

Йому хочеться всміхнутися, та він ковтає посмішку. Раптом ловить себе на тому, що його непокоїть якесь щемливе відчуття безборонності.

«А то чого?»— дивується він. Може, тому, що Гримайло такий великий? А він коло нього мов мурашка?

А чому всі слова Гримайла видаються неширими? Адже для цього немає підстав.

— Ти знаєш, що таке колосок?— раптом питає Гримайло.

Він усміхнувся, ворухнув плечима.

— Чого ж... Знаю.

— Не знаєш. Не знаєш... Того колоска, якого збирали по війні на стерні...

— І за якого давали рік тюрми,— кидає він.

Гримайло супитьсся.

— Хлопче, хлопче,— каже осудливо, кладе кулаки на стіл.

...Гримайло знає таких людей. Вони з усією силою та запалом юності, з твердою вірою в непереможність істини беруться за все й домагаються усього. Коли ж хтось або щось заважає, сердяться, обурюються.

Для них не існує півправди, а лише ціла правда, немає півбрехні, а є ціла брехня, вони не йдуть на зговір зі своєю совістю, зі злом борються до останнього, вони стараються жити так, як учили їх в школі, в інституті.

І Гримайло був колись таким і теж вірив, що незрадливість жінки, пошана до старших, до батьків, дотримання слова, честь, обов'язок — цінності нерозмінні, непохитні, безперечні. Переступити їх — згубити право жити серед людей.

Але з часом він переконався — щоб так жити, треба особливих сил. А не кожен їх має. Той, хто має, лягає в могилу замолоду — як не сам собі вкоротить віку, то хтось доведе до зашморгу. Або ж у психіатричній лікарні.

Він та його ровесники теж любили правду. Але крилися з нею, тримали свої думки у собі, жили оглядно, а перш ніж щось сказати, довго думали. Правило — сім раз відмір, а раз відріж — вивіряється не лише кравцем чи шевцем, а й усяким, хто живе серед людей. Як так не житимеш, пропадеш. Бо відвертість, правда, безкорисливість багатьма сприймається як наруга над суспільною мораллю.

Так було, так буде. Це одвічні істини.

Життя від самісінького початку до кінця — стратегія, а щоденні дії людини — тактика. І тут, як і на війні, годиться всяка зброя. Бо життя — то війна. Не гарячий варіант, а холодний, безкровний. І тут перемагає не сильніший, а хитріший спритніший.

«На світі вже давно ведеться, що нижчий перед вищим гнеться...»

Вельми мудрий чоловік сказав ці слова. Скільки існує життя на землі і скільки ще буде — були, є, будуть вожді і сіра маса. Як отарі потрібен пастух, так масі потрібен вождь. А вожді — теж люди і, як прості смертні, бувають всякі — великі, малі, розумні, дурні.

Гримайло не думає, що Корець чи оцей хлопчина дурніші від нього. Але ж не на них упав перст долі. А раз так — хай не висуваються, хай спокійно роблять те, що їм велено.

І до таких, як Корець, у Гримайла ставлення своє. Вони серед всіх — немов барани, що ведуть отару.

Тому-то він скрізь, де доводилося йому головувати, казав секретареві, щоб той пильнував свої папери. І він таки звірився — його методи гарні. Бо гарні наслідки. А це головне.

Гримайло мало вірив у зміни. Хіба це вперше починають з нуля? Хіба той, хто приходив на зміну комусь, не перекреслював здобутки свого попередника? Хіба не так було у п'ятдесят шостому, у шістдесят п'ятому? Підіймали з гробів, скидали з п'єдесталів. Щоб звільнити місце для себе. І всякий раз Леніним маскувалися.

Тож зараз основне — аби хвиля, що несеться, не скрутила в'язи. А щоб цього не сталося, треба пригнути. І більше нічого. Будуть у нього справні цифри — ніхто не питає, перебудувався він чи ні. А цифри будуть. Бо, може, й справді перестануть заважати головам колгоспів.

Погано тільки, що зараз дозволяється всім говорити. Що-що, а нашому братові тільки дай побалакати, помігнгувати, напасти на когось, тицьнути пальцем, мовляв, дивіться, яке він лайно, а я

цяця. А все для того, щоб потихеньку чинити своє діло.

Не приведе це до добра. Не приведе. Як це так— за секретаря обкому партії патякає всякий шмаркач?

Що все це тимчасове, думає не лише він.

Півтора місяця тому Гримайла та ще трьох голів викликав до себе другий секретар райкому партії і без зайвих церемоній заявив, щоб Гримайлові тваришники виступили з ініціативою дострокового виконання піврічних планів. Решта, кивнув другий на інших голів, підтримає ініціативу. У зверненні особливо наголосити на слова «натхненні історичними рішеннями», «прискорення», «перебудова».

Другого Гримайло знав з коліски. У школі він справно вносив у вуха вчителям все, що витворяли учні поза стінами школи. Гадючки він пускав і в колгоспі, куди вернувся після інституту: ретельно інформував райком партії та райвиконком про все, що діялося в колгоспі, в селі.

Гримайло, щоб здихатися його, підстроїв так, що другого,— тоді ще зеленого інженера,— взяли інструктором в райком партії. І там він, певне, не збувся своїх звичок, бо незабаром його забрали до обкому партії.

А два роки тому накинули до них.

Гримайло — і як це в нього вихопилося, де ділася його повсякчасна обачність?— якось сказав, що тепер у нього дорога назад лягає: райком, колгосп, а далі — на чотири боки світу.

Його слова передали. Але хто? Здається, ніби всі свої були.

Трохи пригасла обопільна неприязнь розгорілася знову.

Що змін треба, Гримайло розумів. І розумів, що не можна отак раптово спинити велетенський меха-

нізм і спрямувати іншим шляхом. Але розуміння це він відносив лише до промисловості. Щодо села, то крутий поворот тут скорий та безболісний. Адже єдине, що пеленає руки й ноги колгоспам, — дріб'язкова опіка, регламентація. А колгоспами мусять керувати г о л о в и. Саме вони.

І тоді, в кабінеті другого, він збагнув: зміни — то діло не однієї п'ятирічки. На їхньому шляху чимало обласних, республіканських організацій, комітетів, де багато людей, які не хочуть змін. Як це відмовитися від думки, що ти вже не маєш права судити людей не тільки за скоєне, а й за дії майбутнього?

Що він мав відповісти другому?

Гримайло нутром вчував — над його головою громадається хмари, другий скористається наймізернішою слушністю, і причину вже має: не перебудувався, не сприйняв духу нового. Отже — схоронитися. На час. Доки все вляжеться.

Гримайло другому ні «так» ні «ні»: обдумаємо, порадимося, прикинемо, де резерви шукати, те, се, друге, третє.

Але й словом не прохопився, що й пальцем не кивне. Головне — пережити два місяці. Через два місяці вертається з курсів перший. Вернеться, і все стане на свої місця. Перший — мудрий чоловік, добре знає село: три роки був трактористом, п'ять — інженером, шість — головою колгоспу, два — начальником Управління сільського господарства. Перший поділяє його думку — колектив добре, але останнє слово за керівником. Людей послухай, а зроби по-своєму.

По розмові з другим Гримайло одразу ліг в лікарню і пробайдюкував там двадцять два дні. Прямо звідти поїхав у Житомир на курси голів колгоспів.

Ось-ось приїде перший.

Розказати це цьому хлопчиськові?

Чи розказати, що сьогодні вранці прибіг до нього Петрук: він унесе до каси утричі, вчетверо більше, аби не везти сіно, це ж ганьба.

«А брати крадене — не ганьба?» — спитав він зло.

Гримайло знав, що за його спиною іноді родичі дозволяють собі те, що заборонено іншим. Але не звертав на це особливої уваги. Таке життя. Щоб не коїлося такого — треба керівників перекидати з рідних країв у чужі. Хоч у сусіднє село.

У розмову втрутилась дружина: хіба він забув, що для неї татуньо? Що він виглядів її по смерті батьків?

Татуньом вона звала Петрука, свого хрещеного батька, рідного молодшого брата її матері.

Він не забув. Він чув це тисячу разів. Батька й матір дружини бандерівці порубали на шматки.

Відтоді дружина не їла м'яса. Довго все було добре, а в останні роки дружині снилися сні, в яких вона знову була дівчинкою, знову рубали її батьків, клали перед нею м'ясо.

Дружина знервувалася, всяке супротивне слово викликало у неї сльози, істерику.

Відмовити дружині Гримайло не міг. І бачив — скільки б Петрук не вніс грошей, це не стримає хлопця. Бо для нього не існує півправди, він не піде на змову зі своєю совістю. Бо й Гримайло був колись таким.

Сказати чи ні?

Ні, не скаже. Коли у хлопця є розум, то за десять літ він теж міркуватиме, як Гримайло. Міркуватиме. Бо мало що зміниться. Хоч і балакають, що віє новий дух, що вертається святість слова.

А коли у нас не балакали про це? Завжди. В усі часи. Навіть тоді, коли страчували невинних.

— Тридцять літ я головою, — не відриває Гри-

майло очей від долонь, наче вичитує на них все те, що було з ним за ці роки.

Тоді в колгоспах було зо два десятки корів, коні й тільки де-не-де машини. Родило бідно, а в містах довжелезні черги за хлібом. Про м'ясо тоді й не думали.

Гримайло підводить голову, й Левко зовсім близько бачить його очі: у них нічого, крім втоми.

— Одному здалося,— знову втуплюється у долоні,— має бути так, як каже теорія, й позбавляємо двори корів, птиці. Другому, що ми вже однією ногою в комунізмі. А знаєш, що діється, коли політика відривається від економіки?

— Знаю.

— Тебе ще на світі не було, а ми вже сушили голову — що зробити, аби ви жили по-людськи. Легше всього занехаяти те, що було. Дуже легко. А ти не подумав — не було б того, то де взялося б сьогоднішнє?

Ні, він не думав. Не думає і не хоче думати.

— Хлопець, може, ти й непоганий,— повільно й роздумливо каже Гримайло.— Корець тебе хвалить і люди...

«Що люди?»

— А от твій стиль...

— Знаю,— перебиває він голову.— Допанькалися. У боротьбі зі злом годиться всяка зброя. Часом людину судять для того, щоб інший боявся так чинити. Соціалізм — суспільство без замків. Так нас вчили. Про нас так думають інші народи. Я це знаю.

— Звідки? Ти?— зневажливо кривить товсті губи Гримайло.— З газет?

— Ні, не з газет. Я два роки був в Афганістані.

— Ти?— перепитує здивований Гримайло.— Ти?

— Я. Чому ми не можемо навести порядок у се-

бе, в своїй хаті? Чому до кінця не можемо витруїти зло? Наш дім із чистого золота, а як багато у ньому сміття!

Він вмовкає. Тихо. Рівно гуде компресор.

Сидять мовчки.

Нарешті Гримайло звільна підводиться, каже:

— Забалакалися ми...

Дощ ще падає, але вже перехмарилося, де-не-де ясніє небо, висіваються ряхтанні зорі.

Гримайло подає руку, стискає долоню, аж тріщать пальці. Ступає кілька кроків, а потім, ніби щось згадавши, спиняється й кидає через плече спроквола й мовби неохоче:

— Мало не забув... Петрук вніс гроші до каси...

Інцидент вважаю вичерпаним...

— Але ж...— мимрить спантеличений Левко.— Але ж...

Дзенькнули дверцята, захурчав двигун.

— Ти, Левку,— глузливо каже позаду нього дядько Денис,— не гризися. Сіна всім не дістанеться, залишиться щось і для корів... І для теляток вистачить...

Левко тупо дивиться на нього:

— Де ви тут взялися, що ви тут робите?

— Я?— дивується Синюк.— Я ж третій день тут. За брата, за Василя, чергую...

— За Василя? Ха!— нападає на Левка шарпка веселість.— То як вам мое фермування? Га? Молоко п'ється, м'ясо їється, а то кілком у горлі стояло! Ха! Ви курите?

Синюк бере його за лікоть.

— Кинь, справді... На біса воно тобі, те сіно? Чо' ти за нього так гризешся?

— Я не за сіно, дядьку Денисе, не за сіно!

Гасне світло. Все, до ранку не чекай. Економія. Добре, хоч встигли вийти.

Світить дротяники, несе в молочну, ставить на проходах.

А холодильник? За такої спекоти до ранку з молока залишиться одна сироватка. Та нехай з нею, з тією сироваткою!

У тілі витає якесь незнайоме почуття невагомості й свободи, весела злостивість лоскоче груди.

Скриплять двері, у проїмі виростає чиясь постать.

— Кого бог несе?

— То я...

Галя. Підходить до нього близенько, він навіть чує тугість її грудей, міцний, збудливий запах.

— Що скажеш, родичко?

— Мовчи... Тс-с-с...— шепоче Галя. Торкнулася пальцями його грудей, підборіддя, носа, губ, очей.— Не треба,— узяла в долоні обличчя, потерлася своїм носом об його ніс.— Не треба,— закидає руки йому на шию, припадає до вуст.

Він завмер. А далі його губи хапають гарячі, сухі уста жінки. Світ, гойднувшись, підхоплює їх на свої хвилі і несе кудись далеко-далеко, у хмільне безлюддя.

Ім обом бракує повітря. Руки його жадібні, нетерплячі, а жінка мов очмаїла: викручується, вигинається, шукає його.

За стіною брязкотить відро, чується чийсь голос. Вони завмирають.

— Чекай мене біля Хоминої саджувки,— шепоче Галя.

Ото халепа! К лихій матері! Не піду. Це ж добром не кінчиться. Не піду. Хай йому грець!

Та ноги несуть його у ніч всупереч його волі.

Мабуть, у такі ночі крадеться чуже щастя. Зорі — великі, грайливі, ласкаві; місяць — веселий, світлий, усміхнений.

Ось і саджувка. Сідає, роззувається, всовує ноги у воду. Тілом розпливається м'яке тепло, валить на землю. Трава м'яка й пахне жіночими косами. Хтось іде. Вона.

Галя бере за руку, веде невторованою стежкою, раз по раз озирається. Згори ллється м'яке світло, її обличчя блідо-ніжне, посмішка ніякова, напіврозгублена.

Чиясь занедбана хата під стріхою. Галя йде до дверей, всовує руку у шпарину в стіні коло рами, відкидає закрутку.

— То хата нашого діда.

Всередині висить гострий, полинний запах сушених трав, лежалих яблук. Галя бере його за руку.

— Обережно... Сюди...

Очі при звичаються до мороку, з темноти поволі виступають скриня, широка лава, піч, коловороток, посудна шафа, двері до світлиці.

Галя дістає з шафи горщик.

— Що це?

— Приворотне зілля,— сміється.— Мед... Зачекай,— вислизає за двері, скоро вертається.— Джерельна вода,— подає кінву.

Серце гучно калатає, щоки палають.

— Тобі не страшно?

— Страшно,— сіпається голос жінки, й здається, що вона ось-ось задзвенить зубами. Узяла його за руку, поклала собі на груди.— Чуєш? Зара' вискочить...

Хтось човгає за вікном, дихає шумно, риплять двері, мов на них натисли.

— Що то?

— Ніч.

Чого вона блукає, чого дихає схвильовано?

Галя лягає коло нього, й вони лежать сумирно, тихо, мов подружжя, яке прожило не один десяток літ.

Сон налягає на повіки, втискає у ліжко.

І сниться йому річка, на березі він та Галя, обоє голі. Нагота — це ж сором. Віє вітер, здіймає важку хвилю, жене просто на них. Він відступає, переціплюється, падає, впираючись рукою об щось холодне, слизьке.

Жаба!

Він з дитинства боїться жаб.

Шарпається, прокидається й холодне — за вікном ясно. Невже день? Схоплюється, та сміх Галі стриmuє його.

— Злякався? А я купатися ходила.

Знадвору сочиться рожеве мерехтіння, обриси м'які і теплі, тіні оксамитові, а вона сама наче у ясно-червоному шумовинні: стрункі ноги розхилені, ніби жінка завдала собі на плечі бозна-яку вагу, широкі стегна, тонка талія, високі груди.

— Злякався?— нахилиється вона над ним.— Не бійся... Ти нікого і нічого не бійся... Ніхто: ні бог, ні люди не повірять нам...

Люди не повірять, а бог? Він же все бачить, для нього немає таємниць.

— За чим ти сумуєш? За ким?— допитується вона, розстібає у нього на грудях сорочку, пальці її завмирають, торкнувшись шрамів.— Господи!— видихує вона злякано.— Що це?

Він мовчить. Далі скидає з себе сорочку, лягає долілиць.

— Господи! Та що то таке?— охоплює його руками, тулить обличчя до спини.— Не треба, не треба...

Плаче?

Він перевертається на спину.

Вона торкається устами підборіддя, губ, носа, очей, брів.

— Смутку ти мій...

Сонце зачервонило верхівки дерев, згірки, дахи, а небо мов заюшилося кров'ю. Аж хлюпотить. Це зверху. А знизу — дим, полум'я. Горить село.

Між палаючими хатами люди, неначе страхітливі примари: обличчя в сажі, очі лискотять. А хтось високий, дужий, як сатана у пеклі: чорна кирея, золоті зірки по ній. Обличчя чоловіка заховаю у чорній бороді, видно лише очі — темні, з диким туманом.

Він скидається на того здичавілого душмана, якого вони зловили в горах.

Вовком-самітником уповзав до кишляків, до містечка. Гвалтував, убивав, крав дітей і, кажуть, пив їхню кров, щоб, мовляв, не згасав «святий вогонь ненависті» до всього живого.

А ненавидів він усіх. І хто знає, любив чи ні самого себе. Певне, ні. Бо уражений самолюбством живе серед людей. Де ж інакше проявиться закоханість у власну особу?

Вітер дужчає, полум'я лягає на землю, плазує од хати до хати.

Нічим він тут не запоможе. Тож йде геть. Передається через свіжозоране поле, стерню, через горби, видолінки, вступає в ліс — густий, непрохідний. Та він продирається вперто крізь зарості, аж доки не виходить на Галяву Печалі. На ній гурт парубків.

Він ніколи не бачив їх, вони замордовані за двадцять літ до його народження. Але він знає їх всіх: Степана, Хому, Миколу, Кузьму, Никифора, Федося, Віктора, Мирона, Сазона, Йосипа, Макара, Андрія і Солов'я.

Парубки з одного боку ями, а з другого — двоє чоловіків. До пояса чоловіки зодягнуті хто як,

а пижче однаково — чорні штани-галіфе, хромові, до блиску наваксовані чоботи. В одного, який так скидається на Кіндрата Сажнюка, на голові шущманка з тризубом, а другий простоволосий. Цього він теж десь бачив. Але де?

Напружує пам'ять.

Та це ж він сам! Але старший.

Той, що схожий на нього, манить до себе Солов'я. Кіндрат ошкірюється, судомно водить ніздрями — тішитися, що ось-ось усолодить душу запахом крові. А може, й вип'є, щоб не пригасала осоружність.

Він чимдуж від них біжить, аж дух випирає, а хтось насадає на п'яти. Ще мить — і його хапають за плечі, рвуть назад, кладуть на спину.

Його пронизує біль, він відкриває очі. Стеля. Біла-біла, а по ній червонястий дротик тягнеться.

«Невже не мали білого?» — думає він.

— Нарешті, — чує жіночий голос.

Збоку жінка стоїть. Гарна. Та що гарна? Вродлива. Густі брови, сірі очі, прямий ніс, повні яскраві губи.

— Нарешті, — каже вона.

— Де я?

— У госпіталі.

І враз він згадує все: Дмитрук, Говоров, дорога, школа, ранці, тверде небо.

То він живий? Не рознесло його на шматки по усьому світі, не привезли додому вбитого на журбу матері. Веселитися йому чи сумувати?

— Радіти чи ні?

— Радій, — каже жінка.

Звідки він знає, що її звать Іванною Дмитрівною, а прозивають Дядьком Іваном?

Не стримується, питає.

Іванна Дмитрівна сміється. Зуби в неї щільні, білі, великі й, певно, холодні.

— Ти вже був у нас.

— Коли?

Та Іванна Дмитрівна зникає, а замість неї з'являється його сусіда по палаті капітан Андрій Булатов.

— Ти звідки?— питає він його.

Це вже вшосте чи всьоме. І вшосте чи всьоме він відповідає:

— Здалеку. З того кінця світу.

— Це у вас були колись душмани?

— Були...

Але не свої. Душмани, басмачі, бандерівці, власовці, аківці, четники, зелені не можуть бути своїми. То зло інтернаціональне, і боротися з ним треба усім народам разом.

— Доки існує першопричина — доти житиме зло.

А що є першопричиною? Що чи хто?

Булатов замислюється.

Суспільство, в якому поважають людей тільки за силу. Таке суспільство за півкроку від фашизму, кровного ворога людства.

— Отже, зло нездоланне?

— Здоланне,—твердо каже Булатов.— Такий об'єктивний хід історії.

То що — він не доживе до загального добра? Але ж він хоче дожити. Хочє! Хочє! Хочє!

І прокидається від власного крику.

Не стукаючи, відчиняє двері й спиняється: Корець не сам. Ступає крок назад, та Корець заклично махає рукою — заходь, показує на крісло — сідай.

— ...ось так!— гнівно кидає він.— Ось так! Оновлення буде. Це я твердо знаю.

Його співрозмовник, хлопець Левкових літ, чорноволосий, чорнобровий, чорноокий, круті риси обличчя.

— Зараз політику, — спокійно починає Корець, — робить навіть той, хто доглядає корів. А за діями наших лідерів уважно стежать кільканадцять мільйонів пар очей. І тільки-но якась помилка — одразу кваліфікують по-своєму, в міру свого досвіду та розуму.

Еге ж — дії окремих комуністів ототожнюють з усією партією, а радянських працівників з Радянською державою. І більше вірять тому, хто поруч. Жоден комуніст, жоден радянський працівник не має права на помилку.

— Знайомтесь, — киває Корець на хлопця. — Ігор Лейбик, секретар райкому комсомолу... Левко Назарчук, завідувач фермою. З чим до нас?

Розказує за сіно, Петрука.

Корець хмуриться. По всьому каже:

— Сіно Петрук привезе. Чим до нас дістався?

— Одинадцятим номером.

— Підкинемо. Ідемо на комплекс. Ігор, — усміхається, — приїхав створювати комсомольсько-молодіжний колектив, а з кого його створити? — Корець розводить руками. — Нема... На превеликий жаль...

Із п'ятнадцяти випускників середньої школи тільки трое залишилося в колгоспі: двоє хлопців шоферами і один трактористом. І чи вернуться вони після армії — ніхто не знає.

— А це вже залежить від вашої роботи, — каже Лейбик.

Голос у нього глухуватий, але приємний.

— Від нас? — недовіжливо перепитує Корець. — Підемо...

Контора колгоспу на горішньому поверсі, а внизу пошта, бібліотека. Спускаються східцями: Корець попереду, за ним Ігор, за Ігорем Левко. Левко дивиться у круту шю секретаря й думає:

«А ти міг би піти до колгоспу? Ну хоч би зав-фермою?»

І неждано для самого себе питає про це в Ігоря.

Лейбик подивовано скидає бровами, усміхається:

— Я у райком прийшов з колгоспу. Агроном я. Що таке сало і як його їсти, знаю.

«Як сало їсти, знають всі. Навіть ті, хто ні разу не був у селі і не знає, що коні їдять овес, а в корови нема зубів на нижній щелепі».

Вони сідають у легковушку Корця. Тільки-но рушають, як з контори вибігає секретарка, кричить:

— Борисе Гнатовичу!

Корець гальмує, відчиняє дверці. Жінка подає зошит, куди записують телефонограми. Корець пробігає очима, зиркає на Левка.

— Завтра нарада зооветспеціалістів району. Поїдеш. Гадали, по з'їзді буде менше нарад, та ба!

— А що має робити армада спеціалістів РАПО? Мусять якось платню свою виправдати.

— На що ми тратимо гроші? Коли це кінчиться?

— Тоді, коли їхня зарплата буде залежати від наслідків роботи колгоспів та радгоспів. А то дали їм по двісті керебе, а воши...

— А я чого поїду?— втручається у їхню розмову Левко.— Я ж не спеціаліст. Ні зоотехнік, ні ветеринар.

— Ти військовий зоотехнік. То нова спеціальність.

Назустріч хутко біжать хмари. Лише одна, велика, сива, непорушно висить над лісом, немов зачепилася за верховіття. Одразу ж за селом видолинок, далі горб, знову видолинок, місток через річку-самотеку, пагорб, і на ньому будівлі комплексу. За кілометр від нього ставочок, за ним чагарники, а там видніються ближні хати Доброжі.

— За місяць-півтора персведемо худобу.

— Скоро я вільний?— питає Левко.

Невже позбудеться свого фермування?

Десь глибоко в душі ворухнувся жаль: а Галя? Її ласки, витворки неситимого тіла?

— Та що — скоро я вільний козак?

— Як так?

— Корови ж всі сюди, а я чим керуватиму?

— Знайдемо чим. Глянь сюди...— Бере Корець Лейбика під руку.— Враховано все, крім одного — де сполоснутися доярці? Ми дуже багато балакаємо про умови праці, а проекти ферм піввікової давності, а підрядник ніколи не відступить від проекту. Гримайло уламував і не вламав...

«Еге ж, Гримайло. Якби ти знав про нашу круту розмову-бесіду, ти б не казав так твердо: Петрук привезе сіно. А що, коли він не привезе? Що тоді? Наша звяга зліотується так, що нічим її не розплавиш».

— ...Місто, Ігоре, у задавненому боргу перед селом. На фабриках, заводах — лазні, сауни, а в колгоспі? У більшості сіл нема лазень. А як ми полегшили працю доярки? Тваринника взагалі? Коли у нас буде механізовано дев'яносто процентів процесів — тоді молодь піде в село. Гроші колгоспнику даються дуже важко.

— Ти міркуєш як селянин, а треба — як громадянин.

— Як громадянин кажу — розігнати по колгоспах цілу армію раповців, агропромкомітету. Ось так. А то ми вивіску змінили, а суті — ні. А гроші, що затрачаємо на них, ужити для поліпшення умов праці та побуту. Ось так!

«Еге ж — так. За кордоном жоден капіталіст не триматиме зайвих людей. Бо це його гроші. А в нас можна. Це державні гроші. Але спробуйте, товаришу комісар, замахнутися на них, вони вам горло перегризуть».

Село, місто, місто, село. Затушовували суперечності, твердили, що село з містом рівняється. А недарма ж кажуть: не буде порядку в тій країні, в якій в село з міста хліб та молоко возять».

— А скільки обходяться для рядових членів профспілки райкоми, обкоми профспілок? Доярка віддає свій так важко зароблений карбованець на утримання тих, про кого вона навіть уявлення не має! Ні в одному колгоспі пристойних умов праці, побуту, а облпрофрада відмахала споруду для профспілкових курсів із мармуру. Чи не зайва розкіш? А за чні гроші?

— Щось ти сьогодні надто агресивний — каже Лейбик.

— Бо нам треба думати за майбутнє. Вже сьогодні думати. А як ми працюємо сьогодні, так і житимемо завтра.

Вертаються назад. Коло машини, спершись на неї плечем, стоїть якийсь чоловік з довгими вусами. По тому, як розгвинчено він хитається, видно, п'яний.

— Що за мара?— витріщається Корець.

Та це ж його завтрашній дояр Тарас Чабан.

— Ш-ша! Здрасте!— знімає капелюха Тарас.— Мое вам. Га?— очі в Тараса каламутненькі.— Довезіть, брацця... Не можу. Отут мене пече,— роздирає пазуху Тарас.

— Де був?— питає його Левко.

— Левцю...— радіє Тарас.— Йй-бо, Левко! Звідки ти взявся? Звідки тебе вітер заніс? Братухо,— пускається машини, летить на Левка.

— Ваш?— питає Корець.

— Наш... Файний хлопець,— підпихає Тараса в машину.— Мій найкращий дояр.

— Який з біса дояр? Кого він доїть?

— А хто до рук трапить. Правда, Тарасе? Звідки ти йдеш?

— Від тещі... С-сука стара... Кого мені підсунула? Кого? Нам солдатів тр-ра, а вона? Дівок водить. Й без них мокро. Ходив, спитав тещеньку — кого ти мені підсунула?

Лейбик сміється.

— Хто водить?— питає.— Теща?

— Яка теща? Жінка. Ч-чоловіче... Аж п'ять сцикух... У-у-у! Подумай тільки — п'ять!— Тарас б'є себе кулаком по лобі.— П'ять!

— Невже Надія вже розродилася?— дивується Левко.— Коли? Вранці ще корови доїла.

Тарас заплакав.

— Вже. Вже... П'ять дівок... Нам солдатів треба,— ціпить зуби,— солдатів тр-реба. А вона? Кого водить? Кого? Слухай, Борька,— кладе він руку на плече Корцеві.

Корець невдоволено пересмикує плечима, різким рухом скидає Тарасову руку.

— Борька, виклич її на партком, га? І вліни! Добре вліпи!

Лейбик знов регоче.

За мовою, сміхом не зогледілися, як приїхали в Доброжу.

— Зупиніться тут,— каже Левко, вилазить з машини, витягує Тараса.— Все... Подякуйте, дядку Тарасе.

— Моє вам...— висне на руках Тарас.

Корець гідливо кривиться.

— Приходь на ферму,— кидає Левкові.

— Гаразд. Підемо, дядку Тарасе.

— Який я тобі дядько? Що я, з твоєю тіткою спав? Га? Бабо!— кричить Тарас.— Бабо, де ти?

На крик з хати виходить Чабаниха, а за нею — жива й повна — Надія з дівчатами.

Чабаниха заломила руки, йде хижо на сина.

— І-і-і-і! Набрался? Як жаба мулу? Я тебе...—

зашмигляла очима по чистому дворі.— Старий!—
Гукає до чоловіка.— Старий! Де ти там?

З-за хати виходить Чабан, високий, густобровий
дядько і теж вусатий.

— А дай-но мені кияку! Я тебе!— налетіла з ку-
лаками на сина.

— Мати! Мати-и-и...— грізно рикає Тарас.— Що
ти робиш? Доля б'є, а ти добиваєш? Кого? Одного
сина? У-у-у! Єдину свою надію? Тебе ж Леська до
старості не догляне, а я. Батьку, де ти? Жінко!
Рятуй чоловіка, бо зостанешся вдовою. Нащо ти
мені? Нам солдатів тр-р-ра!— Махає рукою, летить
на батька.

Чабан веде сина до хати.

— Зозуле-е-е!— впирається в одвірок ногою Та-
рас.— Кого водиш?

— Де він так набражився?— питає Левка Чабан-
ниха.

Левко знизує плечима, йде з двору, у воротах
спиняється.

— Приведи,— каже Надії,— вже йому хлопця.
Надія спалахує.

— А то зіп'ється.

— Не зіп'ється,— твердо каже Чабаниха.— Не
зіп'ється. Погано ти знаєш Чабанів.

Може, й так. Чабани статечні, стримані. А те,
що Тарас десь насмоктався по саме нікуди, буває
раз на рік. Завтра він ходитиме сам не свій і буде
допитуватися всіх вдома: був п'яний? От біда.
Щось погане казав? От біда. Вибач. Ти знаєш—
п'яний, дурний. П'яному навіть бог прощає. Про-
стіть і ви.

І провинно заглядатиме у вічі.

Петрук сіно привозить надвечір. На фермі лю-
дей повно: доярки, свинарки, скотарі.

Левко зовні спокійний; руки в кишенях, легка усмішка. Та ліве повіко сіпається, й холоне в грудях.

19.

Тілиста ясноволоса білявка гарна тією вродою, що так вабить підлітків та парубків. Густе, в'юнке волосся падає на чоло, брови за просиненими шкельцями окулярів бачаться невиразно, ба навіть блідо.

Та ось вона хилить голову, лягає на стіл грудьми, й добре видно: брови підмальовані. Прямий ніс з легкою горбинкою, тонкі ніздрі здригаються, і враження таке, ніби жінку без кіпця щось збуджує. Верхня губа тонкувата, але не псує ні рота, ні лиця. Нижня ж вередливо випнута, знадлива.

Ніби гамуючи гострий біль, білявка часто покусує спідню губу. Доки жінка не кусає уста — вона чиста, незаймана, лагідна, як весняне сонце. Та ось губа затислася, ніздрі здригнулися, і краса вже гріховно-п'янка, пах жадливо-нетерплячий.

Він за першим столом, білявка у президії, а зліва-справа від неї головний зоотехнік району, якась жінка, па тугих, смаглявих щоках котрої палахкотить гарячий рум'янок, вгодований чолов'яга з кучмою розпатланого, ніби давно нечесаного волосся та повна старкувата бліда жінка.

Товарність молока у колгоспі імені Кірова тридцять дев'ять процентів, говорив головний зоотехнік. Зараз пізно бити на сполох, у селі жодної корови, як заставили їх здати у шістдесят другому, то й дотепер ніхто так і не купив. Колгосп мусить виписувати молоко людям.

А в решті господарств?

Низька у колгоспі імені Пархоменка, імені Щор-

са, імені Калініна. Наближчими днями товарність довести до вісімдесяти п'яти процентів і не менше.

— Зрозумів, товариш Біднюк?— спитав головний.

— Ми це питання неодноразово ставили,—чується ззаду млявий голос.

— Що ставили?— перебиває плечистий.— Це всього-на-всього говорильня.

— Що в тебе зроблено після твого семінару?— питає старкувата жінка.

— Ми...

— Ми, ми,— перекривляє головний.— Є пропозиція,— зводиться на ноги, впирається животом на стіл.— Дати Біднюку п'ять днів, щоб він виправив становище. Як ви?— дивиться на своїх сусідів.

Білявка, плечистий, смаглявка та старкувата кивають головами.

Головний сідає, перебирає папери:

— Так-так... Колгосп,— підводить голову,— імені Горького, коли буде ліквідовано мінус?

Чоловік, що сидить збоку Левка, каже твердим басом:

— Через п'ять днів. Маємо ріпак, зіб'ємо на макуху, дамо коровам.

Білявка схвально киває, чорнявка тямуще усміхається, плечистий недовірливо кривить губи.

— Зоотехнік з колгоспу імені Куйбишева є?

— Є.

— Назви мені господарство, яке доїть так мало, як твоє? Не назвеш? Так в чому причина?

— Причина в тому...

— Причина в тому,— уривають зоотехніка,— що там ти! В тебе совісті нема, ти скоро доживешся до того, що твої корови виздыхають. Май на увазі — ми з тобою панькатися не будемо. Не будемо! Є пропозиція...

Жінки, головний поспішливо кивають, наче наперед знають, що запропонує плечистий.

Далі головний з годину говорить про виконання плану за перший квартал, про те, що область слухають у Києві, а район в області, що треба дріжджувати корм, що годувати неоднаково сухостійних, дійних та тих корів, що в запуску, що хто буде мати жирність молока таку, як в колгоспі імені Куйбишева, то «имейте в виду», щоб скрізь робили так, як показували в колгоспі «Заповіт Леніна», а де не будуть робити, то хай потім не ображаються ні на РАПО, ні на нього особисто...

Він слухає й думає:

«Чого я сюди приїхав? Чого? Що дала мені нарада? Нічого. Даремне стратив час...»

Він не має спеціальної підготовки, але знає, що корів,— сухостійних, в запуску, дійних,— треба годувати по-різному, знає, що вим'я треба підмивати, а молоко цідити.

Чого він сюди приїхав? Дивитися на білявку?

Та нарешті чує його погляди, зиркає на нього раз, другий, третій. Кладе руки на стіл, опускає голову, затискає губу зубами.

Його сусіда, який малював у зошиті жіночі голівки, носи, звірята, відра, дерева, якісь квіти, щось пише, підсуває до нього.

«Ти не вельми! Йі чоловік міліціонер і ревливий—страх! А вона, кажуть, того... Безвідмовна».

Він пише:

«В якому вусі дзвонить?»— і підсуває до чоловіка.

Чоловік булькає носом і втихає під суворим поглядом плечистого.

Головний нарешті виговорився.

— Хто з колгоспу імені Чапаєва — хай підійде до мене.

Що він хоче від нього?

— Дзвонив Гримайло за бика, — каже головний. — Бугаїв нема і не буде. Так і передайте. Будемо завозити сім'я. А хочете — їдьте у Прибалтику, там є...

На автобусній станції коло бочки стоїть його сусіда по нараді, смакує пиво. Бачить його, кличе до себе. Хоче пригостити його, він відмовляється.

— Бачив того курдупля? — питає. — То головний зоотехнік району. Який він з біса зоотехнік? По школі комсомольський секретар, потім райком комсомолу, далі райком партії, а зараз, бач! Заочно скінчив зоовет. А чого цей? Бо туди найлегше вступити. Зараз туди ніхто не йде. Зараз одні хочуть торгувати, а інші ловити тих, хто торгує...

На автобусній станції взад-вперед люди. Так і в житті — один приїздить, другий від'їздить, щоб ніколи не вернутися.

— Бачив тих жінок?

Чоловік, певне, пиво не п'є, а виливає в себе, як в бочку.

— Яких?

— Що в зоотехнії. Зади — во! — розхляє руки. — Як у кобил. Од чого? Од сидні. Стара ота, що збоку сиділа, да-авно на пенсії, а спробуй виживи її! «Старикам везде у нас дорога, молодым...» Хе-хе-хе... Треба ждати, доки не постарієш... А ти звідки?

Він сказав.

— А-а-а... У Івана Петровича трудишся... Як він там? Порядкує? Крутий чоловік. Але справедливий.

Левко дивиться на нього: ні, не жартує. Очі серйозні. Хоч і червоненькі, але то колір не горілчаний, а від втоми.

— Чо' так дивився? Працювали ми разом — він головою, а я зоотехніком. Сім літ. До нього чорна

біда була, люди не хотіли пускати, але хто тоді зважав на них? Знімають, ставлять, як самі знають. Он в РАПО — одні синки... Пристроїлися... Там мало розумних. Один, два, три... А решта? Перший... Не знаєш його? Світла голова... Зара' в Москві, чи що... З ним побалакати, і то,— значуще підносить палець догори.— Мудра людина, нічого не скажеш... Левченко ще... Лоб во,— склав два кулаки,— а розуму напхом напхано. Не знаєш? Жильчук. Баба,—якось подивлено каже чоловік,— а така розумна! Чоловічий розум має.

Підходить лиценський автобус. І нараз він згадує, що не бачив на нараді Шаврова. Може, поїхати до нього? Коли ще трапиться така нагода?

Не було Шаврова й вдома: поїхав у рідні краї в гості.

І знову він, як колись, стоїть на автобусній зупинці і знову розмірковує: кудюю податися — навпростець чи вертатися назад через місто? Піду навпростець — побачу свого причинного.

Та Данила на воротах немає. Замість нього двое жінок. Молодша — Наталка, а старша, по всьому вино, її сестра. Спиняється коло них, вітається.

— Чого ви тут?— питає Наталка.

— Заходив до Шаврова, а його нема.

— Хто то?— цікавиться старша.

— Тутешній завфермою. Не знаєте?

— Мене мирські справи не обходять,— підбирає губи жінка.

Сестри прощаються.

Наталка мовчить, він теж. А тут ще перед очі сунеться та ніч на річці.

Язик став лубом, чи що?

— Як твій хлопчик?— питає, не придумавши нічого розумнішого.

— Дякую,— одказує тихо.

Чого вона дивиться під ноги? Чиї сліди шукає чи сподівається побачити? Божі?

Вулиця пряма та широка, хати одна в одну.

— Глянь!— виривається у нього.— Я раніше не бачив її.

— Недавно розмалювали так.

Хата погляд на себе забирає: на високому підмурку із зеленкуватого каменю, вікнаста, дах стрімкий, а на стінах живе море грає, котиться на вулицю пінявою іскристою хвилею.

На ворітницях півні повитягували шії, а уздовж вулички до двору фантастичні видива — багатокрилі химеродні візії, прояви.

— Хто тут живе?

— Василь Юрчук...

— Художник?

— Ні-і-і... Тракторист.

Людина, удатна на таке, мусить бути доброю.

— Який він?

Наталка мовчить, а відтак каже:

— Я погано його знаю...

Жити з людиною бік о бік і не знати її? Теж мирські справи не обходять?

Дивиться зукоса: тиха, смиренна, мов черниця.

Входять у перелісок, з нього вибираються на крутий узгірок — й перед ними Воротнів: хати втоплені у маєві, дахи біліють, лискотять, червоніють, і церква в усій красі та позолоті, неначе підвішена до неба.

— Ой!— достоту на річці скрикує Наталка.— Як гарно!

— Бо просто. Нічого зайвого, усе впору. «О, яка ти принадна своїм видом, стан твоїй — мов пальма, груди — наче винограда»,— сказав Соломон у сьому ніч кохання.

Якою була та ніч?

— «Очі твої глибокі, шия лебедина, ноги я бачив твої, цариці звеличать тебе, наложниці поклоняться, жінки заздритимуть тобі, складаючи хвалу...»

А хіба може жінка жінці складати хвалу?

— Так прийшла до Соломона його перша й остання любов. «Чим зачарувала я тебе?»— питала Суламіф Соломона. «Тисячі жінок до нас,— одказав Соломон,— і тисячі після нас запитуватимуть про це у своїх коханих. Багато у світі речей незбагнених, але найбільш загадковий — це шлях чоловіка до серця жінки...» До ранку Суламіф не стало...

— Чому?— заглядає у вічі Наталка.

Лице її коло самих його очей. Ніжний овал, довгастий ніс, чіткі повні губи, темні глибокі очі.

— Вона стала на шляху убивці, і ніж, що мав уразити Соломона, убив її.

Наталка злякано тулить руки до грудей.

— Вранці Соломон сказав: «Сильна любов, а ще сильніші ревності, мов смерть вони».

Сильні, мов смерть. А хіба вона знає — що це таке, з чим його смакують, як тисне, мов зашпори?

І несподівано питає її.

Злітають і падають оксамитові брови.

— «Чи стрінемося ми у тому світі?»— питала, вмираючи, служниця. «Життя коротке,— одказав цар,— та час безмежний, речовина безсмертна. Людина багатить землю, земля ростить колос, колос годує зерно, людина їсть хліб, живить ним тіло. Ми стрінемося, але не пізнаємо одне одного. Ми не будемо людьми».

— А ким?— якимось іржавим голосом питає Наталка.— Такого не може бути!

Він мимоволі спиняється, ошелешений шорсткістю її голосу.

— Може. Так воно є. За це знає кожен школяр. Хіба ти не вчила цього в школі?

— Ні.

— Ти ба!— вигукує він.— Безглуздя якесь...— мимрить.— Чого ж не вчилася?

— А навіщо?

Він зазирає їй в обличчя — її слова чи ні?

— В усі віки люди прагнули повної гармонії. А вона сягається фізичними вправами та вивченням того, що надбало людство.

Наталка тихо, але твердо каже:

— Повна гармонія приходить через повну віру в бога.

Він несамохіть озирається: може, це хтось інший, а не вона, говорить її голосом?

— Який бог? Боги змінюються так само, як і люди. Гомерові боги такі ж люди, як і ми. Кожен шукає бога там, де хоче його знайти.

Розповідає їй про вічного шукача істини та добра Одиссея, Пенелопу, про легенди Греції та Риму, які спливають на пам'ять, про Аполлона та його товариша Гіацинта, про царя Мідаса...

Сміючись, вона хапає його за руку, і сила в пальцях геть не жіноча, а сміх — мов переливи кришталевого дзвону. Мабуть, так сміялися сирени, заманюючи Одиссея.

Глибокі очі мерехтять, неначе вода бездонного озера, в якому купаються зорі. Глянеш, а спокуса шепоче на вухо: скоч! Ну ж бо! Пірнув. І вниз, вниз, вниз. Жажна глибочінь, легке запаморочення, страх, що зараз хтось ухопить й затягне у вічну тьму, в неостудний холод.

Він бере її за лікоть:

— Глянь... Кажуть, кожна зірка була колись богом. То скільки богів було на світі?

Раптом він вловлює якесь бриніння.

— Що це — співають зорі?

Вона закидає голову:

— Ага...

— Тисячу разів закохується людина, але кохає вона один раз. «Пане мій, сказала Суламіф, я раба твоя. На знак цього — прикладаю вухо до одвірка, а ти прибий його, як велить закон Мойсея».

— Дзень, дзень, дзень...

То вже не зорі.

Роззирається. Вони біля хутора.

— От ми і вдома...

Вона розв'язує вузлика, дає йому пирога.

— За Суламіф... На добраніч...

— На добраніч...

20.

Безсонна ніч краще випробовує людину, ніж день. Коли ти цілу ніч не стуляв очей, ти мав нагоду вивірити себе, тобі відкрилося твоє ество так, ніби ти дивився на себе збоку. Коли тобі не спиться, отже, ти невтримно пориваєшся до чогось або стоїш на краю загибелі.

Небо тяжке й похмуре, з нього сіється густа, брудна мжичка. Сиро й холодно. І на душі в нього теж сиро й холодно. Настрій препоганий. Цілу ніч верзлася якась нісенітниця, то він кудись біг, то падав у якусь яму й ніяк не міг з неї вигребтись, то ліз кудись високо-високо, то його будив якийсь плач, він довго слухав ніч, і йому здавалося, що справді хтось плаче, але де: за вікном чи на кухні?

Він навіть не дочекався свого звичного часу — п'ятої години, устав, пішов на ферму, сидів у комірчині, слухав різні історії, які розказував Чурило.

Восьма година ранку. На фермі метушня, крик: кінчилося доїння, корів виганяюгь на пашу.

Сходяться телятниці, свинарки. Наталка не сама, з Богданом. Гарна пара. Богдан поставний, вродливий, вона теж нівроку.

Як вони, цікаво, живуть?

Він не уявляє їх в полоні нестримної пристрасті, не в'яжуться з ними гарячі обійми, зім'яті простирадла, тіла, спітнілі від любосного жару.

Певне, все це у них відбувається, як обід, вечеря або якась інша фізіологічна потреба — тихо, байдуже, скромно.

Богдан недбало киває головою, Наталка дивиться вгору. Що вона там шукає? Але його не обманеш — вона може бути зовсім іншою.

Від кормокухні лине сміх: гурт чоловіків обступив Данилика, по-вуличному Цитика.

Йде до них.

— ...ци то в середу, ци то в п'ятницю.

Данилик замість «ч» вимовляє «ц» й скрізь, де треба й не треба, уставляє: ци то. А ще він вельми любить слово — гад. Воно у нього означає все на світі.

— Добре знаю, що то було по тому, як водив корову до бика...

— Коли, тітко, ваш Степан родився?— перебиває Данилика Соловей.— А тітка: «Літом, а якого року — не пригадую. Пам'ятаю, що копи на полі стояли...»

Чоловіки регочуть.

Левко й собі ладнається до сміху: Цитик зі скіпки фуру дров наколе, захололого розворушить. Та його переймає Нюра, свинарка.

— К-к-коли б-б-будемо п-п-переважувати свиней?— питає вона.

Нюра заїкається, а як говорить, то мружить очі і витягує шию. Їй років сорок, але вона ще гарна: обличчя свіже, невеличка, тугенька. Вигинисті повненькі ноженята не псують постави, а, навпаки, надають їй вигляду підліткової незайманості. Нюра живе сама, та все ж два рази на місяць,— в аванс та получку,— хильнувши, підпускає до себе чоловіків.

— К-к-коли?

Доки він розмовляє з Нюрою, чоловіки розходяться.

Він йде додому.

В обід замість Надії приходить Тарас.

— Ege!— каже Левко.— Раз ви, дядьку, тут, то ваша тітка щось має?

Навмисне називає Тараса дядьком.

Тарас хмуриться. Рудуваті його вуса спадають, мов прядив'яні пасма.

— Ну, хлопче! Скільки тобі казати — який я дядько? Мені тридцять шість!

Знову припускається дощ. Вітер дужчає, рве листя на деревах, висвистує між шиферинами покрівлі, і свист той якийсь глузливий, ніби сміється хтось з когось.

Йде в телятник.

Наталка стоїть біля клітки, телятко ссе пальці, блимає наївними, довірливими очима.

— Як там ваша сестра?— питає вона.

Сестра? Хтозна: за клопотами ніяк не викроїть часу. В голові промайнула якась думка, ловить її, і його наче хто шмагає трійчаткою.

— Що з тобою?— злякано питає Наталка.

Що з ним? Йому не хочеться їхати до сестри — от що з ним! Думка ця настільки відворотна, що йому стає недобре. У животі з'явився біль і — остудний та колючий — поповз до серця.

Паскудство! Яке ж паскудство!

— Сестра... Сестра лежить...

— Буде все добре... Не переживай.

Хіба він переживає?

— Я молюся за неї...

Він не вірить своїм вухам: Наталка молиться за Зою?

— Що?

— Молюся за неї.

Його вгортає якась незвична веселість.

— За Зою? За ту безбожницю?

Брови у Наталки стягаються, зіниці звужуються.

— Твоя молитва — як сліпому окуляри. От що твоя молитва...

— Не смій! — шугає полум'я в очах. — Не смій!

— Смію! Чого ж вона не допомогла твоєму синові, чого ти його водила до сестри? Молитва! Ха! Пішов до дверей.

Йй-бо, ота пришелепкувата вижила з розуму. Коли б про це знала сестра, то реготала б до сліз. За неї, — запеклого, войовничого атеїста, — благають у бога милості.

Нараз розвертається до Наталки.

— А коли вона вмре, — шепче в ніс, — що тоді? Божа воля чи твої молитви не доходять до нього? Чого мовчиш? — питає злостиво, гаразд усвідомлюючи, що на себе треба сердитися, а не на неї. — Чого ти мовчиш?

Хіба то її вина...

— Нащо ти розтринькуєш своє життя? Ти...

Цілісінький день у ньому сидить глухе, дратівливе невдоволення самим собою, воно навіть не щезає тоді, коли він та Галя лежать у ліжку в хаті її діда.

— Давай утечемо, — каже він Галі.

Та завмирає.

Від кого він збирається втікати?? Від самого себе не втечеш.

— Куди?

По її тону здогадується, що вона усміхається.

— Куди? Світ за очі... На безлюддя... Не можна так. Як не крийся — не втаїмо. Це ж як кашель. А попадемося людям на язика — не скоро зірвемося. Знаєш, як ми живемо?

Чого йому так важко? Де шукати розради?

Устає, йде до вікна. Небо й досі слизить. Яка ж паскудна погода!

Галя кличе його.

— Як ми живемо?— питає, коли він лягає коло неї.— Як? Що то з тобою сьогодні?

— Погано живемо. Крадене щастя... Донесуть Федькові — що тоді?

— Нічого...

Він спирається на лікоть, розглядає її: шкіра гладенька, молочно-біла, пахне молоком. Тільки в рудих така біла шкіра.

— Жіночий волос міцніший за сталевий канат. Не знав?

Волого блищать очі, у білуватих білках золотисті зіниці.

— Не знав?

— Де ти його знайшла?

— Він мене знайшов. Служив у Луцьку,— натягує на себе опону.— Він мене любить.

Якби він мав силу розірвати свої груди та виврати звідти своє серце!

— Гидота, яка гидота!

— Що з тобою?— питає Галя.— Що тебе мучить? Смутку мій... Він любить мене, а я люблю тебе. А ти? Ти не любиш нікого. Нікого...— Третєся своїм носом об його ніс.— Смутку, смутку,— тупиться обличчям до грудей.— Усю себе по краплі

віддала б! У мені ти любиш тіло. Я це чую!

Невже жінці дано те, чого не мають чоловіки?

— Тебе це не ображає?

— Серце не припнеш. Я тебе люблю.

Чоловіки не здатні на таке відособлення.

Додому приходиться пізенько, але мати ще не спить. Ледве він ступив на поріг, як вона каже:

— Де ти бродиш вечорами? Де ходиш?

Він мовчить.

— Чо' ти не поїдеш до Зої?

— Завтра... По обіді. Ви ж бачите, як у мене з часом?

— Бачу. Але ж вона твоя сестра.

Знає, що сестра. Що мати одна, а батьки різні, що він не вдався ні в неї, ні в свою матір. Знає.

21.

Наступного дня їде до сестри.

— Спить,— каже чергова.

Виходить на двір й довго сидить на високому березі старого русла Стиру, дивиться на місто. Намагається уявити, яким воно було дев'ястот років тому, й не може.

Бідненька в нього уява, бідненька.

Сидить бездумно до п'ятої години, потім йде слимаковим ходом.

Зоя стрічає його у коридорі, веде у закуток коло холодної батареї, під східцями на горішній поверх. Вона схудла, груди обвисли, під очима лягли тіні.

— Буде все добре,— каже він, аби не мовчати.

— Пусте... Очікування смерті страшніше за саму смерть,— заглядає вона у вічі.

Хоче перевірити, яке враження справляють її слова. Ніяке. Йому не віриться, що з нею щось може статися.

— Не віриш?— проводить долонею по лиці, усміхається.— Що гут вдію? Я лікар. Вертаються з моря, а звідси ніколи. Зі мною смерть чесна.

Хіба смерть може бути чесною, справедливою?

— Не підкрадалася стиха...

У її словах такий смуток, що він раптом розуміє: те, що вона сказала, щирісінька правда.

Забирає з її лоба пасмо, торкається шиї. Вона здригається, дивиться некліпно.

— Не печалься,— каже він.

— А чого мені печалитися?— труснула волоссям.

І знову перед ним колишня експериментаторка, жадібна до науки, до діла. Згадав: «Чого тобі боятися? Тобі не буде боляче. Чесно! Я лише вколю, а ти мені скажеш потім, що ти почувеш».

— Молитися? Хай моляться дурні, нікчеми. Мої думки далеко від бога.

— За тебе моляться інші.

— То ж хто?— дивується сестра.

— Наталка.

Зоя зневажливо свище.

— Дикунка. Нещасна затуркана істота. Як вона там?

— Не знаю. Навіщо вона мені?

— Е-е-е! Братуку! Так не можна. Не можна. Чуєш? Не живи так. Святий обов'язок кожної людини — допомагати іншому.

— То не мое діло.

— Не можна так. Чуєш? Ми за все в одвіті. За все і за всіх. У нашого народу велике серце, а для великого серця далеко стає близьким.

Дивна людина — до смерті три чисниці, а вона сушить голову бозна-чим.

— Вона тобі потрібна?

— А тобі?

— Ні.

— Ех, брате, брате!— докірливо вигукує сестра. Дивиться на нього. І цей погляд — пильний, гострий — бентежить його.

І раптом він згадує, десь вже бачив такі очі. Чи не у тієї птиці, що на картині в хаті Василя Іванчука?

Замовкли надовго.

— Гадаєш, помре людина — і по всьому?— порушує мовчанку сестра.— Ні. За мертвого мовчать або говорять лише добре! Брехня!

— Мертвому однаково.

— А живим? Не живи так. Легка дорога веде в нікуди.

— А коли я не вмію по-іншому?

Сестра відхиляється, дивиться йому в обличчя.

— Не може такого бути. Скажи — ти не такий, правда? Ти ж увесь у шрамах, ти не народився з ними ти ж не був в останніх лавах? ...Ти пам'ятаєш, як я вивчала на тобі анатомію?

Він киває.

— Я хочу жити! З людьми і для людей.

В її очах ні смутку, ні жалю, то очі людини, вдоволеної своїм життям.

А може, це один із його снів?

— Але я хочу жити з тими, з ким росла, біля кого жила. А ти?

Що сказати? Хіба людина у двадцять шість років думає за смерть? Маєш силу, не знаєш, з якого боку грудей серце. А може, й вона теж не вірить у свій скін? Може, то все неправда?

Сестра міцно обіймає його.

І він здогадується, що вона, попри свою міць, шукає порятунку.

Погано сильним. Сильні страждають сильніше, глибше, повніше.

— Як мало зроблено!

— Мені треба йти...

Вона підіймає голову, дивиться пильно. І знову в її очах той вираз, що в тієї пtiці.

— Прийди до мене ще. Прийдеш?

— Прийду.

Вона підставляє щоку, та раптом, передумавши, тягнеться губами.

— Поцілуй мене.

Він торкається тихо й лагідно.

— Ой, Левку, Левку,— схлипує.— Поцілуй міцно-міцно.

Удавати життя легко,— думає він в автобусі,— набагато важче жити в ньому по-справжньому. Сестрі пощастило. Вона в кожній людині відкриває щось позитивне, гарне. Вона знає своє місце, активно вторгається в життя.

А він? Коли навіть і втручатиметься, то що від цього зміниться? Кращі і сильніші брались переробляти світ, і нічого з цього не вийшло. Що вона хоче йому сказати?

Допомагаючи іншим, люди возвеличуються.

Може, й так.

Людина, яка сьогодні думає за потойбічне, мертва. Світ тієї людини і наш світ не підходять один одному.

А це коли вона казала?

Забув. Чи не хотів пам'ятати?

Гадаєш, підеш в небуття— і по всьому? За мертвого мовчать або не говорять погане? Брехня!

22.

Він сидить у комірчині, збиває цифри: по вертикалі, по горизонталі—зважили свиней, а тепер треба вивести приріст. Худобу погнали пасти, доярки

розійшлися, на фермі тихо. А ні — чути чийсь кроки.

— Все считаєш?

Фросина.

— Батько прихворів і на чергування не прийде.

— Я скажу Синюкові.

— А може, я прийду?

— Не треба.

— І ти навідався би.

Він озирється.

— На сонці перегрілася?

Фросина облизує повні, дразливі губи, в очах лукава усмішка.

Нараз позаду Фросини виростає Галя.

— За що ви тут шепочетеся?

А ця де взялася?

Зирк на нього, зирк на Фросину. Очі холодні, на губах півусміх.

— Та ось,— грає очима Фросина.— Намовляю Левка, щоб брав мене. А він затявся — ні та ні. Каже, діти. А я йому — то ж готовий набуток, без усякого клопоту.

— Геть звідси,— каже він незлобливо.— Буде час, тоді приходьте. А зараз — геть!

Жінки сміються, йдуть, Галя на порозі оглядається, показує язика.

А за хвилину у нього вилітає з голови і Фросина, і Синюк. Згадує лише пізно ввечері. Зривається, натягує спортивний костюм, біжить на ферму.

У його комірчині, поклавши голову на руки, дрімає Фросина.

— А я в тих клопотах забув Василя попередити.

— А я гадала — до мене прийшов,— лукаво усміхається Фросина.— А ти, бач...

— Тобі не такого треба.

— А ти який?

Він знизує плечима.

— От бачиш. І сам не знаєш... І я не така, як зовні. У кожній людині всередині хтось дурніший од неї самої. Як схоронила чоловіка, життя мое пішло котові під хвіст. І тебе, видно, доля обійшла. Обоє ми скривджені. Тобі легше — ти чоловік. А я жінка. Лучче сім раз горіти, ніж один раз вдовіти.

А чим різниться його доля від долі Фросини? Обоє самітні, обоє бояться йти до когось із своїм болем. Живуть самі по собі. Але ж чи на радість?

— У кожного своя тернина в п'яті.

— Коли б то в п'яті. Є таке в жінки, що не питає ради в розуму.

Вона має його за рідну душу, й це спонукає її відвертості, на таку розмову наважуються, коли упевнені — зрозуміють, не осудять.

Зрозуміє, не осудить. Але чи допоможе?

— На добраніч...

Треба любити людей. А люди люблять його? Як житимеш ти для них, так і вони для тебе. Омана, все омана.

Найважче в житті — це перебороти самого себе. Хто йому це казав? Хто?

Йї скільки не напружує пам'яті, не може пригадати. Нарешті починає перебирати своє життя. Школа? Армія? Училище? Знову армія? Шпиталь? Так, шпиталь. Капітан Булатов.

Йому хочеться ув'язати людину з її словами: чи так вона жила та діяла, як говорила? Чи говорила одне, а чинила зовсім інше?

Ні, не капітан Булатов. А хто? Дмитрук? Так, Дмитрук. Після першого його бою.

«Раніше ніж щось робити, поміркуй — співмірні твої дії з людськими чи ні. Всякий суспільний лад

має свої закони. І всякий член ладу мусить дотримуватися їх. Вчись розуміти людину».

А хіба він не розуміє?

Ніч ще не прохолола, зірки лежать золотим узором, німують дерева. А відчуття таке, ніби все набрякло потужною, стриманою силою, яка от-от розірве тендітну оболонку й хлине дужим струменем, ламаючи на своєму шляху усе підряд.

Удосвіта заходить до комірчини, а там Тарас.

— Чого тут? — дивується він. — Що так зарання?

— Таж дівки мої, — усміхається Тарас, — ніяк не діждуться матері... Усі годинники перевели на дві години вперед. Щоб скоріше було..

— П'ять зятів матимеш. Всі — як дуби.

— Забери собі ті дуби, — бурмоче Тарас. — А рід хто поведе далі? У сестри — хлопці, а в мене... Чо' так? Не знаєш? А ти знаєш, що Палазя молоко бере?

— Не може бути!

— Чесно! Вона бере вкрадки. Бо жінки вже були раз її пробрала. То вона під коровою просто у слоїк доїть. Я кажу їй — ви що, тітко, хочете славитися на ціле село? А вона як виверне на мене очі!

Гаразд, Палажко Демидівно, гаразд. Ми тебе на дверях стрінемо і вже тобі віддячимо, віджалуємо, віднадимо, ми вже довеземо тебе до кінця, зараз ти у мене кувікнеш. Зараз я тобі таке змудрю, що тобі й не снилося.

— Ото почот, — сміється Ганна Дика. — Нас ще так не стрічали. А де квіти, де духова музика, чому не чути аплодисментів? Сам товариш Левко Степанович Назарчук зволнили учинити ласку й вийшли нам назустріч.

Поряд Ганни... Фросина.

— Ти звідки?— питає він її.— Ти ж вчора тут була.

— То вчора... Як пішов ти, прийшов дядько Василь і випровадив мене додому. А що таке?

— Нічого... Що це з вами?— дивиться на Палазю.— Що сталося, Палажко Демидівно? Ай-ай-ай!— хитає головою.— Біда якась?

— А що?— сполохалась Палазя.

— Марненько виглядаєте. Шоки бліді, повіки набряклі, а губи-и! Ні кровинки! Хворі?

Жінки посміхаються стримано, у Фросини очі круглі, а сміх в них аж клекоче!

— Ніби й не хвора,— мацає щоки Палазя.

Та нараз до неї доходить, вона й справді біліє, але від злості.

— Соромся, Левку! Не подоба тобі таке зі мною викомарювати! Я тобі не рівня!

— Не рівня. То ви правду кажете. Я ходжу без слоїка, а ви зі слоїком, то як нам рівнятися? Ви крадете, а я — ні. То як нам рівнятися? Отож при всіх кажу — знеславлю на ціле село. А у вас син у суді працює, як йому буде, коли до нього дійде? А таки дійде. Я постараюся написати самому судді. Ось так!

Палазя багровіє, хапає ротом повітря, поривається щось казати, та він повертається до неї спиною, йде до свого кабінетика. Хай пошквариться у власному лоеві, вража баба! Шкода лише, що в неї його, того лою, дуже мало: шкіра та кості.

А увечері приїздить Корець й одразу, з порога, розпитує за випадок з Палазею.

Дивно: де Доброжа, де Піддубці, а донесли, ще й у викривленому світлі — ніби волочив Палазю за коси по всій фермі. І сказав це Корцеві голова, що, мовляв, ваш Назарчук знову щось вчудив, знову рукам волю давав.

Хтось уперто цькує Гримайла на Левка, ревно слідкує за ними обома, й лишень влягаються при-страсті — підливає в огонь масла.

Днями в райкомі партії він стрівся в коридорі з другим, і той неждано-негадано спитав його, чи довго вони ще будуть воловодитися.

Корець розгубився: він не знав, про що йде мова, але не хотілося цього ні показувати, ні говорити. Це вже не перший раз, коли Гримайло не сповіщає його.

Другий і нагадав, що, мовляв, досить тягнути час, пора вже виступати з ініціативою. Саме в цю мить другого покликали до телефону, й Корець мерщій покинув райком партії. Тепер йому став зрозумілим нервозний стан, в якому ходив останнім часом Гримайло.

План вони не виконають, а другий відможеться, вийде сухим з води. Так було, коли другий напо-ліг виключити з партії колишнього головного ін-женера. Інженера в партії поновили, а Корцеві оголосили догану. І на ній наполіг другий.

Корець не знав, що йому чинити. Першого не було. Йти в обком партії? Не хотілося.

— Як твоя сестра?— підводить голову Корець.

— Коли їй вірити,— до смерті півкроку.

Зою Корець знає здавна. Одного часу між ними були стосунки, за які мало хто знає.

Перший раз Корець одружився ще в інституті, коли йому було двадцять два роки. Після інститу-ту його та Олену — так звали дружину — напра-вили учителювати у Піддубцівську школу: він ви-кладав математику, а вона фізику.

А за півроку скоїлося те лихо. Потуги перейняли Олену серед ночі. І ніч та була препоганою — дощ, вітер.

Корець привіз Зою. Та оглянула породіллю й звеліла везти до районної лікарні.

Коли б він знав, що станеться в дорозі!

До міста лишалося зо три кілометри, як у двигуні щось заячало, заскрекотіло, по тому тріск і тиша — машина мертва. А в Олени почалася кровотеча.

Попутних машин ніяких, телефону поблизу немає, тож Корець кинувся бігти. Вернувся він за півтори години на «швидкій». Та було пізно. Олена лежала на коліні Зої, а сама Зоя захлиналася плачем.

Вони стали стрічатися. Спершу, мов спільники біди, їздили на те місце, а далі потреба бачитися стала для них якоюсь хворобливою.

Вже набагато пізніше він зрозумів: вона вважала себе винною у смерті Олени. Саме через це відчуття вона й віддалася йому якимсь недоладно, мовчки, зі зціпленими зубами, мовби насилувала сама себе, у тій же машині, на тому самому місці. Саме через це відчуття, коли він попросив її стати його дружиною, вона й відмовила.

— Я люблю тебе,— сказала просто.— Але ніколи не стану твоєю жінкою. Між нами завжди стоятиме Олена.

Вона вийшла заміж за Федосю, а він одружився на Степаніді.

І тільки тоді, коли його обрали секретарем парткому, він до кінця збагнув, що за людина Зоя, і біль образи, завданої їй відмовою, став розсотуватися. І хоч секретарем був він, її слово, думка для всіх важили багато.

Вона єдина тоді, коли виключали колишнього інженера з партії, проголосувала проти, вона ж пішла в обком, написала в ЦК. А на його догану сказала: це тобі за безпринципність.

І якщо вона сказала, що до смерті крок чи два — то це правда.

Левко для нього був братом Зої. І, приглядаючись до нього, він знаходив багато чого Зоїного. Але все це якесь розхристане, не тримається купи. З часом, думав Корець, він повинен стати коли не таким, як його сестра, то близько того.

Постійна заглибленість в себе, безперестанне аналізування своїх дій, невдоволеність самим собою, яке йде від впевненості, що ніби діла, учинки його мізерні, шуплі. А він же прагне щомиті творити велике, не відаючи, що все велике складається з незліченного малого.

Коли Гримайло сказав йому, мовляв, ваш Назарчук знову щось накоїв — чи то лаяв якусь доярку, чи то навіть вдарив, він спитав його:

— А ви самі вірите в це?

Гримайло блимнув на нього, опустив голову і за звичкою, втупився в кулаки. За хвилину-другу підвів очі й сказав, але зовсім не те, що сподівався почути Корець.

— Поїдьте розберіться... І здається мені, що ваша партгрупа на тій фермі чи то спить, чи то...

Гримайло засопів зморено, поклав очі на кулаки. А за хвилину знову вирік, і знову далеко від того, що гадав почути Корець:

— Треба нам на партійних зборах обговорити роботу партійних груп...

— Ти віриш, — порушує мовчанку Корець, — у те, що каже Зоя?

«Вірить чи не вірить, яке Корцеві до цього діло? Що він сестрі чи сестра йому? Хіба його буде пекти, як вона помре? Хіба він буде плакати-ридати?»

— Гаразд, — каже Корець. — Буду їхати... А за Палазю я не вірю... І Гримайло теж не вірить... Прощавай!

Життя йде хутко, дні строкаті й різнолиці, мов люди: заклопотані, збуджені, веселі, співучі, серйозні, насмішкуваті, повні внутрішньої молодечої сили, задумливі, наполегливі, упевнені, нахабнуваті.

Він став помічати в людях якусь незрадливу відданість чистому, доброму, ширу неухважність до самих себе. Кожен з них вірив, що життя йде саме так, як хочеться йому.

А це ж суперечить узвичаєному: не можна ж усіх зробити щасливими, бо у кожного своє джерело щастя. Але що його незмірно дивує, що більшість з них не боронить своє джерело від іншого й дістає радісну насолоду від прилучення інших до нього.

Перед ним чимраз повніше, ширше розгорталось життя його людей: на взір метушливе, одноманітне, безцільне, позбавлене усякого змісту, а насправді — глибоке, багатогранне.

Він збагнув, що хоча жадібності і злоби ще багато, а все ж менше, ніж добра. Бо коли б навпаки — лице життя було б завжди темним, непривітним. А воно ж світле, приязне, веселе. І те, що єднає людей, набагато сильніше за те, що роз'єднує.

І ще раз пересвідчився у цьому, коли якогось вечора вчитель історії розповідав їм, людям, про те, що діється у світі, про випробування ядерної зброї, мілітаризацію космосу, Лівію, Афганістан, Африку, про народи великих і малих країн, що борються за свої права, про дітей, що десь вмирають з голоду.

Наша країна — це та жива сила, що зміцнює впевненість в перемозі добра, в утвердженні правди на Землі, ми завжди і скрізь перші в усьому, а найбільше в прагненні допомогти іншим. Серце

нашого народу велике, а такому серцю далеке стає близьким, біди усіх людей планети — то наші біди, немає чужого горя, чужої біди...

Люди слухали уважно, сиділи тихо й непорушно, ніби боялися обірвати ту нитку, що потягнулася від них до усього світу, боялися сколихнути те світло, яке осявало святу справу людей доброї волі. У всіх на обличчях один вираз, кудись далеко відлетіли незгоди, свари, все особисте видавалося в цю мить таким мізерним та непотрібним.

— А можна було б написати їм, га?— встав Цитик.— Шо, значить, у нас, в Доброжі, є їхні друзі, га? Шо, значить, ми тішимося їхніми перемогами, значить, розділяємо їх біди, а імперіалізм, значить, гад...

І ніхто: ні вчитель, ні решта не здивувалися, а навпаки, по тому, як подивився Денис на Цитика, Левко зрозумів — кожен з них шкодує, що не він першим сказав це.

Йому на мить здалося, що він давно знає цих людей, що він ріс з ними, ділив горе, радість. А лише недавно все і всі видавалися чужими й далекими, ніщо не подобалося, викликало вперте бажання переробити на свій лад, він був певен, що ніколи не звикне ні до цих людей, ні до села, ні до своєї роботи. Тепер він знає, що село живе особливим життям, що тільки в селі знають справжню ціну хлібу — основі життя.

«Може, той, другий, — подумав він, — що жив чи живе у ньому, десь подівся? Може, згорів у вогні, і полум'я від нього очистило його серце, душу, налило жили новою кров'ю?»

Він багато переосмислив. Тільки в нього бракувало розуму на самого себе і на Наталку. Часом вона видавалася йому болячкою, що сидить у ньому: не чіпаєш, то й не вередиться.

Не бачить її, то стосунки прості, зрозумілі: до чужого ярма не впрягайся, немає нічого спільного між світлом та темрявою. А стрінуться, перекинуть-ся словами, й одразу посідає якась неусвідомлена тривога, ніби торкнувся досі не знаної струни душі. А стрічатися доводиться часто: вранці, вдень увечері.

Днями зайшов до телятника, а вона плаче.

— Що сталося?

Мовчить.

— Хтось образив?

У всій постаті покірливість, тоскна самотність.

Як підкралося до неї це лихо — стиха чи знагла? Вона ж не вродилася віруючою.

— Оце твоє моління... Хто бачив бога?— стелув він плечима.— Ніхто.

Нагалка сьйнула очима, підбрала губи. Де й ділися сльози!

— Бог багато разів відкривався. Аврааму в особі трьох чоловіків, Іакову в особі янгола і в лиці таємничого мужа, з яким він боровся.

Він усміхнувся.

— А хіба можна боротися з богом? З всесильним богом? І як вони боролися: на руках чи навпереваги?

— Бог благословив його і дав йому нове ім'я: Ізраїль. Мойсею бог відкрився через палаючий терновий кущ. Для спасіння роду людського, що впав у гріх, бог явився у повній своїй благодаті, милостині та славі в лиці Ісуса Христа!

Зараз він приткне її тим Ісусом.

— А знаєш ти, що Ісус не месія, а проста людина, вчитель, якого розіп'яли фанатики, злі люди?

— Зло нездоланне, ми спокутуємо людські гріхи.

— Зло здоланне. Ти кажеш — гріхи? Які? Чиї? Чим завинив я чи ти перед господом-богом? Хіба ти

вбивця чи лжепророк? Ти чи моя сестра? Коли бог є, то чому він не карає тих, хто проливає безневинну кров?

— Все, що відбувається у світі,— війни, пошесті, хвороби — все чиниться з волі господньої, це провісники грядущого кінця світу, знамення небесної відплати. Затим настане суд божий.

Брови її на одній лінії, з очей шугає полум'я.

Звідки така сила?

Він мовчить: що їй сказати, на що йому посилатися?

Потім каже, мов сам до себе:

— Провісники... І мати твоя загинула з волі господньої, і батько збожеволів, і все заради того, щоб попередити грішників — мовляв, стережіться!

Наталка зів'яла, схилила голову. А його чогось посіла безмежна втома. Чого б це?

Цього він не міг зрозуміти.

Та якось по обіді їде до бібліотеки, добирає книжечки, читає, і його проймає жах: молитва — головний засіб покути, очищення. Молитва виводить з усіх скрут, зміцнює в скорботі, утішає в печалі. Молитви віри,— старанні, безсумнівні, невідступні, постійні, криваві, нестямні,— з кривавою піною на губах.

Звільнився від нечестивого бажання мати святковий костюм, годинник, капелюх, краватку. Не читай книг, відмовляйся від благ мирських, бережи свою душу чистою і непорочною, готуйся до суду божого.

Сни від того читива якісь химерні: тлуми обранців божих крокували сюди-туди й під завзятий перестук барабанів співали дитячі пісеньки:

— Ми йдемо, ми йдемо мостом через річку, несемо, несемо козлику травичку!

А ввечері він питає її:

— Невже ти не бачиш жорстокості своєї віри? Вони стояли на порозі тильних дверей. З лісу поволі повз присмерк, крався до села, тягнувся увиш, а звідти, йому навстріч, спускався темний туман.

— Світ змінюється діями, а не молитвами. Молитва, піст, молитва, піст. А коли ж радощі життя?

— Які? — тихо питає вона.

— Сміх, радість, кохання.

Вилинає місяць, бризкає м'яким світлом, попливли безшелесні тіні, заснувалася блакитнувата пряжа.

— В таку ніч легко знаходяться скарби. Але вдається це дитині або безгрішній людині.

— Немає таких. Диявол не спить, щоб добро не перемогло зло. Але сила диявола зникає на порозі храму господнього!

— Ага... Брами пекельні не здолають тебе!

Він хоче сказати щось пекуче, шукає слова, та поки знаходить їх, гнів пригасає й ті слова видаються надто гострими. Добирає інших, а тим часом злість геть розсмоктується. Ніч і втома обеззброюють його, думки то злітаються, то розлітаються, то рвуться, ніби стліла нитка.

— На порозі храму... Якого? Людського?

Вона підносить очі і дивиться кудись вбік.

Він не бачить їх виразу, але йому здається, що в них розгуба. А може, лише так здається?

— Невже перед тобою постане вічність? Невже плоть твоя нетлінна, а дух вічний? І через це нехтуєш земними утіхами?

Наталка схлипує, щезає за дверима. А він ще довго стоїть спустошений, бездумний, як тієї далекої ночі на березі річки.

Але ж хіба то було не вчора?

Нащо йому те все? Не добре він того слова, що, мов чарівний ключик, відкриє душу. Не добре.

У нього немає нічого, крім голих фактів, які він десь вичитав чи чув від людей. Не прислужиться йому і та література, в якій вельми розумні автори дають поради, як боротися з вірою.

Довго він тієї ночі крутився в ліжку, дивився в п'ятьму, а в ній, то наближаючись, то віддаляючись, безмовна плаває Наталка: голова закинута, очі горять, на губах посмішка.

Що він може вдіяти? Він сам плутається в суперечностях, його самого ще треба виводити на тверду дорогу. Ця ноша не для нього. Досить йому розмов про бога, потойбічний світ, радощі життя.

І він засинає.

Та вранці вони знову разом: кінець місяця, й треба переважувати телят.

Після тридцятого теляти він каже:

— Перекур. Передихнемо.

Наталка стає навпроти, спирається на клітку ліктями.

Мовчать.

— Як там твій син?— питає, аби питати. Й усміхається подумки: як би він починав розмову, коли б не її син?

Вона дивиться на нього з-під оксамитових брів врозліт, опускає голову, зітхає, ніби підіймає і не може підняти щось важке.

— Дякую,— каже тихо.— Бігає. І...— хоче ще щось сказати, але до телятника заходить Богдан.

Який дідько його прителюшив?

— Чого тобі?— питає Богдана.

— Не залишай розумної та доброї жінки, бо гідність її коштовніше золота*.

Левко здивовано дивиться на нього.

— Гідність твоєї дружини?

— Слава сина од батька його**.

* , ** Сірах, 7, 21. 1, 11.

Честь його батька? Дії, які призводять до появи на світ байстрюка, то ознака підлості? Дитя гріху — саме гріх.

У нього ні злості, ні подиву. Він дивиться на Богдана і не бачить його, й лише тоді, коли Богдан якось неприродно звихнувся тілом, ніби під одягом в нього побігли мурашки, він зганяє з себе полуду.

— Сиромудрий ти, Богданку, ой сиромудрий!

Вродливий Богдан: здоровий, рум'янощокий, гарнобровий, чорновусий. Великі зеленкуваті очі дивляться лагідно та ясно. З таким личчям стають пресвітерами.

— Будеш, Богданку, пресвітером,— каже він якомога твердіше.

Богдан розгублено кліпає очима, рум'яні щоки червоніють ще більше.

— Скажи мені, у чому такі сенс мудрості?

Богдан зиркає на дружину, що сидить, схиливши голову, й твердо починає:

— Усяка людина мусить знайти справжню цінність свого «я»

— Ти знайшов?

— Так. Щоб на людину не діяли руйнівні сили буття, треба відокремитися від нього. А цьому сприяє лише мудрість. А джерело мудрості — слово боже, шляхи оволодіння нею — заповіді божі. Славна й найперша мудрість — любов к господу, початок — боязнь бога, повнота — боязнь бога, вінець мудрості — страх господній, корінь премудрості — боязнь бога, а віти премудрості — доведення у життя.

— Хочеш, розкажу тобі байку? Раз почув осел, як соловей співає...

Очі в Богдана леденіють, він рішуче перебиває Левка.

— Вибач, спішу, іншим разом. Наталю, вийди...
Коли Наталка повернулася він напівусміхнено питає її:

— Хто кому ноги полоще — ти йому чи він тобі?

А всередині, мов псс на прив'язі, рвалося бажання сказати їй щось зле, болюче.

Мовчки доважують телят, мовчки розходяться.

Він йде до своєї комірчини, а невдовзі туди приходить Наталка, сідає поруч.

— Що там виходить?— питає.

Він дивується: вона ж ніколи не цікавилася, що то з нею сталося?

— У лісі щось велике здохло,— мимрить він.

— У якому лісі?

— У Вортнівському.

І сміються обое.

— Яку ти хотів байку розказати?

— Цікаво?

— Ага.

— Мудрість не в страху перед богом, мудрість зовсім в іншому.

— А в чому?

— Був би мудрий — обов'язково сказав би. А так... Дурне завжди легше чинити, ніж розумне, мудре. Он Герострат...

Розказує їй за скаженого Герострата.

— Як багато ти знаєш!— вигукує Наталка.

Якось невловимо подається до нього, він близенько бачить її очі, губи, брови, й раптом його охоплює невтримне бажання припасти до цих губ, цілувати щоки, очі, брови, чоло. Це прагнення настільки сильне, що йому стає недобре.

— Що з тобою?— шепоче вона.— Що з тобою?

Устає, виходить на двір.

Його нападає веселість, спочатку він посміхається, а далі починає реготати.

Та хіба то сміх? Хіба при сміхові болить серце, а печаль троюдить душу? Хіба сміх та плач лежать в одній торбі?

24.

Вікна не світилися: мати, певне, спала. Обережно відчиняє двері, прослизає до хати. Вечері не шукає, хоч від голоду аж живіт зводить.

Дарма!

Кажуть, що голодний легше засинає і йому не сняться ніякі химери. Та, мабуть, теорія неправильна, бо він не засинає. Лічить до сотні, потім до тисячі, а сну нема. Напевне, він там, за другою чи третьою тисячею.

Дістає з тумбочки таблетку, ковтає, запиває узваром. І не помічає, коли провалюється у сон.

Схоплюється, дивиться на годинник. П'ята. Відкидає ковдру, спускає ноги, кілька разів присідає й нараз згадує — сьогодні розширене засідання правління і його день народження.

Йому двадцять шість. Між теперішнім його «я» і тим, ким мріяв стати,— чорна безодня. Років стерто, здається, й не мало, а відчуття таке, ніби й не жив.

Бийте, дзвони, сурміть, сурми!

Що він запам'ятав з дитинства? Майже нічого. Багато місяців не залишили по собі жодної виразної згадки, якогось незвичайного почуття чи глибокого хвилювання.

Лише два випадки закарбувалися: коли утік з уроків й цілий день вештався у лісі. А якраз того дня якийсь дідько попів до школи його тітоньку. Увечері мати його чухрала хворостоною. І другий випадок, коли він мало не втопив Данька Якимчука. Той обізвав його байстрюком. Увечері його зно-

ву били. Але били так, що й досі пам'ятає. Зараз здається, що мати його так була зовсім не за те, що він заледве не втопив Данька.

Армія, училище. То його найкращі дні. Доки не спізнався з Лілею.

Де вона зараз?

— Чого ти плачеш?— гладить його якась жінка по голові.— Не плач. Ти гарний хлопець. Тебе усі люблять. Всі, всі. І Галя, і Наталка!

І Наталка?

І враз звідусіль лізуть страхітливі почвари, скалять зуби, висоплюють язики, злизують червону кров з гарячих ран. Хтось дихає на нього гарячим липким смородом.

Він схоплюється. Та багато рук хапають його за ноги, попереk, голову, кидають на ліжку. Питьма довкола змикається ще тісніше, кладе свої волохаті сильні лапи йому на горло.

Дихати важко, в горлі і в носі лоскоче. Він прокидається. Над ним схилилася мати, тисне його за ніс.

— Вітаю. Устаєш?

— Ще полежу...

У школі вони писали твір на тему: «Ким ти хочеш бути?»

«Хочу бути офіцером»,— старанно написав він і решту часу удавав, що пише твір.

Наступного дня вчитель літератури сказав:

«Жодної помилки не зробив Назарчук Левко. Молодець! Жаль лише, що твір дещо короткуватий».

Він випалив:

«Відповідь офіцера повинна бути чіткою, лаконічною. Офіцер мусить обходитися без зайвих слів!»

Вчитель усміхнувся.

«У часи Александра Македонського ти став би гідним його супротивником».

Та він не став полководцем. Навіть не дослужився до старшого лейтенанта, лишився вічним лейтенантом. Часи Македонського давно минули. Зараз людей цінять за інше, полководцями стають не на полі бою, а маршальські жезли вручають у кабінетах і за інші доблесті.

Мати просовує голову у двері.

— Уставай. Вже сьома.

Мати вже змирилася з його роботою, навіть ревностежить за тим, що діється на фермі.

Пора вставати.

На правлінні одноголосно ухвалили: на фермі села Доброжа створити племінне ядро.

Відтворення стада за рахунок власного приплоду — основне наше джерело. Підвищення продуктивності як молочного, так і відгодівельного поголів'я неможливе без спрямованого вирощування молодняка. Маємо досвід, знаємо, яке то стріляне. Друготілка ледве дві тисячі кілограмів молока дає. А платимо за одного нетеля по дев'ятсот карбованців. Молока від них не бачили. Кози. Проте племсвідоцтва — ахнеш!

Гримайло спочатку завзято виступав проти, але Корець рішуче заявив, що з'їзд визначив новий напрям посилення продуктивності, і без племінної роботи не осилити його.

Корця підтримав головний зоотехнік, Одарка Трохимівна. Гримайло погодився.

Довга суперечка зав'язалася навколо передачі фермі усіх високоудойних корів.

Дмитро Притолук, завфермою першої бригади, густобровий, кремезний чоловік, притискаючи від хвилювання товсті руки до грудей, доводив, що як поклали створити у Доброжі племінну ферму, то хай починають з нуля, а не з готового.

Заберуть найкращі корови — завтра з ферми розбіжиться половина доярок.

Іван Харчук, завфермою другої бригади, став на бік Притолюка.

Суперечку припинив Гримайло: за тиждень-другий корови переведуть на комплекс, будемо працювати за бригадним підрядом, умови для цього є.

Знову всі засперечалися. Головний зоотехнік, головний інженер, механік, голова профкому стояли на тому, що не можна механічно переносити у тваринництво те, що добре у будівництві.

Головний економіст, невеличка тендітна жіночка з обличчям, мов у богоматері, довго й плутано говорила про переваги бригадного підряду.

Корець, розгойдуючись на ногах, неначе било у дзвоні, тихо й спокійно запропонував не ламати списи, а випробувати підряд на доброжанській фермі. Колектив там зараз складається непоганий, дружний, завідувач енергійний, беручкий, справи пішли на лад.

Його підтримав Гримайло. Спитали Левка.

— А яка в цього може бути думка? — перебила Одарка Трохимівна. — Згода. Правда, Левку? І це не тільки моя думка...

До кінця не усвідомивши, він киває головою.

25.

Після засідання правління до нього підходить Корець і питає:

— Що сталося?

— Нічого... А настрою нема. Майже половина життя прожита... Не прожив, а протер. Ні грач, ні помагач.

Корець обіймає його за плечі.

— Яка половина? Якого життя? Тобі ще жити та

жити! Ти лише вступаєш у життя. Не ний. Зараз ми з тобою поїдемо до моїх батьків — приїхав мій старший брат, полковник медичної служби. Фронтоник. Природа там — чудо! З головою домовлено.

Природа справді розкішна: хата на двох окрайках — села та лісу, у садку б'є джерело, пасіка, хата під стріхою, трава.

Дмитро, старший брат Бориса,— високий, широкоплечий, бритоголовий. Старий Корець обличчям нагадує молодшого сина, а статурою — старшого.

— Багато літ маєте?— питає його Левко.

— Вісімдесят,— одказує за старого Дмитро.— Дід наш недочуває, йому треба кричати.

— Га?— голосно гакає дід.— Що кажете?

— Наш гість,— горлає Борис,— питає...

— Не кричи,— уриває його батько.— Я по губах розбираю.

— А то ж коли навчився?

— Хіба мало до мене людей ходить? Щодень когось біда принесе.

— Наш дід ескулап!— гордо каже Борис.— Костоправ. Кість пальцями чує.

— У матінки моєї, царство їй небесне,— розмашисто хреститься дід,— хист сей у повному розвої був. І кров уміла замовляти.

— А через тебе до мене передався,— каже Дмитро, тепло поглядаючи на батька.— А ти, батьку, ще в бога віруєш?

— Я з богом не чаркувався, не здоровкався, але й не сварився. Є він чи нема — хули не складаю. Живу, як батько-мати веліли. Хто вірує—хай вірує.

Хто вірує — хай вірує. Може, й так. Хай носить свою віру в серці, як казав колись дядько Михайло. Може, й так. А що понесеш у серці, коли нема віри? Порожнечу, втому? Чи моральні приписи, яких мало хто дотримується?

Дмитро розливає горілку в чарки, Левко криє свою долонею. Дмитро дивиться на нього.

— То ти вже встиг повоювати,— каже роздумливо.— У сорок п'ятому ми були певні, що ні нашим дітям, ні онукам не доведеться братися за зброю. А бач!— зітхає.— Але ти не переймайся. Скільки я викинув тих шлунків та кишок! Міра, міра у всьому. Спиртного — в рот не брати.

— У путрі,— каже дід,— все у своїй необхідності.

— Але це не смертельно. Є страшніші речі,— підносить свою чарку.— За здоров'я!

Пообідавши, Дмитро запалює сигаретку й, дивлячись, як тануть в повітрі синюваті кільця, починає розказувати, як під Варшавою до їхнього шпиталю прибився хлопець років двадцяти п'яти. Штани від мундира вермахту, піджак з чужого плеча, простоволосий, неголений, худий.

Усіма мовами говорили з ним: німецькою, польською, українською, російською, словацькою, французькою, чеською, а він мовчить. Погляд тупий, нерухомий.

Невропатолог шпиталю констатував амнезію* і афозію**.

Хлопця залишили при шпиталі. По війні шпиталь перевели до Львова, потім до Києва. Іван,— так назвали хлопця,— був двірником, санітаром, колючом. Сам фізично дужий, показний. Його вподобала медсестра, вони побралися. У п'ятдесят першому у них народився хлопчик, через два роки ще один, а в п'ятдесят п'ятому одразу двоє дівчаток.

Андрій, другий син, Дмитрів хрещеник, офіцер, служив у Групі військ розташованих у Німецькій Демократичній Республіці.

Дмитро бере сигаретку, кладе на стіл.

* Амнезія — втрата пам'яті.

** Афозія — втрата мови.

— Андрій захопився німецькою мовою, вивчає діалекти... Торік приїхав у відпустку і, щоб потішити батьків, зашпребав нижньосаксонською говіркою...

Знову бере сигаретку, встромляє в рот, припалює, видихує клуб світлого диму, ворушить бровами, шкірою на голові.

— Іван, мій кум, і прозрів: все згадав — що він німець, що звать його Гюнтером Хольтом, що сам із Саксонії.

Борис крикає, а дід каже врочисто:

— Всілякі дива бувають на світі.

— Які тут дива, батьку? Гітлерівський солдат, чотири роки воював проти нас, палив села, убивав наших матерів, батьків, дітей, а ми п'ять літ його лікували, як інвалід війни користувався пільгами. Які тут дива?

— А що він сам?— питає Левко.

— З петлі вийняли. Ось такі дива! Торік їздив в гості на батьківщину. Живі брати, сестри, мати. Ось які дива...

— І що він?

— А що б ти вчинив на його місці?

— Не знаю.

А справді, що б він учинив на його місці?

Кажуть, що коли бог хоче когось скарати, у того пам'ять відбирає. Якщо цьому вірити, то богова вина у нещасті Данила, Івана-Гюнтера. Куди не кинься — скрізь він, кругом од нього одні нещастя. Нещасть багато, а дива жодного.

— ...Можна й мовчки своє серце з'їсти...

То вже дід.

Можна.

— Одного разу, казано мені, зове батюшка. Їду. В село йду, а навстріч Владьо-безрода, звідки він — ніхто це знав...

Левко-безрода. Чий він — ніхто не знає.

— ...пристав він до Кулини-вдовиці...

Наталки-вдовиці. Коли б то так! Коли б була вона вдовицею! Владьо-безрода, Левко-безрода. І туди гаряче, і сюди боляче. Хоч крізь землю йди.

— ...і питає він мене: що мені, Гнате, робити?

А що йому робити?

— ...просив, каже, у батюшки пуд жита позичити, нічим, каже, дітей годувати а він — ні. А сам, каже, хліб свиням дає. А сам стоїть над ямою й кропилом кропить.

— ...свиней годує, шкодує їх, а моїх дітей — ні. Он воно як! Тож чи є, каже, бог та правда на світі? Так і каже.

— ...що ж мені тепера робити? Яко наг, яко благ...

Яко наг, яко благ. А що ж йому робити?

26.

Три дні на фермі рейвах, крикнява.

Настя Яропланиха не роздумувала ні хвилини: піду. Роки не ті, сили мало. А коло корови треба намотатися. Літом ще так-сяк, а зимою тих кошків наносишся — рук не чути. Викручує їх якась скажена сила.

Палазя ж уперлася, мов вівця у сіно: прийшла на ферму першою, піду останньою. Ніби ферму мають взагалі ліквідувати. Допрацюю до пенсії, нема як на старість відмовлятися од своїх звичок.

Її переконували, що ферма буде племінною, що багато корів доведеться роздоювати вручну, а то нелегко, що буде запроваджено бригадний підряд, що кожен вибере собі до пари кого захоче, а у вас літа не ті, хто схоче вас узяти до спілки?

Треба одинадцять доярок: сім на основне стадо, одну в родилку, три підмінних. На перших порах доярки розбиваються по двоє, далі ж, напевне, по четверо — у кожному корівнику одна бригада. А пізніше вже й по троє. Не завжди ж доярки носигнуть перед собою кошики, настане й такий час, коли привезуть кормороздатчики, й тоді на фермі буде повна механізація.

Але ж дурної баби і чорт не змудрує!

В суперечку встряла Галя.

Палазя стала дибки: гадаєш, не знають люди, чого ти прикипіла до ферми? Скажіть. І скажу. Скажіть. І скажу. Знаємо, все знаємо. Не пускайте, бабо, турсу*, бо як турсону! Мене? Вас. Мене? Вас. Чие б нявчало, а ваше б мовчало, самі в гріхах, мов пес у реп'яхах, а когось судите.

Після обіду подзвонив головний зоотехнік: Гримайла викликали до другого, як би часом не зломали нам все, не перекутили по-своєму, то такі спеціалісти, що хай боронить нас бог від них! Отой барак, де стояло шістдесят корів, чим скоріше розкидай, вали, щоб до ночі лежав: коли його не буде, тоді вже нам нічого не переінакшать.

Левко збирає чоловіків: Солов'я, Сажнюка, Півнюка, обох Синюків — Дениса та Василя, Чурила, Цитика, двох підвожчиків.

За годину з хліва купа трісок й де-не-де стовп та шмати стіни, що не встигли спорохнѣвати.

Він ходить звалищем.

Будували довго, а звалили скоро. Отак і в житті — росте, живе людина довго, а звалиться за одну мить. Так і все старе: доки не чіпаєш його — здається, наче й хата як хата, а як почнеш трусити, то лише порох сиплеться.

* Т у р о с — поговір.

З-за решти стіни доносяться чийсь голоси. Один— як немазане колесо. То Кіндрат. А в кого ж тихий та зболений голос?

— ...наче ти не знаєш — не бив я їх.

Він прислухається.

— Не бив...

Та це ж дядько Василь, Денисів брат.

Скільки Левко на фермі, він лише раз говорив з ним. Що йому не скажи — кивне головою або ж відбудеться: так, ні, ага, гаразд. Денніс ураз кулю вилле, Опанас за словом до кишені не лізе, а Василь завжди мовчить.

— Неначе ти не знаєш: не бив,— утомно-байдуже каже Василь.— Знаєш. А ні — чіпляєшся, мов лайно до штанів. Паскудна ти людина, Кіндрате. Собаче у тебе нутро, замість крові жовч тече... Добре знаєш — не мордував я тих хлопців, нікого на той світ не спровадив.

— Знаю,— хрипить Кіндрат.— Знаю. І намордасів за це дістав від «Квітки». Хр-р-хр-хр-хр-хр... І що Гаїну не силував, що «яструбкові» голови не стинав,— всьо знаю. Але ж був! Докажи, що не вбивав! Де свідка візьмеш?

— А ти шо — збираєшся свідчити?

— Був, Василю, був. А то все одно, що співучасник. І Галява Печалі тобі не сниться?

Галява Печалі? Чого вона має йому снитися?

Нараз збоку чує чітко й виразно:

«Бендерівське пор-рідляч-чко!»

Він сідає на купу трісок.

— Сниться,— повільно каже Василь.— Сниться... То й що? Чо' ти питаєш? Знаєш: не віднімав я в тих хлопців життя, не віднімав, бог свідок!

— Бога в свідки не поставиш, він не спуститься з небес на землю. Ха-ха-ха! Не бив, не палив,— спльовує Кіндрат.— Серафим...— тягне зневажливо

во.— Сподобився ласки божої — янголом учинив тебе всевишній. Ха! Тільки крилець не дав. А дав би — ти б давно знявся у небо. Знявся б... Хр-хр-хр... Ти такий, я тебе знаю... Чо' ж ти пішов до них?

— Бо дурний був.

— А потім порозумнішав?

— Погань ти... Чо' ото тобі нравиця людям сіль на рани сипати? Чо'? Ніяк не втямлю... І помічаю я — все до слабших тебе цупить — до мене, до Андруха, а Антона кепкуеш... А йди-но Левка Скаженого спитай — чо' його Скаженим прозивають, чо' він тута опинився? Не підеш... Боїшся ти його... Він тебе тоді добре потузав... Зла у тобі багато.

— На таких, як ти!

— Боягуз ти... Як і твій батько...

— Помовч,— сичить Кіндрат.— Замовч! Бо...

— Що — бо!

— Ви його вбили, ви!

— Було за що... І ти знаєш, чого його повісили. Знаєш. Гнида... Як і ти... Полякам служив, німцям доносив, бандерівцям помагав, а прийшли совети — першим до колгоспу записався. Звісно ж — гнида. На чийому-небудь тілі, аби смокнути крові, аби пожити... А мати твоя? Теж онучі прала... Хіба тільки онучі... І ти в «яструбки» пішов з далеким прицілом...

— Ти! — хрипить Кіндрат.—Каліко! Зара' як трісну межі очі! То ляжеш тута!

— Не лякай... Когось любиш, а коли тебе, то огризаєшся. Не нравиця...

Мова дядька Василя — то мова безмежно втомленої людини, в якій нема сил ні дивуватися, ні обурюватися, ні сердитися. В якій уже нема сил жити.

— Все дотинаеш — був, палив. Побув, подивився, покинув. За дурість свою усеньке життя караюся. Не я один такий... Дурошів на краплю, а карри — море. Нікого я не вбивав...

— Не встиг,— перебиває його Кіндрат.

— Не встиг... Не палив... А ти от — одноліток мій, а записаний з двадцять дев'ятого... Чо'? Щоб на фронт не забрали... Хто тобі метрику підробляв? Чиїм салом батько платив?

— Помовч!— Скрипить жорства, й Левко здогадується: Кіндрат устав.

Він виходить із-за стіни.

Кіндрат навис над Василем. Кулак занесений, а Василь сидить, схиливши голову.

— Агов! Про що ви тут сперечаєтеся? За що так гаряче балакаєте?

Кіндрат розчепірює кулак, витирає долонею губи, відступає від Василя, витискає на уста кривеньку усмішку.

— Розказує мені Василь, як вовка голими руками ловити.

— Дива!— усміхається Левко.— Не знаєте? Ви ж не так давно мені розказували. Забули?

— Забув, Левцю, забув... Степановичу... Хр-хр-хр... На смерть забув!— переступає Кіндрат, тріщать тріски під чоботами.— Забув... А Василь, знаєш, багацько знає. От тільки розказувати не хоче.

— А ви менше?

— Менше.

— Не вірю. Я дивлюся на вас та й думаю: про когось ви багато знаєте, а от за себе чомусь все забули. Як то воно так? Не підкажете?

Кіндрат ступає крок, другий, спиняється.

— Я знаю одне, а Василь — друге. Він багацько

знає. Хр-хр-хр... Навіть те, що ти так крепко хочеш знати... Хр-хр-хр... Хай він тобі... Дядько Василь скаже...

Василь якийсь знебулий, зниділий. Шкіра та кості. Ніби не знає ні сну, ні відпочинку. З ким же Василь живе: з Денисом чи з Опанасом?

На мить у ньому ворухнувся жаль — у якій го-лій самотині живе ця людина! Можє, він через те замкнувся в собі, що боїться сколихнути біль, яким наповнений по самі очі?

Сідає поруч.

Думки його якісь розпливчасті, неясні, бляклі. Ось пробіг усміхнений Опанас, став на порозі Денис, пропливла, гордо закинувши голову, певна чарів свого тіла Галя, а далі Галява Печалі, тринадцять парубків на ній.

Чиїсь пальці, грубі, товсті, брудні, ухопили його за серце.

— Ви мій батько?— несподівано виривається в нього.

Весілля, всі за столом, а його чогось ніхто не просить. Полишає ту негостинну компанію, йде в поле. На плечі коса, в кушаку брусок, мантачка. Треба косити пшеницю.

Йде, йде, а поля немає. Аж глядь — Галява Печалі.

— Ми тебе зачекалися,— ошкірюється Кіндрат.— Де ти швендяєш? Нам поміч прислали,— киває на вгодованого дядька, що стоїть спиною до нього.— Ти його знаєш.

Знає. Чоловік обертається, підморгує,

— Ну, от і я при ділі.

Він шодуху від них. Вже давно zostалися позаду село, ліс, знову якесь село, поле, села, міста а він все біжить. Чи довго йому бігти?

Щось перечіплює його за ноги, він ще зопалу пробігає кілька кроків й падає лицем в пісок. Встає, випльовує пісок. Він знову в палаті. На ліжку сидить Андрій Булатов.

— Ну що?— усміхається.— Як тобі чується у цивільному житті?

— А хіба я не солдат?

— Ні,— чогось сумнішає Булатов.

— Нам вже не треба солдатів?

— Треба!— випростується Булатов.— Та ще й яких! Ти цивільний солдат. Усі комусь служать.— Встає і ходить палатою.

Коли жорстокий цілий народ, коли він не бачить або не хоче бачити страждань іншого народу — з ним щось негаразд, він важко хворий на страшну недугу — байдужість до болю іншого, не хоче зрозуміти, що всі люди на планеті мають право на життя.

Ми сильні, отже, ми не маємо права жити лише собі в догоду. У великого народу велике серце, а для нього далеке стає близьким. Ми носії правди, світла, волі.

Не може бути добрим народ, який гнобить інші народи. Бо велич народу у доброті.

Від когось він вже чув подібне, але від кого? Якщо так говорить багато людей, отже, це істина?

Не можна жити посередині. Щоб знати, до чого це призводить, треба побачити Освенцім, Лідіце, Кортеліси, Бухенвальд, сотні спалених на Україні сіл. Де перекидали гори кісток та щелеп, виготовляли матраци з жіночого волосся, сувеніри з людської шкіри та висушених черепів. Заглянути туди, де вбивали в стерильних гумових рукавичках та в білих халатах.

«Не можна,— чує позаду себе голос сестри.— Не можна. І ти не живи так».

Він оглядається. Нікого. І вже він не в палаті, а на галявині. Сивіє пружний мох, стелиться від одного краю до іншого, ступає по ньому, і той навіть не прогнеться. Хоче рушити далі й не може.

Що за мана?

Ноги ніби приросли. Хоче ворухнути ними. Еге! Не ворухаться.

Що за біда?

Хоче крикнути, а голосу немає.

Та що це таке?

— Тебе бог карає,— чує збоку голос Наталки. А вслід за голосом з'являється вона сама, стоїть так близьенько, що бачить краплини роси на верхній губі, чує солонкуватий запах поту.

— Де ти взялася?— тягнеться він до неї.

Наталка кладе йому свої пальці на губи, він цілує їх.

— Не можна, не можна... Не треба...

— Чого?

— Гріх,— шепоче вона.— Гріх... Ой який гріх! Великий гріх!

Він зітхає. І галява, і дерева, і вітер зітхають разом з ним.

— Хіба кохати гріх?

Губи у неї духмяні, немов гарячим медом мазані. І вся вона духмяна, гаряча, згубна.

— Доле моя,— стає перед нею на коліна, тулить розпашіле обличчя до колін.

Вона нахиляється, бере його лице у свої долоні:

— Не можна, не можна... Гріх, ой який гріх!

27.

Світ широкий, а двом, бач, тісно в ньому. Світ зараз для нього — мов вузенький рівчак: нема куди обернутися. Він міг би прожити й не стрінутися

з нею. Бо їхні дороги паралельні, а паралелі ніколи не перетинаються. Хоч кажуть, що можуть зустрітись десь там, у безконечності.

Його любов не має надії, вона скидається на людину, якій заманулося в човні без вітрил і без весел переплисти море. На що їй покладатися, до кого звертатися за поміччю?

А може, лишити марну спробу порозумітися? Хіба може одна людина збагнути іншу, коли вони розмовляють на різних мовах?

Може, саме через це люди вигадали бога — німу істоту, якій можна виговорити свої гризоти з твердою вірою, що сповідь залишиться в тайні?

Удень він забувався між людьми, а заступала ніч, то лежав без сну — бо ж хіба заснеш, коли на серці невитравний тягар? Наодинці горе завжди гостріше, ніж на людях.

Він плющив очі, а вона пробиралася під повіки й стояла перед ним жива-живісінька з своїми соковитими губами, оксамитовими бровами, з чорними очима, з довгастим ніжним личком.

Їхні розмови звелися до бога.

Молигися богу — отже, намагатися змінити природу за допомогою слів. Хто нині у сектах? Хто слугував сатані, бо краще один, що розкається, ніж дев'яносто дев'ять праведників. Серед них є такі, що матері своїй устромлять ножа в спину чи верстено в живіт, бо так заповів Ісус Христос. Адже він прийшов розділити батька з сином, матір з дочкою.

Лице її сіпалося. Вираз болю з'являвся щоразу, коли удавалося йому зробити хоч маленьку тріщину в її уявленнях.

— Скільки людей молилося богові у цьому столітті? Котрому з них впала манна з небес? Від голоду на планеті вмерло п'ятнадцять мільйонів ді-

тей. Гадаеш, вони не випрошували в бога хліба? Куклукскланівці теж лінчують свої жертви при світлі палаючих хрестів...

— Ми не віримо у хрест,— каже вона тихо.— На ньому розп'яли Ісуса Христа.

— А для хрестоносців хрест був усім. Вони розп'яли б тебе. Діва Марія мала одного сина, а скільки через нього воювали! А коли б вона мала ще одного, то людство щезло б, на землі не зосталося б навіть й сліду. А чому ви не славите Іуди?

Вона нажахано дивиться на нього

— Коли б Іуда не продав Христа, то його не розп'яли б, і він не воскреснув би. Так?

— Так...

— Чому ж ніхто не віддає йому осанни? Якщо Ісус — бог, то він не міг вмерти, а якщо людина, то кров його пролилася марно — життя не змінилося, зло як було, так і зосталося.

Він щось шукав і не знаходив. Між ним та нею загалом стоять тисячі прочитаних ним книжок і зовсім невідомих їй, стоять незліченні прикмети, звичаї, забобони, вона живе у примарному світі уявлень і засад.

За ним назирці ходить набридливе відчуття, ніби щось згубив, а що саме — не знає. Та, певне, дороге, бо без нього йому важко.

Іноді здавалося, немов з нього стягнули шкіру, оголили нерви.

А то видавалося, наче біжить. Біжить на місці. Ніщо до нього не наближалося, ніщо не віддалялося.

Його тягне до неї непереборна сила, але він не йде. А побачить — і луна, причаена у ньому, відгукується на кожне її слово, на кожний порух очей, брів, рук, губ.

Ох і забрало його, ох і забрало!

Сугестія*, сказав би Корній Чурило. Сугестія, що вивертає душу.

Мати нічого не питає, але він ловить її сторожко-тривожні погляди.

Затьмарений ревнощами, він стрімголов вилітає з хати, чимдуж до річки, стежною поза городами, серед острівців звіробою та чебрецю скрадався за двірками до хати Теренюків, сідав у кущах і ждав.

Чого?

Нікчемним злодюжкою тинявся під чужими вікнами і мов негодящий сластолюбець підглядає чуже життя, чужу плоть. Споконвіку на це накладено найсуворішу заборону. Де двоє, там третій зайвий. Не тільки третій... Ніхто не має доступу до човна, в якому двоє.

Чому він так чинив? Може, це відповідає якійсь прихованій потребі його організму? Іноді зринала гадка: не скінчиться це добром. Та він гнав цю думку у найглухіший куток, мов гостру палю в бездонне болото.

А може, він помилявся в самому собі?

Бо часто, стріпаний, обталапаний, вертався з півдороги, але до хати не йшов: ховався в клуні, накидався на дрова, наче вони були винуваті у всьому.

Раз таки не вернувся. Світилися вікна голо, кімната з двома ліжками, вистеленими під самісіньку стелю перинами та подушками, на простінках картини, яких багато по базарах: лебеді, вершники з гострими шаблями, на баских конях.

І вона. Напівгола, в рожевій імлі, що сочиться від нічної лампи. Все у неї рожеве, навіть невеличкі, по-дівочому пругкі перса.

* Сугестія — вплив на волю та почуття людини, павіювання.

Заворожений, дивився на полохливі груденята, на уста, що ворушилися беззвучно.

Співає чи проказує молитву?

Довго чи ні отак розвереджений хапав він дрижаки, та собака вигавкує з хати старого Теренюка — високого, міцнотілого чоловіка.

Теренюк стоїть на ганку, дивиться в ніч, а він тиснеться до землі, тамує дих.

Того вечора він насилу брів. Палив його вогонь, а він гасив його водою з річки: пив, пив, пив. Уповз до хати й у напівсвідомості, то впадаючи у болісне забуття, то виринаючи з нього, бачив заплакане обличчя матері, яке ураз ставало її обличчям й тоді він тягнувся до нього, хапав у долоні, цілував, а вона відштовхувала його.

— Ну, чо' ти... Йй-богу... Хіба так можна? Ой гріх, великий гріх...

А потім над ним нависає незнайоме вусате лице. Воно сміється й підморгує.

— Як справи, юначе?

То лікар.

— Можуть бути...

У лікаря чисте, добродушне лице, веселі очі, сиві брови, сиві козацькі вуса, сивий чуб їжачком.

— У тебе немає дванадцятипалої...

— Звідки знаєте?— перебиває він.— Невже різали?

— Хе-хе-хе,— світить лікар напрочуд білими зубами. Такими білими, що вони видаються штучними.

— Чим ви їх чистите?

— Кого?— непомірно дивується лікар.

— Зуби.

— Хе-хе-хе... Раз жартує — справи підуть на лад,— каже матері.— А знаємо за твою середину

ось звідки,— стукає пальцем по жовтій теці.— Змушені були звернутися до військкомату. Так ось. Юначе, у тебе нема дванадцятипалої, «інтенстінум дуоденум», в яку відкривається проток печінки, підшлункової залози, немає...

— Лікарю,— перебиває він його.— Мені ваша термінологія нічого не каже, крім одного: ви щось петраєте в анатомії, навіть знаєте латинь.

— Ну й сучий син!— захватно вигукує лікар, конфузиться до сліз, кахикає й, обернувшись до матері, каже знічено.— Даруйте, шановна... Це, власне кажучи... Кхе-кхе...

Мати милостиво киває головою — її тішить його настрій.

— Щось таки петраю,— серйозніше лікар, в очах ні тіні посмішки.— Юначе,— кладе він свою руку поверх його.— Слухай, що я тобі скажу: з половиною шлунка, без дванадцятипалої, півтора метра кишок можна жити і сто років, і рік...

Левко роззявляє рота.

— Не перебивай,— гостро уриває він його.— Сто років — це означає: спиртного не пити — раз, не об'їдатися — два, і хай тебе бог боронить від сирої води!

Коли б лікар знав, скільки він вихлестав її вчора! А хіба то було вчора?

— Який сьогодні день?

— П'ятниця...

Чотири дні.

— Проковтни оце, юначе,— подає лікар таблетку,— запий водою...

— Сирою?

Очі лікаря веселішають.

— Серце у тебе, юначе,— стискає кулака, трясє ним,— двигун. І характер, бачу, е... Так що — сто літ жити треба.

Ковтає пігулку, запиває теплим узваром. Певне, то було снодійне, бо його повиває млість, думки розпливаються.

«Сто літ? І всі сто літ завфермою?»— думає він і засинає.

Вранці наступного дня до хати завалюються Корець, Кирильчук, Тарас, Фросина, Одарка Трохимівна, Галя. У хаті стає тісно, гамірно, всі говорять навперебій.

— Ну як?— питає він Тараса.— Довго ще будете в нас?— і додає:— Дядьку...

— Хе-хе-хе,— прибирає вуса з губів Тарас.— Який я тобі дядько? Замучив ти мене, чесно! А буду довго... Хе-хе-хе... Залишаюся... Кидаю кеерзе, йду в колгосп дояром.

— Невже? А Надя?

— Надя хай посидить вдома. Може, через те мені дівок водить, що завше працює, га? А мені хлопця тра'. Хто поведе далі наш рід?

— Не зупинишся?— вигукують всі в один голос.

— Ні в якому разі! До повної перемоги!— твердо каже Тарас.

Всі сміються.

Мати накриває на стіл. Корець, розливши горілку по чарках, підносить свою й, показавши:

— Зранку вип'єш — цілий день вільний,— хвацько вихлюпе наперсток горілки в рот.

Усі регочуть.

Посиділи ще з годину, поговорили про те, про се, набажали йому здоров'я. Виходять з хати, Галя, влучивши мить, шепче:

— Сьогодні...

А в обід приносять листа — пише рідний брат матері Степан, що так і так, мовляв, живемо непогано, діти повиростали, старша, Люба, віддається, тож просимо вас усіх на весілля, приїжджайте обо-

в'язково, дорога недалеко, їхати якихось двісті кілометрів, а може, й того не буде, ми так давно не бачилися, як там Левко, коли він збирається одружуватися, де працює, як його здоров'я?

— От і добре,— радіє мати.— Ти їдь сьогодні, а ми пізніше... Відпочинеш трохи від своєї ферми...

По обіді він їде велосипедом до контори колгоспу, пише заяву на відпустку за сімейним станом, вертається назад й, щоб згайнувати час до ночі, хитається двором: підмів подвір'я, наносив води у бочку, нарубував дров.

А коли темніє, йде через луки, поля, переліски аж до хутора. Там стає обік дороги, чекає.

Ось пройшла якась жінка.

Час, здається, спинився. Чутт чийсь кроки.

— Не лякайся,— виходить він з кущів.

— Ой!— вихоплюється в жінки.— Ти?

Бере її за руку, веде в закутень.

Він говорить, вона слухає.

Йому хочеться плакати і, щоб затамувати це бажання, говорить, говорить, говорить. Плутано, не до ладу й зовсім не те, що треба.

Чому він не скаже їй — я кохаю тебе?

— Гріх...— шепче вона.— Гріх...

Все у тому шепоті: страх, бажання, туга, сльози.

— Гріх...

— Усі гріхи безглузді. Не согрішиш — не покаєшся, не покаєшся — не спасешся. Чого ти прирекла себе? Гадаєш, станеш небожителем? Ні. Втікаймо! Дні стають тижнями, тижні — місяцями, місяці — роками. Хто за рік чи за два згадуватиме нас? Ніхто. Ми поїдемо, куди ти захочеш.

— Гріх...

— Та що ти — гріх, гріх, гріх!

Проступає до неї, бере за руки, цілує долоні, пальці.

— Хто округ тебе? Пресвітер — собачник, а не святий. Васильчук — бандерівець, Мельничук рідній тітці за курку розрубав лопатою голову, Ярмолюк — карішк. Щербина — троежонець, Хомич — розпусник, Киричук, Зубчук, твій свекор. У вашій громаді лише про трьох люди не скажуть поганого слова: брати Соколовські, Беризось. А решта?

— Мовчи...

— Твій син буде моїм сином...

— Гріх...

Хто ж то так жалібно стогне в лісі? Нічниця?

— Гріх...

Він зітхає. І разом з ним зітхає ліс, шарудить, бурмоче журно й тоскно.

А зверху, мов тяжкі хвилі у грізну негоду, коливалося темне верховіття і плив, розсікаючи брудні хмари, гострий місяць.

28.

Кремезний дядько вже який раз б'є солдатка по плечу і вже який раз вигукує на всю автобусну, що той молодець. Солдатик всякий раз здригається, розтягує тоненькі губи у силуваній посмішці.

Левко ніяк не може втямити: за що так завзято й широко дядько хвалить хлопця? Може, за те, що той, такий марненький, витримав нелегку солдатську службу?

П'янкуватий розказує тверезому про його сестру, про те, що ходив разом з нею до школи, що навіть сиділи за одною партою, що вона добре знала математику.

Тверезий роззирається, киває головою.

У п'янкуватому на кіпчику носа висить крапля. Він змахує її, та за хвилину-другу вона знову з'являється.

— Ти одружений?— питає тверезий.

П'янкуватий шмигає носом і щось мимрить про жінку, яка не хоче з ним спати, про те, що він му- сить ходити до хвойд, а ті теж не кращі за неї.

— Хіба ти не знаєш моєї половини? Принцеса на горошині... Їхала в ссло й гадала, що там мед... А дзуськи...

Оголошують посадку.

Левко дістає книжку, яку взяв з собою, розгор- нув навмання.

«Дениско подав йому кисет. Над дверима вже засвітили ліхтаря, і при його тьмяному світлі Ти- хін Ілліч прочитав великі літери, вишиті білими нитками на кисеті: кого люблю, тому дарю. Люб- лю без тями, дарую кисет з кистями».

Люблю без тями...

І понесло його туди, звідки утік. Він опускає го- лову, плющить очі.

— Гріх... Гріх...

Під серцем з'являється біль.

Де його порятунок? У чому? Тікати нема куди. Один лише надійний сховок од самого себе — цвин- тар. Серед дідів та прадідів.

Чому не заразна хвороба, від якої втрачають пам'ять? Багато людей зголосилися б захворіти нсю. Бо часом немає страшнішої хвороби, ніж пам'ять. І де вона, в гаспида, узялася на його го- лову? Дівок хоч греблю гати, а він на ній спотик- нувся. Як же йому виплутатися з цієї біди?

Новий Двір.

Разом з ним висаджується дівчина. Він розпи- тує у неї про дядька. Вона розкажує й насамкінець каже трохи задрісно:

— Там ще двір асфальтний.

І він розуміє, що не в багатьох у селі заасфаль- товані двори.

Хату бачить здалеку: велика, простора.

На сходинках дівчина витрясає ряднину.

— Добридень чи добрий вечір вам,— весело вітається він.— Люба?

— Та-а-а-к,— тягне дівчина.— А ви хто?

От брови у неї, як у його матінки.

— Я — Левко.

Люба ляпає долонями, біжить у сіни.

— Тату!— чується звідти.— Левко приїхав!—
Вискакує, злітає з східців, висне на шії.

На ганок виходить дядько Степан. В очах, бровах він геть мати, а решта — його: високий ріст, широкі плечі, широкий лоб, вперті губи, міцне, висунуте вперед підборіддя з ямкою посередині.

— Заходь, заходь... Он ти який став! Стрів би на вулиці, не впізнав би. Ну що ж, обнімемося?

29.

Доки жінки готують вечерю, вони сидять у світлиці, балакають про всяку всячину, а по якомусь часі мова непомітно перекидається на справи села, колгоспу.

Степан Олексійович викладає свої гризоти: не напнеш над полями шатра. Торік чекали не менше двадцяти п'яти центнерів з гектара, а задощило, то взяли лише по п'ятнадцять. Здали державі, дали людям, засипали насіння, й на фураж не зосталося нічого.

Правда, коровам вони не дають дерті, гріх годувати худобу хлібом, наші діди цього не робили й брали молоко, і ми цього теж не чинимо, хоч нарікань з району не переслухаєш: усі провини наші заносять на це. Але все ж за надоями на корову — вони у першій п'ятірці. Нагодуй корову соковитим, гарним сіном, напій чистою водою — і вона віддячить тобі.

Він приглядається до дядька Степана, шукає чогось примітного, особливого і не знаходить. Йому здається, що голови колгоспів — народ своєрідний, не такі, як решта людей, живуть життям мпоготрудним, наповненим.

На заводі, на фабриці зорганізують самі стіни, верстати-автомати, напіваавтомати, ритм досягається самим процесом виробництва. Робітничої дисципліни не доб'ється на селі. У селі цьому перешкоджає сама природа — вітрами, дощами, снігами, хугами, простором.

Торік він на власні очі бачив, як у Лищі вже не молодий механізатор матюкався, кляв усе на світі: пшениці текли, а в поле не заїдеш — сіється дощ. Врешті плюнув і пішов до буфету.

У кого стане сил байдуже дивитися, як гине твоя праця?

А голова колгоспу ходив, заснований недоброю похмурою, й навіть не вітався з людьми.

Директор заводу може спостерігати за тим, що діється в цехах по телевізору, а голова колгоспу мусить сам заглянути до всякої шпарини. І справжній голова до дев'ятої об'їде всі поля, бригади, ферми.

А коли ж немає чим їхати чи розквашена дорога, то йде пішки. Він й досі пам'ятає, як ходив з кийком Шкоропад, коли був у Доброжжі головою в пору його, Левкового, школярства.

А яка винагорода за їх труди?

Гримайло за три десятки років заробив три медалі, один орден і один інфаркт. Зате дістав п'ятнадцять доган, і не раз, не два виходив з кабінету начальства мокрий як хлющ.

— А вас як винагороджено?

Степан Олексійович умовкає.

— За головування? Вже нагороджено.

— Вітаю... Не знав... А чим?

Степан Олексійович усміхається, а очі серйозні.

— Не орденом і не медалями. Людським довір'ям. Для мене це найбільша нагорода.

Як багато спільного у нього та в Зої! Для тієї також людське довір'я, шана людей — найвища відзнака.

Степан Олексійович дістає сигаретку, розминає пальцями, всовує в рот. Запалює сірника, дивиться на кволеньке полум'я, дмухає, гасить.

Чорні очі дядька горять вогнем.

«Ще один скажений. Ох, ті скажені! Скаженому поле, а ходячому путь. Поле, стежки, чужі вікна, вода з річки. Ха!»

Серце стукнуло болем.

— Багато в нас доброго, але, на превеликий жаль, не менше й поганого. І що дивно — оте погане дріб'язкове, нікчемне, нище, але його багато. Воно мов колорадський жук — травиш, травиш, а пригріє сонце — і знову вилазить з-під землі.

До кімнати заходить дядина.

— Вечеря готова. Жінки чекають вас.

— Зараз... Ті, хто сидить зверху, погано знають справжній стан справ тут. Вони добре знають передовика, а середняка, того, хто творить основну масу хліба й до хліба, вони не знають.

— Перебільшуєте, — мляво перечить Левко.

Усе, що розказує дядько, навалюється на нього важкою брилою, доокіл губить свою реальність, і йому увижається, ніби те, що він оповідає, щезло давно, але якась зла сила вернула його, аби завдало людям прикростей.

— Колгоспами повинні керувати самі колгоспники, — снується білою плямою Степан Олексійович, — а не ті, хто сидить в РАПО та в інших районних інстанціях. Ждали, сподівалися, розженуть

ту армаду спеціалістів по господарствах, і не дочекалися. Вивіску змінили, а суті — ні. Ніяк згоди не дійдемо. Й ніби в насмішку дали їм більше двохсот карбованців зарплати. А моя доярка, основний виробничник, заробляє сто двадцять. Вловив? У кожному кабінеті маса людей, ведучих спеціалістів...

Степан Олексійович їдко всміхається, припалює нарешті сигаретку. Дим пахне бузковим цвітом.

— Вчора він був просто спеціаліст, а сьогодні ведучий. Що й кого він веде? Куди веде? Половина з них готує довідки і пише до газет те, що ми і так знаємо. Треба довести нам контрольні цифри розвитку і не заважати працювати, не наскакувати на колгоспи, не знімати з роботи голів...

Хай би він умовк!

Степан Олексійович нахилиється над ним, торсає за плече.

— Що з тобою?

— Втомився.

Степан Олексійович тепло усміхається і ще більше стає подібним до його матері.

— Зараз ми тебе підлікуємо... Що будеш пити?

— Нічого. Мені не можна...

— Чарочка сухенького не зашкодить. Чарочка, й не більше. Привіз із Болгарії... Їздив торік... Має милу медалей...

Вино прозоре, чисте. На смак кислувате, терпке, а нагрієш в долонях, то пахне сонцем.

Степан Олексійович сипле дотепами, дячина сміється тихим гортанним сміхом. Люба часто пирхає, але тут-таки надає своєму обличчю серйозного виразу: певне, їй хочеться видаватися дорослішою перед малознайомим братом, та темно-карі очі, наївні, довірливі, зраджують їй.

Третьокласниця Надія некліпно стежить за кожним його рухом, ніби чекає від нього якоїсь капості. Лице її густо всіяне ластовинням, й воно, мабуть, лоскоче вії — вона безперестанку ворухить ними.

По вечері дячина з дівчатками миють посуд, Левко горгає журнал, а Степан Олексійович, усівшись, димить сигаретою, розпитує про село, матір, знайомих.

Левка посіла якась втома, він вже кається, що приїхав, говорити йому не хочеться, але, щоб не образити дядька, підтримує розмову.

Нараз його шмигляє думка, що дядько Степан не вертається в рідне село не тільки через прізвисько, а й, може, через щербату славу сестри. А так у селі вже й забули про нього, дехто й не знає, що він взагалі є на світі.

— Вас не тягне додому?

Той дивиться, як тліє цигарка, каже роздумливо:

— Звик тут... Вже двадцять літ... Починав бригадиром... Головою вже майже десять літ...

— Важко?

Степан Олексійович всідається зручніше, й Левко здогадується, що зараз знову почнеться розмова про ті біди, яких так багато в кожному колгоспі.

Та, на його щастя, заходить Люба.

— Тату, можна ми підемо до клубу?

Степан Олексійович підіймає брови, в очах скачуть веселі іскри.

— Хіба я можу тобі заборонити? У тебе тепер своя сім'я, є в кого питати дозволу. Свій... Так би мовити...

Дівчина густо червоніє, й Левкові здається, що вона зараз заплаче.

— Не буду, не буду, — підносить обидві руки Степан Олексійович.

Небо над селом якесь нерухоме й зовсім не таке, як над Доброжою. Село ж терпко пахне бузком, вишнями, яблуневим галуззям, терном, півоніями та споришем.

Довкола клубу табунцем ходять недолітки того віку, коли вже не спиться вдома, але ще не пускають всередину, коли кожен у когось закоханий: якщо не в свою однокласницю, то обов'язково у дівчину, старшу від себе на багато літ.

Їх стрічають оцінюючими поглядами. Позирають на плечистого хлопчину.

Люба дивиться на хлопця, в очах захват.

Дивні ті жінки, думає він. І що вона в ньому знайшла?

— То мій брат, — каже Люба. — Я тобі розказувала про нього.

— Юрко, — називає себе хлопець.

Чується плаксивий вступ, різкий вереск, ніби хтось шкребе цвяхом терпуг, три чіткі такти, знову тріск — і нарешті ллється сумовите танго.

Усі танцюють, як хто може і хоче.

Бородатий хлопець у шкіперській фуражці водить свою партнершу з чудернацькими викрутасами: вертиться на місці, завмирає, дригає коліньми, біжить скоком.

Кілька разів вони шмигаляють повз Левка. На обличчі «шкіпера» втома і нудьга, дівчинка ж нічоенька: тоненька в стані, важкенька внизу, довгасте обличчя, повні, мов припухлі, губи.

Гарненька, думає він.

Й тільки музика умовкає, щоб за мить залунати тим же танго, як він коло дівчини: мовчки бере за лікоть, веде за собою. Дівчина йде слухняно й покірно. І в танці вона теж послушна.

Крізь вишиту блузку з тонкого полотна чути гладеньке, ласкаве тіло. Коси пахнуть чимось таким

знайомим, близьким, а чим — не вгадає. Врешті не витримує й питає.

Дівчина сміється так, наче сміється тільки для нього.

— У невістульках * мила...

Нараз він вчуває, що пожадливо приглядається до її обличчя, немов сподівається знайти щось знайоме. І знаходить. Чистий лоб, дугасті брови, легкі тіні під очима.

— Як тебе звати?

— Наталка...

Перехоплює подих, а серце стає великим, на всі груди, і от-от вискочить.

— Додому ти з ким ходиш?

Вона мовчить.

Він веде очима по залу: бородатий танцює з дівчиною, з тією, що їхала з ним в автобусі. Вона моргає до нього, мов до старого знайомого, він відповідає тим же.

А ось і той, кого він шукає: ще зовсім підліток, блідий та несміливий, однак дивиться зло й ненависно.

Танець кінчається, вони йдуть через залу, але його переймає Юрко.

— Щось скажу,— усміхається він.— Ти, Наталю, вибач... Зара' його відпустимо.

Люба поправляє вилоги його сорочки, каже:

— Не чіпай ти Наталки...

— То ж чого?— дивується він.

— Вона має хлопця. Його зараз нема, але є брати. І такі забіяки!

Він сміється, обіймає Любу, плескає Юрка по плечу, йде до Наталки.

Яксь відчайдушна радість носить його клубом, він сміється щиро й заразливо, показуючи кінчик

* Невістульки — місцева назва ромашки.

язика, наче з кимось дражниться. Танцює легко й невимушено.

Люба з Юрком тримаються коло нього, і всякий раз, коли він ловить очі сестри, то бачить в них якусь дикувату радість.

«Еге!— думає він.— Ще одна скажена!»

Йому стає по-справжньому весело.

Виходять з клубу разом з Наталкою, разом йдуть вулицею. Чує позаду себе чиїсь скрадливі кроки, талап, талап, талап. З-за хатів лине хижє чмокання, зітхання.

— Що там?

— Озеро.

Йдуть до нього.

Озеро живе своїм життям, яким, певно, жило тисячі, мільйони років тому. Вода відкочується від їх ніг, біжить до протилежного берега, там зливається з чорним вузьким обрієм.

Зорить вогник цигарки, скрипить уключина, пле-скає весло. То рибалки. Гуде бугай. Кує зозуля. Десь на тому березі брехнула лисиця. На той кри-латий гук сполошилися собаки, й понеслася сон-ним селом завзята зв'яга.

Раптом йому здається, ніби це вже було, але так давно, що він лише пам'ятає суть, а деталі забув. Чи, може, він десь вичитав, у якомусь романі, ста-рому, сентиментальному.

Віє вітер. Наталка мерзлякувато веде плечима. Він скидає з себе курточку, накидає на плечі. Во-на вдячно киває головою, а він несподівано для са-мого себе нахиляється до неї й легенько торкається губами щоки.

Вона лагідно і м'яко вивільняється з його обій-мів.

— Не треба...

Він мовчить. Вона теж ні слова. Стоять ще з пів-

години, далі він проводить її додому, йде до дядька. Біля хати натикається на Юрка та Любу. Тихо й обережно мінає їх, та Люба, відірвавшись від губів хлопця, видихує спрагло.

— Зачекай... Проведу...

Сну довго немає, тож слухає голоси недалекого лісу, неясного шуму дерев. Нарешті засинає.

Автобус, яким він їде, не спиняється у Новому Дворі, везе його далі.

«Гей!» — кричить він до водія, але голосу свого не чує. Простовхався до кабіни й торопіє: водія нема. Автобус їде сам!

«Гей!» — кричить вдруге, оглядається, та в автобусі, крім нього, нікого. Ні, ще хтось є — забився в куток, ридає.

— Хто ти такий, чого плачеш? — кричить він.

Постать випростується. Наталка.

— Куди ти мене везеш? — кричить вона крізь сльози. — Куди? Я хочу додому!

— Я теж хочу додому, але цей автобус нас не завезе. Він без шофера.

— Ой! — ломить руки Наталка. — Я прокляну тебе!

— За що? За те, що я кохаю тебе?

— Ой! — скрикує вона, але вже тихіше. — Гріх... Великий гріх, — шепоче, а очі горять радістю. — Гріх... Чо' ти не сказав мені тоді, чо'?

— Я сяду за кермо, — з'являється новодвірська Наталка. — Я завезу вас додому.

— Я не хочу! — кричить та Наталка. — Прожени її геть! Чуєш? Прожени... Чуєш, Левочку, прожени... Я... Я... Ми...

Він кидається до неї.

— Куди ти? — хапає його за руку новодвірська Наталка.

— Пусти! — кричить він.

— Куди тебе пустити?

У кімнаті, залитій сонцем, стоїть дядько Степан, посміхається.

— Куди тебе пустити?

— Кричав?

— Белькотів щось про автобус, водія, Наталку. Уставай. Сніданок на столі.

30.

Від ранку до темної ночі робили те, що випадає чоловікам перед весіллям: рубали, кришили м'ясо, начиняли ковбаси, варили, коптили, натягали шатро. Одним словом — без діла не сиділи.

В суботу приїжджають мати, тітка, Михайло.

— Що там Зоя? — питає він.

Мати суворіє лицем, а тітка пускає сльозу.

— Нічого доброго...

Мати, за своїм звичаєм, допитується:

— Як тобі тут мається?

Те «як тобі тут мається» вертає його у колишне: шпиталь, Шпитько, Булатов, дядько Іван, мати та тітка, що приїздили його відвідувати, коли він лежав, Дмитрук, Ліля, Говоров.

Невже це колись було? Він вірив у щастя, мав мрії?

А хіба він зараз не вірить в щастя, не має мрій?

Михайло, — що його дуже дивує, — при краватці, в туфлях: він же звик його бачити в чоботях.

Левко підкреслено уважно втуплюється у нього.

— Вирядився, наче на весілля. Хтось бере шлюб? — питає тітки.

Михайло тузає його під ребра, усміхається, щіточка вусів ворухиться, немов жива.

Духова музика у нареченого, але вони мають під що танцювати — крутять магнітофон.

Левко танцює з Наталкою. Михайло крадки показує великого пальця, тітка оцінює відверто, мов худобу на ринку. Аби могла, то й помацала: за ребра — чи міцні, за стегна — чи тугі, за перса — чи не підкладені, у рот зазирнула б — чи всі зуби.

Приїздить молодий. Юрко дивиться на Любу чадними очима, ледь відкривши рота, на верхній губі лискотять краплини поту. Вираз його обличчя переконливо свідчить: в цю мить він далеко звідси, нічого не чує, не бачить.

Торгують молоду. Дружки нареченої заломлюють так ціну, що свати молодого обурюються посправжньому.

— Хіба молода цього не варта? — бере за лікоть Левко Любу.

Юрко дивиться на нього, потім на Любу, потім знову на нього, усміхається. Лице його стає подитячому радісним та наївним.

— Давайте викуп, — каже він.

— Ти що? За що тут коньяк? Вона чвертки самогонокки не варта.

— Що?

— Кладіть, кладіть, — усміхається Юрко. — Мені ж з нею жити... Потім буде дорікати, що пошкодували...

Дружки забирають викуп, вилазять з-за столу.

Все кипить. Кипить шпарке весілля.

Левко та Наталка над озером. Він щось розкажує їй. Щирий він в ту мить чи ні? І кого він хоче переконати, що в нього все як в людей, — себе чи Наталку?

Крапає дощик вони ховаються у чиємусь сіннику*.

* С і н н и к — повітка, шопа.

Петрука, його: «Дошик по блясі, мов горохом, нервує, а в клупі заколисує». Згадує сіно, Корця.

Знадвору доноситься тривожне іржання, брязкіт залізного пута.

Його обволікає утома, й незчувається, як засинає. І сниться йому пожежа. Рветься увись полум'я, гуготить, порскають іскри, несуться до неба, зависають там, стають зорями. Тепер вони світитимуться мільярди років. Одна зоря падає, він ловить її губами.

Знову дзеленчить кільце, чується закличне іржання, а у відповідь — тихе, радісне.

— То срібні коні?

— Срібні.

Коні б'ють копитами темні хмари, викрешують золоті іскри, вони падають в озеро. Одні гаснуть, а інші запалюють воду й дим, — густий та вологий, — клубочиться, здіймається чимраз вище, аж до самих хмар, по яких мчаться срібногриві білі коні.

Наталка дихає схвильовано і злякано, її груди оживають у його долонях, ворущаються.

Раптом здогадується — так пахне липа у пору цвітіння. Але ж зараз не весна, а поблизу росте тільки смолиста вільха.

Де ж узявся запах липи? Може, він приніс його зі свого двору?

— Коні...

Вдарив кінь срібним копитом, брязнув золотим вудилом, заіржав заклично. У відповідь теж іржання, але тихе, радісне.

По весіллі мати, тітка та Михайло їдуть додому, а він застається ще на два дні, й коли приходить його час, то вирушає у дорогу з твердим наміром, якого й викладає матері, щойно ступивши на поріг.

Мати сплескує руками, метушиться, наче те, що він сказав, має статися в сю мить. Сідає на ліжку, кладе руки на коліна й довго роздивляється їх, мовби вичитує з кожної жилочки — як воно буде завтра, післязавтра і геть-геть за тими днями?

— Треба до Зої поїхати, — каже нарешті.

Він знає, що треба, і знає чого.

Другого дня вони у Зої.

Для неї вже немає розуміння — тепер, колись, завтра. Світ замикався, хазяйнувала смерть. Худе лице видовжилося, а виссана смужка, що раніше називалася губами, не може закрити зубів. Ніс згорбився, схижив, піздрі ворушилися безперестанку, мовби винюхували серед тисячі запахів той, що, як цілюща вода, оживить тіло, поновить сили.

Та ба! Усе минулося. А минулому вороття нема.

То вже не людина, а пучка духу.

Лице у матері сухе, тверде.

Той, хто сказав, що слабій, як жінка, помилявся. Бо часто у жінок серця мужніші, і сили на довше вистачає.

— Ми тобі нічого не принесли, — каже мати.

— Мені нічого не треба... Чого ти не прийшов? Я тебе чекала...

У м'язах слабість, в очах мерехтіння.

Покійниками не прикидаються, ними стають. Один поволі, час за часом визначеним самою природою, а інший швидше. Дехто ж вмирає в молодому віці. Духом мре. Бо життя — не що інше, як умирання, яке залежить від самої людини.

— Левко хоче одружуватися, — каже мати.

— Надумався? — проіскріло в Зоїних очах. — Наважився? Надовго тебе хватить?

Хіба він знає? Але чому вона про це питає? Може, вона бачить те, що не дано нікому? Може, той, хто ступає на поріг смерті, дістає таку силу?

Кажуть, що в людини ось в таку мить перед очима пробігає усеньке її життя від початку до кінця. Але так тільки кажуть. Бо той, хто вмер, не скаже, що він бачив в останню секунду свого життя.

— Де ти її назнав?

Розказує мати, а він лише дивується: звідки вона знає навіть те, що невідомо йому?

— Ні майпо, ні скарби, ніщо не належить людині. І не шкодуй за тим, що втратив, згубив...

Мати зволожує її губи.

— Страшніше, коли людина губить справжню власність — гідність, людську подобу. Людині не дано подивитися на себе збоку, але вона мусить зрідка робити це.

Заплющує очі й лежить мовчазна, нерухома.

Чого він тут сидить? Чого не йде? Яка сила його тут тримає?

— Є така гра: хованки... Ти знаєш її... Ти можеш заховатися так, що тебе не знайдуть. Але рано чи пізно, волею-неволею, ти мусиш вилізти з нори. Таке життя. Відвертість, брате, жорстока. Завше жорстока. Як і правда... Як і правда...

Жорстока правда, правда жорстока.

Той, хто вперше сказав це, був жорстоким, нещадним до самого себе і не вмів солодити речі.

— Відкладати нема чого... — ледве ворушить Зоя спраглими вустами, запеченими осугою. — І не треба... Може, в цьому порятунку...

Чий?

Він кладе руку на її безкровні пальці. Вона дивиться на нього, повіки, опушені темними густими віями, здригаються, опускаються на очі.

— Спати хочу... Сни бачу гарші...

— Засни, засни...— підтикає ковдру мати.— Попси, попси...— Торкається очей дочки, веде долонею по чолу, прибирає коси з лоба.

Вночі він то впадає в якусь нездорову дрімоту, то виривається з неї напівмокрій, то йому ввижається чийсь плач під вікном, то йому здалося, що хтось проситься до хати. Він хоче підвестися й не може, якась сила втискає його, важкого й намореного, у ліжку.

Раптом у півмаячню вривається стогін. Він застигає. Тихо. Знову стогін. Спускає ноги з ліжка, ступає крок й спиняється.

Сідає на ліжку. Знову здавлений стогін.

І він йде. Ніч темна, похмура.

— Чо' тобі? — питає мати.

Важко, коли той, кого ти зрадив, не виправдує твоїх падій чи виріс не таким, як тобі хотілося. Найскоріше ми кривдимо своїх близьких, найменше жаліємо своїх матерів.

Він опускається на коліна коло ліжка.

Мати охоплює руками його шию, тулить мокре обличчя до його лица.

31.

Коли до весілля зоставалося зо два тижні, він почав відчувати якийсь панічний страх, немов мав учинити щось негарне, підле.

А дні, мов на зло, повзли, ніби несли на собі не тільки свої тягарі, а й тягарі усіх попередніх днів. Йї спинилися саме тоді, коли треба було мчати стрілою. Рушали, як загнані коні: важко, крекчучи. Десь далеко за обрієм ставали на перепочинок, а тільки-но зоря грала світ, знову зачинали свою дорогу без кінця.

То співають дядько Денис та його приятель Володимир, по-вуличному Мосьчик. Денис стогне, гу-

де, басує, а Володимир має тенор — м'який, проникливий.

Він мов наяву бачить, як вони співають. У Дениса на губах посмішка, а Володимир зібраний, серйозний, очі заплющені, по-журавлиному закидає голову. Грає Опаяс; голова лежить на міхах, рот напіврозтулений, очі заплющені.

Мати, мов чайка,
Плаче, ридає,—

стогне Денис, —

Що дочку свою на чорний хліб оддає.
Ой мамо, мамо, моя ти рідненька,—

плаче Володимир, —

Нащо ти мене оддаєш,
Нащо відриваєш од свого серденька?

Голоси дядьків, сплівшись, злітають уверх, а Левковим тілом біжать жмури. На плечі притихла Наталка.

Дядьки кінчають пісню й одразу беруться до іншої.

— Ой поливай, поливай, мамо рідненька, барвінок частенько...

Денис мовчить, а з Володимиром співає хтось інший.

— Ой поливай, поливай, нехай він синіє, нехай мое серце радіє...

Саме тут Володимир ковтне гарячий клубок, розплющить затуманені очі, гляне на Дениса. Денис кивне головою, зсуворіє лицем: Володимир розм'як серцем, й боронь боже, аби йому здалося, що хтось глузує з його слізної поволоки — ураз тверезіє, стає лютим, злим.

Ніколи він не бачив стільки людей на своєму подвір'ї. І що дивно — майже всі вони були його родичі або вважалися ними.

Дехто вилазить з-за столу, перебільшено твердо ставить ноги, а дехто хитається відкрито, шукає за-тінку, а дехто приклеївся до стіни й ніяк не відірветься.

Другий день гульма гуляють. Хіба не досить одного дня?

— Глянув вправо, глянув вліво — і-і-і! Море. Кінця-краю не видно, берегів не бачу. Озирнувся — господи, воля твоя! Позаду те саме. Коли ж то я встиг забрести в море і де воно взялося в Торчині? Я ж тільки нахилився на мілководді чоботи помити?.. Зайшов справа — нема, зайшов зліва — нема. Де ж воно, гадаю, поділося, щойно стояло тут, щойно я мацав руками?

Музики ладнають мундштуки, виціджують воду з труб.

— Питають одного петеушника: які ти знаєш труби? А він відповідає — альти, басы, кларнети. А преподаватель витріщив очі: це якого дюйма? Хіба є такі труби в сантехніці?

Музиканти регочуть.

— Яблука красять дерево, а чоловіка—жінка і діти. Хочеш бути щасливим один день — напийся, — то вже Корній Чурило. — Два дні — одружися...

Невже він буде щасливим тільки два дні?

— Ми завжди будемо щасливі, правда? — шепоче на вухо Наталка.

— От-то,— розказує комусь Арсен Юшук, з притиском виголошуючи кожне слово, — п-полягали ми спат-ти, я до неї, а вон-на в регіт-т, я, каже, лоскоту боюся. І регоч-че, і регоч-че! Я кажу, Мар-ріє, ми тепер-ра ч-чоловік та жінка, а вон-на — що я зроблю, коли мені лоскот-тно? І смієцца...

— Зо мною таке в Чехії було у війну...

— Людська правда, то бути поруч з жінкою. З коханою жінкою. У цьому суть таїнства, йдеться про

шлюб, — рівно й сумовито каже Корній Чурило, — йдеться про те, щоб поєднати чоловіче серце з жіночою зіркою, щоб це подвійне ество могло протистояти долі. Бо ж саме у єднанні чоловіка з жінкою виявляється сила людства...

— Тільки-но задрімав, — розказує Артемко, — а щось — тар-рах!

— Ну? — підказує Петро.

Дивний чоловік сей Петро. То він працює, як той віл, широко і завзято, то п'є безпросипно, то волоцюгу селом непосидливим недбаючу.

Петро вельми любить бути свідком усіляких історій або брати в них найактивнішу участь. Де бійка — там Петро. Через те часто світить синяками. Де сварка — там Петро. Мирить, виясняє, шукає істину. Де крадіжка — там Петро. Винює, лазить коліньми, шукає сліду.

Артемко розказує без тіні усміху, й до його слів починають прислухатися інші.

— Схопився переляканий — може, гадаю, намет упав, чи що, — тягнеться виделочкою до полумиска, ловить вертлявого грибочка.

— Ну!

— Кинувся до вікна — нічого. Вийшов на двір — тихо. Виходжу на вулицю... — Артемко дістає сірника, розкушує, длубається в зубах. — А то, — спльовує.

— Та не мотай ти жили! — аж тремтить Петро.

— А то за стіною.

— За якою стіною? — лягає грудьми на стіл Петро, витягує шию.

— У мене в хаті...

Петро випростується, крутить головою, роззирається з дивом.

— Нічого не розумію...

— У мене, розумієш, молоді ночували.. Ну, мо-

лодій, конешно, — Артемко нахилиється до Петра й щось шепче на вухо. — Пойняв?

Петро схоплюється, регоче, б'є себе по стегнах.

— От історія! Ото історія! Я розвісив вуха, слухаю, а... Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!

— Що він тобі сказав? — питають жінки Петра.— Га?

— А ви його... Ги-ги-ги, — аж гикає Петро.— Його спитайте... Хай він вам скаже... Ха-ха-ха!

— Що він сказав? — тисне Наталка Левкові руки. — Ми ж справді там почували...

Левко сміється: він здогадується, що може сказати Артемко.

— Колись скажу... Як виростеш...

— Виростеш... — вередливо шепче Наталка. — Я вже доросла, я вже жінка... У мене є чоловік. А ти знаєш, хто?

— Хто?

Він втомився сидіти, тож вилазить з-за столу, ходить двором.

На колодах сидять старші чоловіки, спокійно й серйозно ведуть мову. Коли у них такий вираз на лицях — значить, згадують давно минуле.

Дмитро Мартишок, більш знаний як Митько Тодорів, розказує щось, його слухають.

— ...його навіть худоба боялася... Яюсь ще перед війною зайшов до мене — і вірите — собака до буди забився. Хто-хто, а пес чує лихих людей...

— Чує...

— З істиком * ходив. Чуть що — одразу в живіт... Яська Сахараєвого так і прохромив наскрізь. А за що? Що велосипеда не позичив...

— Наробила клята війна, такого наробила!

* Істик — палиця з залізним паконечником для очищення лемеша від землі.

Минуле наше мерзенне й підле. Хоч і відійшло воно, але треба розказувати щодень, щоб діти наші не чинили тих же помилок.

— І що пхало туди людей?

— А хто не хотів, той не йшов...

— Еге! Ти що, забув, як було? Не підеш — дітей на палю або до колодязя...

Левко стає коло Трохима Катрюка, кладе на плече долоню.

— От ви не були, — каже.

— Чо' ж, — усміхається Катрюк, — був...

— Ви? — дивується Левко. — Ви?

Чоловіки витріщаються на діда: а то ж коли?

— Я степовим був... Трохи і яровим, — морщить дід і так зморщене лице.

У Левка таке відчуття, наче у нього забрали якусь річ, до якої він звик з дитинства.

Дід Трохим? Що був розрадою кількох поколінь дівтори на цілому кутку села, який, не маючи своїх дітей, мав їх як ніхто. Йому й досі писали з усього світу.

— Щось ти, Трохиме, — каже Митько Тодорів, — вигадуєш. Не було таких посад у бандерівців...

Дід дістає черешневу люльку, заглядає до чашечки, начиняє тютюном, тре згризеним чубуком кінчик носа. Стромляє в рот, смочче: у люльці клекоче, булькотить.

Левко дивиться на скалічені дідові пальці: по одному справному на кожній руці, а решта кавалки.

— Руки... Там? — неприязно питає Левко.

Дід зиркає на Левка, усміхається.

— Кажеш, Митьку, не було таких посад? Були... Як почую гвалт чи стрілянину у селі, дак одразу біжу в степ, а там ховався в яр... Отож — то степовий, то яровий.

Чоловіки регочуть, а Левкові наче гора з плечей.

Обіймає діда за вутлі плечі. Дід і собі беззвучно розтуляє рідкозубого рота.

— Ну й Трохим!

— Ач, старий сич!

— Ти б, Трохиме, розказав, як з домашньої «катуші» трьох німчаків рішив, га?

— Е-хе-хе..., — зітхає дід. — Колись і в наших зубах залізо скрипіло...

Згас день. Зайшла ніч. Розійшлися люди.

32.

Світанок тихенько вилизував сутінь, зазирали у вікно зорі.

Кажуть, що є на небі такі зірки, на які ми дивимося і радіємо, як мерехтять вони весело, а насправді їх давно немає, вони згасли, а те, що ми бачимо, — світло, яке лине до нас із глибин всесвіту.

Хіба таке може бути?

Уявляє товщу незміряного всесвіту, і йому стає страшно — яка ж мізерна людина у цій безконечності! Невже вони — він та Наталка — непомітні піщинки? Ні. Цього не може бути.

Цілує Наталчине плече, вдихає запах, який віднині стане для нього рідним та близьким.

Від дотику Наталка прокидається.

— Не спиш?

— Ні.

— Про що ти думаєш?

— Про зорі... І про нас... Що ми поокремо не світитимось, а у двох — зоря. Як казав Корній...

— Ти ще й вигадько, — туркоче Наталка. — Не світитимемося, а з'єдналися, щоб протистояти долі.

Під вікном шелестить стара липа, а здається, ніби хтось дихає в кутку кімнати. Лискотить підлога, примарно біліє одяг, кинутий жужма.

Вона каже ще щось, а голос у неї,—наче з грудей вихоплююється довго стримуване зітхання.

— Треба вставати.

— І я з тобою...

— Чого? Спи... До ранку ще далеко...

— Снідати прийдеш?

— Не знаю...

Гріє у літній кухні воду, голиться, п'є чай. І нараз ловить себе на тому, що йому хочеться якнайдалі відтрусити той час, коли доведеться стрінутися з Наталкою.

І йде він звільна, не йде, а плететься. А на душі те ж саме, що було, коли він вперше йшов на ферму.

Часто стає, оглядається, роздумує.

І, коли до ферми залишаються, лічені кроки, його осяває: а чого йому, зрештою, боятися?

Ходить хлівами. Доярки жартують з ним, що він ось покинув вдома молоду дружину, прийшов сюди, міг би сьогодні й поніжитися, ніде та ферма не дінеться, а жінка — то жінка, їй треба годити і вдень, і вночі.

Одарка Трохимівна не стрималася, притисла його до своїх могутніх грудей й навіть пустила сльозу.

Кирильчук стрічає його на порозі:

— Без цицькового не пропущу.

— Без чого, без чого? — сміється він.

Кирильчук й собі сміється, тисне руку, вітає.

— Чого ж на весілля не прийшов? — питає його Левко.

— З моїм здоров'ям по весіллях не ходять. Що мені там робити? Горілки не п'ю, жирного не їм. Та й на роботі мусив хтось бути. Вже якось іншим разом замочимо твою жіночку. Кажуть, гарна?

— Які новини?

— Та ніяких... Хіба що Гримайлові оголосили догану.

— То за що?

— Хто ж знає... В районці написано хоч і довго, але геть незрозуміло.

Заходить Галя, ник туди, ник сюди, ставить відро, виходить.

«Зараз прийде за відром», — думає він. Устає, виносить відро.

Вертається і Славко, розказує про Тараса: робітник таки є робітник, розворушив тут жінок так, що чортзна-що коїться. Доїть у парі з Галею: вони перші визвалися спробувати за бригадним підрядом, результати не те що добрі, а майже чудові — зараз від кожної корови доять по десять кілограмів молока, такого ще не було на фермі.

Приїздив Гримайло, ходив, розпитував усіх, а як їхав, то підійшов до Кирильчука й сказав, що вони молодці. Це відколи Гримайло тут, він когось похвалив.

А Тарас заявив усім жінкам, що він втре їм носа, давайте закладемося, що він цілий місяць буде тримати перед, а ви, як не захекаєтесь, то, може, й доженете мене.

Жінки стріли його слова сміхом, а Дикі в'їлися, щось там мудрують, певне, теж будуть еднатися в пару, чекають Левка, хочуть щось в'яснити, а що — скажуть самі.

Заходить Галя.

— Де мое відро?

Кирильчук, захоплений розмовою, дивиться на неї зчудованими очима.

— Яке відро?

— Мені треба соди, — не відступається Галя. — Ясно вам?

— Що ти, їй-богу! — сердиться Кирильчук. — Не даєш з людиною побалакати! Не можеш зачекати? Йди звідси!

Коли Галя виходить, Славко, стишивши голос й оглядаючись на двері, розказує, що він підслухав розмову Фросини з Галею: та питалася Галі, кого то вона водить до хати свого діда? А Галя спочатку розсміялася, а потім одказала, що коли Фросині так цікаво, то нехай сховається у хаті й тоді побачить, хто з нею прийде.

«Еге, — подумав він. — Випірило. Добре, хоч все позаду».

— Піду гляну на свиней, — устає він.

«І на Наталку», — шепче чийсь голос.

— Як там Терешочка? — питає байдужим голо-
сом, а серце терпше чогось.

— Щось з жінкою коїться, а що, — розводить ру-
ками Кирильчук, — не можу второпати. Як ото ти
приїхав і мав прийти на роботу, то вона десь щез-
ла, і днів п'ять не було. Я їздив до неї додому,
а Богдан каже, що вона в батька. І тільки позавчो-
ра з'явилася знову на роботі...

Він йде на двір, у дверях стикається з Галею.
Дає їй дорогу, а вона йому. Та лише він пересту-
пає поріг, як Галя, звинувшись, зачиняє за ним
двері.

— Куди ти зібрався? — шепче в ніс. Голос сухий,
злий, ніби пісок треться між каменями. — Куди?

На весіллі вона носила страви, й він тричі ловив
її погляди, упевнені, поблажливо-зверхні. Погляд
жінки, яка знає свою силу.

«Чо' вона так дивиться на тебе?» — спитала його
Наталка.

«Вона на всіх так дивиться, — одказав він. — То
в неї така натура. Поживеш — побачиш».

Невже вона не розуміє, що їхнім любоцям кінець?
А хіба був початок? Де нема початку, там немає
кінця.

— Чи не до Наталки?

Він перебирає плечима. І раптом до нього доходить, за яку Наталку каже Галя.

— Чого мені до нсі йти?— удавано дивується, а в голові шугає: а звідки вона знає? Звідки?

— Не викручуйся, — сичить Галя. — Ти-и-и... Спробуй-но! Я тобі! От побачиш!

І зникає.

Останню цигарку він випалив за п'ять хвилин до того, як мав перемахнути ті нещасні метри дороги, й відтоді не згадував за тютюн. А зараз йому хочеться чогось гострого, пекучого. Ковток задушливого диму був би саме впору.

Йде до Жабінського.

Дід сидить, відхакується: шойно кидав вугіль. В руках димить цигарка.

— Вгостіть, діду, тютюнцем, — каже він, простягаючи руку. — Як здоров'я? Давно вас не бачив. Вгостите?

— Себто папіроскою? — уточнює дід.

— Себто нею.

— Не вгощу.

— Тож чому?

— Нащо тобі привикати? Знаю: як ухопить щось за серце, то хочеться, але ти не поспішай... Сядь, вгамуйся...

Левко сідає коло Жабінського.

— Не виспався — усміхається дід. — Не дає молоді дружина спати, все під бік тусає — не спи, не спи, висипатися на старість будемо...

— Так говорите, ніби не забули свого?

Жабінський весело мружитьсь.

— Таке ніхто не забуває. Все забуто, все стерлося, а те пам'ятається. Навіть не забув, що моя баба не була цілою.

Левко регоче.

— І досі вас пече, діду?

— Не кажи... Ціла дівка — як виправа*, увесь вік буде допікати: ти мене чесною взяв, ти мене чесною взяв... Ми з нею змалечку зналися, можна сказати, любилися. Бувало, затисну в кутку — й дай, і всьо! А вона: роби що хоч, а це тільки по шлюбi. Ой, ой! — хитає головою Жабінський. — Не однаково коли? Батечко її покійний оддав її за другого, багатющого. А я тоді на фронті був — гнали з Семеном поляків...

— З яким Семеном?— дивується Левко. Що то за герой такий, що удвох з Жабінським перли цілу армію білополяків?

— Таж з Будьонним.

Левко знову регоче.

— Ну й дід! З Семеном...

— Семен, — твердо каже дід, — золотий чоловік був. Я з ним, як ото з тобою, говорив. Я ж замолоду,— усміхається дід,—злодіякою був. Батяр**. От мене, за спритність мою, в розвідники оприділили. Вернувся з фронту, а моя Ганна з другим. Я до неї, а вона: так і так, сказали, що ти пропав. Довго не думав — умикнув коні в її чоловіка, й... вперед. На Станіславщині*** год п'ять жили...

— Скільки ж вам літ, Антоне Михайловичу?

— Хе-хе-хе... Михайловичу... Ач! Знає... А ото, Левку, на Ірадіона та Агави вісімдесят вісім буде.

— Ого! — дивується Левко. — Мало не дев'ять десятків! А що то за святі такі?

— А біс їх знає! У святцях їх достобіса! Хто давніше числа знав? Все на свята покладалися: перед паскою, після неї, перед Петрами, після них. Колись календарів світських не було, усе церковні...

* Виправа — посаг.

** Батяр — розбійник.

*** Станіславщина — нині Івано-Франківська область.

Жабінський підносить до рота сигаретку, руки тремтять дрібноенько. Спрагло затагується й не видихає дим, кашляє, витирає очі.

— Щось зі мною діється, а що — не здумаю, — каже глухо. — То хочеться бігти, то плакати. Чогось вже третю ніч роїться у сні мати-небіжка... Зазнала вона через мене, ой зазнала! Сплакала очі, — спирається дід ліктями на коліна. — Я теж, Левку, — випростується, — набрався біди по саме нікуди. Колись здоров'я мав, а не було як жити, а тепера є як жити, то здоров'я знебув. Де ті поради раніше були? Пізно вони прийшли до нас, ой пізно! Чому так пізно?..

— Для вас...

— Еге ж... Я своє життя тако бачу: йде битим шляхом люд, а такі, як я, наузкраї, і тільки-но втискуєшся між людей, а тебе випихають, а тебе випихають! І знову ти на обніжку, а люд повз тебе йде та йде. Солено жилося. Куди не кинься — тісно й солоно. А солі не було. От у чому дивина!

Багато доріг на світі: битих і небитих, кривих і рівних, слизких і шорстких. Як людина попадає саме на ту, що треба? Доріг і малих, і великих, що й кінця не мають. Лежать собі тихо, нікого не займають, тільки люди і день і ніч топчуть їх.

А чому діда не назвали Ірідіоном чи Агавою? Ото звучало б — Жабінський Агава!

Левко сміється.

— Чо' ти?

Він каже.

— Хі-хі-хі, — труситься дід, сякається, витирає сльози. — Ото втнув! Ір-р-ра... Хі-хі-хі... Колись, Левку, людям навіть імена глумливі давали, коли не мав злотих в кишені. Отак ловись! З людини глумилися, як хтіли. Ех, Левку, Левку! Якою тільки людина безправною була у тому паскудстві! Не

життя, а злуда *. Жили ми в сугінках, а поради наші життя до світла направили.

Жабінський вмовкає, й вони сидять мовчки поруч, мов рівні роками.

— Піду, — устає Левко.

Жабінський дивиться з-під брів.

— Тютюнцем вгостити?

— Себто папіроскою?

Дід усміхається розчулено, крутить головою, наче струшує воду, кліпає очима.

— Файний ти хлопець, Левку. Йй-богу!

— Я вже не хлопець, діду...

Виходить з кухні, йде. Оглядається. Жабінський стоїть у дверях.

А за годину його на смерть потовк жеребець.

Коли Левко прибіг з контори, дід, вірніше те, що зосталося від діда, лежало в хаті під простирадлом, а у стельмашні дядько Михайло стругав домовину.

Дід востаннє перележав ніч у хаті, й другого дня оддали тіло землі.

Люду було багато. І виявилось, що у Жабінського, маленького змореного Жабінського, крім двох дочок, що живуть в селі, є ще два сини, і обидва офіцери: один медик, а другий авіатор. В обох по два «просвети», тільки в одного дві, а в другого три зірочки.

Третього дня приїхали з райкому та обкому профспілки.

— Лучче б он своєю смертю помер, — бідкається старший, круглястий, з рум'яним, без жодної зморшки, обличчям. Був він увесь ситенький, кругленький, ріденький пух на голові, мов цвіль. — Де в'яносто год... Зачем нам нещасний випадок?

— А може, він так хотів померти? — каже Левко.

* З л у д а — о м а н а.

Вони здивовано витріщаються на нього.

— Ти що? — багатомовно свердлить скроню пальцем молодший. — Випив чи того?

— І того, і випив, — відказує він.

— Ще один нещасний випадок... Ах! — кривиться маленький. — Ну, зачём он нам? Хай би помер своєю смертю. Как ні как, а восьмдесят восьм год. Ну, зачём? — допитується, наче сподівається почути відповідь од самого Жабінського.

— Він коней любив...

— Какая мне разница, кого он любив? Коней, бабів... Нещасний випадок — вот что главное... Ну, зачём? У нас и без него их хватает... Ну, зачём?

Оте «Ну, зачём?» хлискає Левка, мов батіг. Левко дивиться на кругленького, й злість потроху наповнює його чимраз більше. Щоб чого не сталося, він устає, йде до дверей.

— Ви куда? — питається кругленький. — Акт хто буде подписывать?

Левко спиняється, мить дивиться на нього, далі вертається, бере його за петельки, підіймає з крісла, питає із присвистом.

— Тобі, діду, скільки років?

— Ти что? Ти — кого?

— Ну!

— Семдесят два, — злякано бігають очі в кругленького.

Левко відпихає його й так грякає дверима, що з сусіднього кабінету вискакує злякана Тоня Грицац, зоотехнік по племзаписах.

— Що сталося?

33.

Цілісінький день він мов у чаду, усе довкола примарне. Цей настрій не покидає його й увечері, коли лягає спати. Він довго вовтузиться, зітхає й лише

по півночі забувається у важкому сні. Ледве засинає, як чує крик.

— Що там? — лякається Наталка.

Він шукає двері і не може знайти їх. Зачинає лічити вікна. Ось вони. Ось клямка. Рве. Коло ліжка напівроздягнена мати, а у дверях блідий Федось.

Йолки-моталки, був я у Наталки,

вскакує йому в голову. Він жене цей безглуздий віршик, а той настирливо лізе назад:

Був я у Наталки...

Тіснява в хаті. Людей од самого порога аж до дверей. У головах схилилася тітка, тужно виводить одвічну жалобу: та куди ти од нас йдеш, та куди зібралася, сукню невдівану зодягнувши, на кого нас покидаєш?

Істинна мета плачу — вернути вмерлого у життя. Але таке буває лише в казках.

Мати бліда та змарніла. Мовби не оправилася після важких болістей. Вона не плаче, не б'ється, а з крижаним спокоєм украй стомленої людини сплела пальці, і коли западає в хаті тиша, то чути, як тріщать вони. Та ось хлипає грудьми, судомно витягує шию, ніби ковтає щось туге та колюче. І знову німіє.

На дворі люду повно.

— У такі літа живи та живи...

— Смерть — як злодій в лісі: пряме дерево рубає, а криве зоставляє...

— Покликав Жабінський молоду з собою. Хіба нема старших у селі?

— Не буде в нас такої лікарки...

— Не буде...

— Йй одна дорога, а діти?

— А мати?

Кладуть у труну мило, рушник, гроші, щоб за-

платити перевізнику душ у підземній річці. Ставлять труну на скорботні мари.

Дійшли до заплави, а на ній коні. Сполохані музикою та блиском мідних труб, зриваються й несуться попереду траурної процесії, розпутивши буйні гриви та хвости. Пливають над курною дорогою, мов казкові коні, на яких праведники в'їжджають у рай.

А за ними діти стелять віти під ноги людям.

Доходять до кладовища.

— Батьку! — кричить мати. — Стрічай свою дитину!

Застогнав люд.

Стають коло ями. Мати скрикує не своїм голосом: мати, сира земле! Прийми мою ластівку, прийми любов мою, пригрій голубку, що втекла од мене, як тінь по заході сонця. Прийми, аж поки я не прийду, провина моя запечатана у вузлику, покладена у труну, біль мій не стримується, на повіках моїх смерть. Прикрий, земле, кров мою, де надія моя?

Хай батьки ніколи не хоронять дітей своїх. Хай.

У ногах поховали дочку. Мати б'ється, а батько байдуже дивиться з фотокартки, вцементованої у білий надгробок.

Розтікався люд.

А він стоїть над могилою. Тихо. Тільки старий дуб, мов старий ворон, рипить.

Чується жаль у рипінні: ох, загребли, загребли мерця, а що нам? Що?

Чому доля так жорстоко повелася з ним? Чому одному випадає сите, тихе життя, а іншому?.. Хіба люди не всі однакові у неї? Хіба є сини і пасишки?

Стає навколішки. Він не молиться. Він не знає ніякої молитви. Та й до кого чи до чого проказувати молитву? До примарного бога?

Тулиться чолом до холодного каменя, й поволі холод проймає його аж до потилиці, Десь там схрещуються нерви, що несуть біль та втому від рук, ніг, очей, серця.

Мацає рукою потилицю. Та ба! Ні одного горбочка. Лише холодне тіло. Та, либонь, котрийсь із нервів таки чує його пальці: перед очима постає Галява Печалі, хрест на могилі німця-колоніста, невідразна постать Івана-Гюнтера, Василя, Данила.

Дуб рипить.

Він устає, йде.

Куди?

На Голгофу? На юдоль людську? А чого? Хіба він син людський? Чи божий?

Кажуть, що то був простий вчитель, якого розіп'яли за вільнодумство. А може, просто так—комусь на втіху. Колись любили такі видовища, колись чужа кров, чужий біль утішали.

А зараз хіба ні? Хіба тепер не розпинають людей? За віру, за колір шкіри, за розріз очей, за вільнодумство?

Сонце ховається за небокрай. Воно забирає з собою тепло, світло, незліченні тіні зливаються в лиховісну темряву. Тануть обриси речей. Висипаються зорі.

Люди — діти зірок. Десять мільярдів років тому кожний атом нашого тіла був там, на зорях.

Чи вернемося ми туди?

Він йде.

Куди?

Він не пригадує, як добрів до річки. Нахиляється, хлюпає водою в обличчя, що й досі береже запах її тіла.

Йде далі.

І зовсім не дивується, що його переймає Наталка й веде додому, слухняного й покірною.

— Скоро буде по всьому,— шепче вона йому у самісіньке вухо, пригортає його голову до своїх грудей.

Серце її б'ється гучно й швидко, швидко, мов у людини, яка несе на своїх плечах бозна-який тягар.

— Скоро буде по всьому,— бере його обличчя у свої долоні, тулить своє лице до його лица.

Чого у неї мокрі щоки? Хіба йде дощ? А хіба бувають дощі солоні?

— Скоро буде по всьому...

Вже все по всьому, думає він і пливе, пливе кудись у невідоме...

Крик

Повість

КРИК

Я отямлююсь на лавочці у якомусь скверику і вкрай дивуюся, що живий, що місяць спокійно лле своє сляиво, наче те, що сталося, не порушило все-світньої гармонії. Легенько гойдаються дерева, не завалився височенний будинок неподалік, жінка на постаменті стоїть, як і стояла звечора, дзюрчить вода з роззявленого дзьоба бронзової чаплі.

От тобі і Плюмбум! Бабська вигадка кінематографістів. Хай би вкинули його в наше, реальне життя. Тут би його стерли на порох.

До мене підходить міліціонер. Щось питає. Я мовчу. Кладе свою камінну руку мені на плече. Я різко скидаю її.

— Ну, пу, — каже він і знову кладе руку на мое плече.

— Забери руку, — тихо кажу.

— Он який ти, — якось радісно видихує міліціонер, і я розумію, що він з тих охоронців, які йдуть до органів заради влади, їх не тішить порядок, спокій. Де ж бо вони покажуть свою силу та владу?

Хапаю зубами його долоню.

Міліціонер смикається, бере вобидвіруч мене за

боки, легко підносить. Бачить мое розцяцьковане лице, чує запах вина.

— Ага!— радується він.— Он ти який! Он ти який!

Ставить на ноги, б'є по карку.

Хай йому трясця! Наче мене ще мало годували кулаками, ніби мені ще бракує його свинцевої руки.

Я падаю.

— Дурень, — зневажливо цідить він.

От коли б я не хитнувся, тоді йому було б приємніше — міг би ще раз загилити. А так що? А лежачого не б'ють. То не прояв сили.

Я ж стріляний горобець, знаю: не козирся, бо віддухопелять, а діло так звернуть, наче то я накинувся на нього, та ще й з шаблюкою. І шаблю знайдуть. А потім справу заведуть: за крадіжку музейної коштовності.

Міліціонер викликає патрульну машину.

Лежу на ліжку у медвितверезнику. Обличчя пече, губи спухли, щелепи болять, голова немов налига чавуном, на тілі ані клаптика живого, давить у грудях.

У кишенях порожньо: ні запальнички, ні сигарет, ні годинника, ні грошей. Нічого немає. Що ж тепер? Як далі? А все жалість, а все моя матінка. Пожаліла... Червень — місяць тиші, тепла. Мда-а-а...

Цікаво — а вийшла моя мати заміж? Має діти? А як є, то які вони? Чесні, благородні, доглянуті? А може, у тій зграї, що лупцювала мене вчора, був і мій брат чи сестра?

До смерті хочеться води, курити. На превелику силу встаю, йду до дверей: сигаретки, може, й не дасть, а води — мусить. Стукаю. Відчиняється вічко. Кажу.

— Тобі що тут? — гарчать у відповідь. — Санаторій?

До ранку вибиваю дрижаки на ліжку. Пружини риплять, а мені здається, що хтось забрався під ліжко й хихоче глузливо. Зрідка забуваюся в короткій, пісній дрімоті, й враз верзеться всяка всячина: то на мене пре якийсь мордатий чоловіча з шаблюкою, мені треба утікати, а ноги прикипіли, то су-не вовк, ось-ось розірве, а руки голі...

А потім звідкілясь береться Ромко. Осудливо хитає головою, губи ворущаються, а слів не чую.

Вранці вмиваюся холодною водою. Дивлюся у дзеркало, й страх бере: лоб у гудзях, ліва брова розсічена, очі у темних півколах, губи набрякли, запечені.

Ото почвара!

Моїх сусідів по витверезнику розбирають з роботи: за начальством приїздить, за простими приходять.

А хто приїде за мною? Сильвестер у Києві. Панько, Ткачук чи Кльоц?

Знову я у своєму рові. Всякий чоловік мусить мати рова. Є він — легше живеться. Тюпаєш прямисінько — ні вправо, ні вліво. Стіни не дають. Бо рів на те й рів, щоб не йшли люди вихилясом. Та й що б то діялося зі світом, аби всяк йшов куди заманеться?

«Пор-рядок є пор-рядок, — казав Грицюк, викладач технікуму. — Пор-рядок там, де людина бачить нагая. А де не бачить — вона псується, дурощі в голову лізуть».

А ще не так давно видавалося, що я таки виборсався з тієї колії, якою брів од трьох днів свого життя. Не за власною волєю трапив в ту колію. А хто, зрештою, зі своєї волі, доброхить? Ніхто. Заштовхують.

А мене й поготів. Я сирота. Круглий. З тих сиріт, які ніколи не мали ні батька, ні матері. Свою появу

на світ я так бачу: моя мати, якій зараз років сорок,— якщо вона ще не згинула у чиемусь підворітті, — дівчам злюбилася з парубчаком чи з молодим чоловіком. А потім, злякавшись людської зневаги або батькового пояса, потайки привела мене й підкинула комусь, а ті одпровалили мене до Будинку дитини.

Отакий я. Оцупок, закинутий на землю з вічної темноти, з тих бездонних ям, що обступають білий світ.

Й тільки тепер доходжу до думки — дурницю учинив, що утік з села. Там люди простіші, відгукливіші. Що ж мені тепер робити? Куди податися? Назад вороття немає. Все. Жереб кинуто.

І який то я раз зриваюся? А толк?

Мого сусіду забирають, а мене кличуть мести двора. Йду. Провітрюсь й, може, десь стрільну недопалка.

Сонце молоде, аж сурмить. Таке сонце й у місті? Таке сонце — то головна ознака села. Як і добрі люди.

Кривуляю, спираючись на мітлу, — болить ліва нога. Вона у мене зломлена й коротша на три сантиметри. Пече якраз на місці перелому. То вчора мені хтось пригостив бутсом.

Хто ж то в тій компанії був у бутсах?

Напружую пам'ять й згадую: дівчина. Невеличка, у мій зріст, а може й вища, з гостреньким підборіддям, з гостренькими очима й, певне, з підкладеними персами: не можуть бути у такої негодящої такі високі груди.

Ото вона в захваті вискотіла, коли мене били.

Стою коло огорожі, жду, щоб хтось пройшов підходящий. Не всякий дасть сигаретку. Я це знаю. Доводилося колись просити. Не з біди, а за розваги.

Спинаю якогось хлопчину. Той весело сміється, розводить боби: сюди попасти як раз та два, він теж колись переспав ніч, хоч і не мав такої вини, але план є план, і медвитверезнику теж треба виконувати його.

Хлопець сипле мені у жменю сигарети, дає сірники. Затягуюсь, млість підтинає ноги. Сідаю у закуток — далі од сторожкого ока, смокчу дим, аж груди тріщать. Очі чогось починають пекти, плющу їх, кладу голову на зігнуті коліна...

...Кабінет, стіл, а за столом голова — Степан Сильвестерович Рибачук, або, як називають його позаочі, — Сильвестер. Він розглядає мої папери: паспорт, військовий квиток, диплом і раз за разом зиркає у мій бік, ніби звіряє написане зі мною. Йому, певне, ніяк не віриться, що я такий нікчемний, — ріст метр шістдесят, вага п'ятдесят шість кілограмів, — та маю так прізвисьце: Могутній.

Але що напишеш? Я таки Могутній. Роман Романович Могутній, тисяча дев'яцот шістдесят шостого року народження, народився у Києві, першого червня.

Це добре, що народився у червні. Коли б восени, зимою чи ранньою весною — замерз би.

Сильвестер бере диплома. Там теж нічого цікавого. Димплом ще пахне фарбою.

Сильвестер окидає мене бистрим оком.

Що він хоче побачити? Та мене тільки за одяг хоч зараз на виставку: штани — «техаси» за сто шістдесят, шкірянка за триста, сорочка зі стоячим комірцем, англійські кросівки. Такого барахла в магазині не купиш.

— Батьки в Києві, а ти...

Знаю, що він хоче сказати: а ти тут, за півтисячі кілометрів, майже на самісінькому кордоні — кон-

трольна смуга за селом, за смугою річка, а за річкою — інша країна.

Я вдаю великий сум, кажу глухувато:

— Батько, мати... В аварії... Я з дідом та бабою ріс...

Сильвестер бентежиться.

— Даруй...

Я вибачливо киваю головою й розкакую, що мій дід перед війною служив в Устилузі, тут одружився з місцевою дівчиною, коли я підріс, то часто їздив до бабиних родичів. Бабина сестра вмерла торік, а з бабиними синами та дочками, — моїми дядьками та тітками, — ми не зжилися.

Я розкакую, а Сильвестер вбирає мене очима, наче хоче запам'ятати кожне слово.

У дитинстві я впав з черешні, вломив ногу. Перелом відкритий, кість склала невдало, й одна нога, ліва, у мене коротша на три сантиметри. Через це мене не забрали до війська, хоча страх як хотів стати офіцером!

— На якій вулиці живе дід?

— На Леніна...

У кожному місті є вулиця Леніна.

— Леніна, двадцять три, — додаю. — Квартира тринадцять. Знаєте Київ?

— Трохи... Вчився в академії... Гаразд, — устає Сильвестер. — Ти, бачу, до нас надовго...

Ствердно киваю головою, а сам думаю: хто його знає, на скільки? Може, ще до вечора щезну...

— Зараз ми тебе кудись оприділимо...

Натискає на гудзик дзвоника. До кабінету заходить дівчина — секретарка.

— Заведи його до Вутовьки...

Дівчина з лиця гарна тією вродою, що так манить усіх парубків: чистий пологий лоб, чорні густі брови, довгі вії, прямиий ніс, атласні щічки.

От її губи мені не подобаються: надто повні й трішки вивернуті. З такими губами добре цілуватися. А я цілуватися не люблю.

А яка вона ззаду?

Ставлю валізку, нахиляюся, перев'язую шнурівку. Дівчина ступає кілька кроків й спиняється. Та я встигаю побачити і стрункі ноги, і вигнутий, з круглими й, вочевидь, міцними сідницями зад. Та-лія, правда, довгувата.

Підходжу до дівчини, й вдаючи на обличчі захват, — я це вмю, — кажу:

— А ти нічо'... Гарна!

Дівчина кидає бровами, кривить губи, але по очах бачу: вцілив. У самісіньку десятку трафив.

І якій дівчині не приємно, коли їй кажуть, що вона гарна?

— А ти теж нічо'... — іронічно каже вона.— Спостережливий.

— Ага! Мені ще мама говорила, що я без сторонньої допомоги находив груди. Не віриш? У мене й досі це зосталося. Не віриш?

Дівчина червоніє по саму звабливу розколину між персами, розгублено кліпає очима.

Мені теж стає ніяково. Я кахикаю й, відвертаючись, питаю:

— Тебе як звати?

— Олена.

— А мене Роман... Могутній Роман Романович. А твоє прізвище як?

— Висоцька...

Далі ми ведемо мову бозна про що: вона мені про село, а я їй про дивака з Японії, який вивів породу півнів з хвостом в одинадцять метрів. Вона про кордон, а я за те, що сльози вимивають з організму стресові гормони, що жодна сльоза не схожа на іншу. Вона за людей по той бік кордону, а я — що

жінки на третій місяць по одруженні розмовляють у два рази голосніше, ніж до одруження.

Коли Олена сміється, верхня губа тягнеться угору й рот складається сердечком.

— Я у тій хаті живу, — показує Олена на довгу хату. — А в цій, — показує на іншу, через дорогу, що ледве проглядається крізь усяку деревину, — живе Вутонька...

— А хто вам рубає дрова й носить воду?

Олена усміхається.

— Самі...

Розказує за себе. Еге! Та вона замалим не моя сестра: мати загинула в аварії, батько спився й закрутився за вітром, а вона та її сестра-близнючка Світлана живуть з бабцею, з мамою мами.

— Тепер, — кажу поважно, як кажуть статечні чоловіки, — ви не будете носити воду — поставлю вам помпу. А дрова будете різати січкарнею.

Олена заливається сміхом.

Двір у Вутоньки широкий і, що найбільше мені до серця, не заасфальтований. Спориш густий, мов щітка.

Сильвестер, мабуть, зумисне обрав мені такого хазяїна: я малий, а дід зовсім не вийшов зростом — маленький, легенький, сухенький.

А баба Уляна гренадер: виноситься серед нас на три голови, обличчя широке, кругле й вусате. Не зовсім вусате, маленькі чорні вусики, які виростають у деяких жінок на старість. Губи товсті, груди могутні, руки, ноги дебели.

Олена розповідає що й до чого, баба дивиться грізно й некліпно, дід Вутонька аж промениться від надміру почуттів, підтакує, усміхається, тре долоні.

— Ай молодець! — вигукує.

Кого він хвалить? Мене чи Сильвестера?

Олена виходить.

Баба Уляна веде мене до кімнати.

— Будеш спати тут, — каже вона хриплим голосом.

Кімната невеличка — на одне вікно. Етажерка, широке ліжко, — я на ньому не раз заблукаю, — над ліжком дешевий паперовий килим, на ньому двоє лебедів цілуються. В кутку грубка, відро з водою. І двері.

Куди вони ведуть?

Баба Уляна мовби чує моє піме питання.

— Двері в сні, — каже. — Ти хлоп молодий, тобі гулі в голові, а я не буду уставати вночі і відчиняти...

— А як разочок одчинеш, то що з тобою станеться? — підморгує дід мені. — Га?

Баба показує рукою на ліжко.

— Спати будеш тут.

Дід Вутонька кахикає.

— Добре хоч нагадала, а то ще ліг би на підлозі чи на грубі... Хе-хе-хе... — і знову підморгує.

Дід починає мені подобатися. А в баби основа, видно, з колючого дроту.

— Столуватися де будеш — у нас чи в колгоспі? — допитується баба.

— Як то в колгоспі? — дзвенить невдоволений голос діда. — Як то в колгоспі? Шо там, порядна, як у людей, їдальня, чи шо? Придумала таке... В нас. В нас... Ха-ха-ха...

Саме обідня пора, тож баба насуплено, а дід усміхнено просять мене до столу.

Баба ставить переді мною таку миску, що якби у ній замість борщу була вода — мені вистачило б помитися з голови до п'ят.

— Істи треба багато, — каже дід Вутонька. — Бо не виростеш...

Я сміюся.

— Певне, ви жили впроголодь?

— Гай, гай! — вигукує дід. Усмішка не покидає його лица. — Впроголодь? Скажи, Вляно, як ми жили? Романе, Романе! Я хліб той бачив здалеку. От!

— А скільки будете брати з мене за стіл?

Дід баламкає ручкою: мовляв, за що мова, а баба дивиться підозріло: чи то прикида, скільки з мене здерти, чи то розмірковує, що я такий неврослий, нез'їдливий і хочу платити. Чи ж не насміхаюся в неї?

— Побачимо, — гуде баба...

* * *

До мене підходить чоловік літнього віку. Обличчя спите, мішки під очима. Весь труситься.

— Закурити даси?

Даю сигаретку, тру сірника. Сам він не витре і не донесе до рота. Чоловік затягується, кашляє.

— Де тебе так? — сміється він тремтячим сміхом.

— Мати... Прийшов пізно, світла не хотів світити і розбив глечик з молоком...

— Ти диви! — по-справжньому дивується чоловік. — Ай, ай! — осудливо хитає головою. — Чуєш? — нахилиється до мене. В ніс б'є задушливий запах давно не митого тіла. — Чуєш, а що, коли ми твою матір провчимо, га?

— Як?

Чоловік важко зітхає, опускає голову й дивиться на кінчик сигаретки. Димок в'ється мов живий.

— А знаєш, — зводить голову, — а вона таки є!

— Хто?

— Чорна магія... Ця сама книга... Я колись був хлопцем о-го-го! Крепший од тебе. Куди тобі! А як начитався чорної магії, так і потягло...

— Куди?

Та чоловік, важко зітхнувши, знову опускає голову на груди. Збоку глянеш — сидить нормальна людина, спочиває по трудах праведних.

Але ж він не вродився таким?

— Мені й не снилося, що я доживу до такого, — шепче чоловік, не підіймаючи голови. — Хто я такий? Кому я потрібний?

А мені снилося? Мені довго, аж доки я не зачав жити у Вутоньки, снився один сон: я ще дитина — десь так п'ять чи шість років, а що я дрібненький, то над землею грибочком. І мене б'ють. А я — дорослий — стою збоку, дивлюся, як чухрають мене, мало, й не можу нічого вдіяти: якась сила сповила руки й ноги.

А першої ночі на новому місці наснилася мати: йшла до мене у доземній сукенці, обличчя заховане за букетом волошок та ромашок.

Але чого я такий упевнений, що то мати? Може, якась інша жінка? Хіба матері, які кидають своїх дітей, приходять у їхні сни?

...Того ранку я устав раненько, побіг до річки: звечора обстежив, або, як кажуть військові, обсервував місцевість довкола садиби і виявив, що одразу за городом байрак, а дном байраку тече річечка. Ну, не річечка, а струмок.

Проте тут хтось купається або пере: понад гружавиною, крізь вербову гущу, до річки на палях настил з дощок, над струмком дощатий поміст. І відро стоїть. Дерев'яне.

Тричі виливаю на себе воду. Нараз чую позаду ахання. Оглядаюся. Олена, а з нею якась дівчина. Вірніше — дві Олени.

Ага! То Світлана.

Дві пари однакових очей з однаковим виразом.

— Я ніколи не одружуся на одній з вас, — вирі-

каю твердо.— Навіть під страхом смерті. Це ж роздвоєння особи!

Одна з дівчаток усміхається, а друга іронічно-зневажливо пирхає.

— Хто з вас не вірить у це?

— Ти хвалько, — каже та, що пирхала. — Самовпевнений хвалько!

То Олена.

— Тебе як звуть? — питаю Світлани.

— Я ж тобі говорила, — каже Олена. — У тебе геть пам'яті нема!

— Ти невихована, — досадливо кривлюся. — Я хочу почути голос Світлани. Буду мати з тобою мороки, ой буду!

— А то чо'? — дивується Олена.

— Як — чого? Як вийдеш за мене заміж.

Сміючись, Світлана по-журавлиному закидає голову. От голоси у них різні: в Олені глибокий, а у Світлани дзвінкий.

— А ти справді самовпевнений хвалько!

Дівчата проходять повз мене близьенько, чую їхні пахи: Світлани гострий, а Олені м'який.

— Ви навіть пахнете по-різному. Ви не сестри!

Вони повертаються до мене спинами, роздягаються.

Иду до хати Вутоньки. Хати, яку віднині зватиму дівкою. А чи довго?

До контори приходжу о дев'ятій.

Сильвестер, побачивши мене, вигукує:

— Нарешті! Де ти гаєшся?

— Як — де? — дивуюся. — Хіба я спізнився? Дев'ята якраз, — стукаю пальцем по склі годинника.

— В колгоспі, — сердиться Сильвестер, — а ще літом, ніхто не починає роботу о дев'ятій. Поїхали!

Сильвестер ніяк не вгамується: буркне під ніс «о дев'ятій», крутне шиєю.

Приїздиво на машино-тракторний стан. Стан великий і, видно, має доброго господаря — скрізь порядок.

Збирають механізаторів. Сильвестер відрекомендує мене. Дехто, вчувши моє прізвище, усміхається.

Мені треба було вибрати інше прізвище. Але коли нам давали паспорти, я вперся: не хочу жити Невідомим, пишіть Піддубним чи Могутнім.

Ой дозволять мені тим прізвищем, дозволять!

У технікумі з мене не злазив Грицюк. Аж поки не залив йому пику чорнилом. Тут чорнилом не допоможешся.

Сильвестер їде, кидаючи мене серед незмовкаючого залізниччя та замурзаних людей.

Стою бовдуром, не знаючи, до чого найперше докласти руки. Чуюся геть незатишно. А я ж, дурень, добре знав: тракторна бригада — то не кондитерський цех. За все подумав, а за спецівку — ні. Який я збоку у «техасах», в сорочці та шкірянці?

Але світ не без добрих людей: до мене підходить широкоплечий міцний чоловік з довгим, вислим носом, з рідкими білуватими бровами.

— Шарлай, — називає себе. — Завстаном...

Шарлай веде мене до своєї комірчини й, довго порпаючись у лахмітті, вишпортує чистенький комбінезон.

— Сорочки ти теж не маєш... — чи то стверджує, чи то питає Шарлай.

Знову пірнає у папівсутінь й незабаром подає сорочку. Правда, без одного рукава.

— Візьмеш завтра дома...

Ніби у мене є дома, ніби за мене є кому дбати. За себе я дбаю сам. Доведеться купити. А скільки коштує сорочка?

Та навіть екіпірувавшись, я не знаю, з чого почати.

Аж ось до мене знову підлітає ангел. Цього разу в образі жукуватого чолов'яги років за тридцять.

Він упав мені в око ще в ленінській кімнаті. Широкоплечий, рослявий, дужий. Одне слово — силань. І ходить він не так, як всі, а ніби крадеться — перекочується з п'ятки на носок. По всьому його ще відкликав Сильвестер, щось казав, а він раз за разом кивав головою.

— Євген Дмитрович Гоцуляка, — простягає руку чолов'яга. — А люди кличуть Геником... Ти механік? Щось не можу допетрати — що з двигуном. Може, глянеш?

Генік тисне на стартер. Двигун чхає, шумить, скрегоче, але не заводиться.

Мене бере сміх: Генік навмисне висмикнув центральний провід котушки так, щоб він не висів й разом не торкався вуглика.

Я притискаю провід. Двигун заводиться. Генік витріщає очі, показує великого пальця.

— А я, — кричить, — чого тільки не робив!

Дитячі забавки. То пил, як казав мені один шкет, коли я потягнув з мотузки чотири сорочки: дві жіночі і дві чоловічі.

Генік не відає мого божого дару: чути й бачити двигуна, мов рентгенолог людину своїм апаратом. Кажуть, що є такі люди, які чують метал. А я чую двигун. Ніби бачу наскрізь: колінвал, поршні, кільця, головку, свічки, нагар на них, дроти, генератор, карбюратор. Я наосліп складу будь-який агрегат. Інколи мені здається, що я бачу, як біжить іскра.

Прошу Геніка виїхати на двір. За нами сунуть чоловіки. Лікар не слухає так людину, як я двигуна. Бо від того, вгадаю чи ні, залежить багато.

Очі в Геніка серйозні.

— Залягло компресорне кільце четвертого поршня.

Геник недовіжливо усміхається.

— Не може бути!

— Об заклад?

Геник і двоє трактористів знімають головку блока, а я шукаю Шарлая: згадував Сильвестер за якогось мотоцикла.

Шарлай веде мене в куток стану: тут якийсь піднавіс, обнесений металевою сіткою.

— Он, — тикає у куток пальцем. — Он твій кінь...

— Щось не бачу...

— Ай-ай! Хіба ти не чуєш іржання?

То не мотоцикл, а купка металобрухту. На передньому колесі шини спущені, на задньому немає зовсім: ні свічок, ні акумулятора, сідла порвала якась скажена сила.

— Де узяти те, що бракує?

— Акумулятор, свічки є, а решту — купити. Двигун теж — лише назва... Одне слово...

— Одне слово, — його треба зробити.

— Ти кмітливий. І стерегти, як зробиш... Щоб не вкрали.

Дивлюся на Шарлая.

— Не чужі... Свої... Інженер, головний зоотехнік, головний ветлікар... Ти-но зроби, а там побачиш, скільки з'явиться охочих.

— Як мені його забрати?

— А нащо? — висилює ключа Шарлай. — У мене їх два... Тут і складай...

До нас підбігає збуджений Геник.

— Ну ти... Ну ти... — ходить навколо мене, умліваючи від щирого захоплення. — Ну й мізок!

Розказує Шарлаєві за нашу суперечку. Той недовіжливо позирає на мене.

До самісінького вечора я слухаю двигуни.

З роботи ми йдемо удвох: я та Геник. По дорозі заходимо до магазину. Геник бере шість пляшок

пива, і ми, всівшись за магазином, під живоплотом, п'ємо пиво.

Геник розказує про себе, колгосп, про голову.

Прадід Геника з Карпат, а баба місцева, дідове прізвисько стало його прізвищем, він у сім'ї четвертий.

Сильвестер — чоловік на всі сто: кебетливий, уміє бика за роги взяти, бистрий на розум, але з ним жарти погані, коли він впадає у гнів — рознесе. А так — добряча людина. То він сьогодні відкликав Геника й сказав, щоб той подивився, аби механізатори не лізли на голову. Ти не бійся — хлопці хоч і гостроязикі, але не погані...

* * *

До нас підходить міліціонер.

— Чого розсілися? Метіть. Щоб і смітини не було!

Ще один Шарлай. Той теж звихнувся на чистоті...

...Якби наш Шарлай жив у іншій країні — був би багатієм. Він як іде, то дивиться під ноги: щось мусить валятися на дорозі.

— Мільйони торуємо. Аби тако жили в далеких країнах — да-авно пішли б з торбами!

Тож на бригаді і, певне, у цілому селі не побачиш на дорозі ні шурубки, ні дротики, ні кавалочка заліза. Усе за дротяною сіткою, під замком.

У Шарлая можна розжитися, здається, усім.

Скажи, що треба сопло від реактивного двигуна, Шарлай смикне себе за носа, буркне «підгляну», витягне сопло й скаже:

— Біля річки валялося... Якась роззява забула...

А ще коли підлеститися!

Я підходжу до Шарлая, прошу водяну помпу.

Шарлай смикає себе за носа.

— Нащо тобі?

Збрехати чи сказати правду? Кажу правду.

— Щоб комусь іншому — не дав би. А Теклі — дам...

Текля — то Оленчина бабця.

Виніс, сказав:

— На смітнику валялась... Якась роззява викинула. Одна назва, а не помпа...

То не біда.

Перед обідом я заскакую до контори. Олени немає. Замість неї Світлана.

— А де Олена?

Світлана маніриться.

— Ви що, молодий чоловіче, не пізнаєте мене?

Я сміюся.

— Мене не обведеш. Я під землею на три аршини бачу. А вас розрізнити — тьфу! У неділю ставимо помпу...

Я монтую помпу, Олена з Світланою крутяться коло мене. Олена мовчить, а Світлана патякає за все і за всіх. Згадали батька: де він — живий чи ні?

— Ви мої сестри, — кажу я.

Світлана тихенько сміється, а Олена грає очима:

— А як з одруженням? Ти ж обіцяв узяти мене за жінку!

— Візьму. І будемо жити як брат з сестрою.

Дівчата сміються.

А мені чогось не смішно. Може, у цьому винна баба Текля, що сидить під хатою?

Здається, до неї не долинають наша мова, сміх. На її обличчі безмежна втома. Вона скрізь: у зморшках, у сивих приспущених бровах, у вицвілих очах, у брунатному лиці, у гірких складках рога, у зморщеній гострій борідці.

Але найбільше її в очах. То не людські очі. Людські не вміщають стільки туги.

Світлана стишує голос: Їхня бабця ой як багато пережила, зазнала!

Та в її голосі не чути суму. То голос людини, яка ніколи не знала, що таке сльози, голос людини, яка радіє, що вона знає те, чого не знають інші, що, нарешті, є нагода розказати комусь.

Чоловік баби Теклі вмер від ран по війні, одного сина задавив трактор, дочка загинула в аварії, а ще один син, найстарший, Василь, пропав у війну: вийшов на двір, саме налетіли німці, — кинулися, а дитини немає. Баба послала на розшуки, та вже літ минуло... і ні слуху ні духу.

Є ще одна тітка. Та їй не до них — вона віруюча.

А віруюча, мов з хмари випала, — на подвір'ї.

А чому віруюча? Чому сектантів називають віруючими? Всяка людина у щось вірить. Хто в добро, хто в зло, хто в людей, хто в бога, хто в чорта.

Тітка, певне, вірить у чорта. Це видно по її маленьких круглих масних оченятах на широкому, тлустому лиці. Та й уся вона — широка, тлуста, вгодована.

— Її, мабуть, в секті годують на сало? — питаю дівчат.

Ті регочуть.

— Це ж гріх, — каже тітка.

Голос у неї неголосний. Немов його власниця щойно звелася по довгій, виснажливій хворобі.

— Що — гріх?

— У святу воду пускати залізяку, — закочує тітка очі під лоба.

— А плювати в колодязь гріх чи ні? — питаю.

На обличчі тітки такий вираз, що й без слів ясно — гріх. Великий, неспокутуваний гріх.

— От ви прийшли і плюєте в колодязь. Як то так?

Тітка роззявляє рота. Зуби в неї сяють золотом.

— Треба собі податися до вас. Он у вас в роті повно золота, а в мене зуби хитаються, — розтягую губи, показую тітці свої зуби.

Дівчата сміються.

Тітчина шия, вполовину оголені груди, голі руки стають вогнистими.

— Зараз під нею земля займеться, — шепчу Світлані.

Тітка стуляє рота, хоче щось сказати, та я обертаюся до неї спиною.

Доки я спустив у колодезь помпу, доки підвів струм — сонце зайшло на ту криву, що веде до заходу.

П'ємо воду. Дівчата сиплють іронічні похвали, баба Текля дивиться суворо й некліпно, мовби те, що я зробив, нічого не варте.

Йду додому, оглядаюся у воротях: баба дивиться вслід. Чи не забагато для однієї людини: чоловік, син один, син другий, дочка? І вона сирота. Але її осиротила війна, а мене — хто?

* * *

Привозять жінку.

— Не смій! — кричить вона, відштовхуючи руку міліціонера. — Не смій!

І мало не падає від різкого руху. Міліціонер хапає її за руку. Його втомлене обличчя криється зневажливою гримасою.

Жалюгідне видовище — п'яна жінка.

Обличчя жінки мокре: чи то від сліз, чи то від поту, чи то її приводили до пам'яті холодною водою. Яскраво-червоні губи судомно кривляться, здригаються. А очі, — що мене вельми дивує, — чисті-чисті.

У баби Теклі очі сиво-темні, непрокичні, сколочені життям.

Отже, життя має більше бруду, нечистот, ніж горілка? Отих сивушних масел, від яких застерігають медики.

Жінка кричить.

— Душа теж... — каже чоловік.

Еге ж, душа. Якщо в людини є душа, то у баби Теклі вона темна, зморщена, суха. Як її обличчя. А у Вутоньки — чиста. І в його побратима Зозульки — теж...

У Вутоньки застав я гостя — Мирона Коляду, повуличному Зозулька. Мирон, де треба й не треба, вставляє слово «зозулька». Він його вимовляє з ненавистю, з іронією, із злобою, з радістю, із захватом. Воно в нього означає все.

Природа дуже мудра. Коли людина не виросла, то вона, щоб якось компенсувати свій недогляд, накидає їй вірного товариша і саме такого, коло якого ти чуєшся геть маленьким. Але це відчуття не образливе. Навпаки — ти гордий, що у тебе такий приятель.

Природа мені накинула Геніка, а дідові Вутоньці — Зозульку.

Важко сказати, що в'яже таких двох несхожих людей. Коли вони йдуть вулицею, люди оглядаються на них. Вутонька щось розказує, а широченний Зозулька, важко перехнябившись, слухає й безперестанку киває головою, ніби погоджується з кожним словом свого побратима.

Друзі за столом, на столі почата пляшка горілки. Перед Вутоньою чарка з наперсток, а перед Зозулькою — склянка. Та однак горілки в ній на самісінькому денці.

Пляшка та ж сама, яка стояла минулого разу, позаминулого й геть, геть у дні, дні.

Мене просять до столу.

Я відмовляюся. Який з мене пияк? Коли пити так, як я, то ліпше зовсім не пити.

Баба Уляна схвально киває головою.

Иду до своєї кімнати, перевдягаюся, виходжу.

— Куди? — питає Вутонька.

— До клубу.

— Гроші маєш?

Здивований до краю, я мимоволі озираюся. В очах діда чи то благання, чи то печаль. Баба ж Уляна дивиться, як завсігди. Хочу відмовитися, але мене проймає якийсь неясний здогад.

— Ні,— кажу.

Вутонька світліє лицем, підморгує, хутенько сягає до кишені, дає мені гроші.

— Карбованець ось...— й оглядається на бабу.

Я знаю чого: в руці діда не карбованець, а трояк. І знаю, що оглядатися нема потреби, іншим разом дід і не озирнувся б. Якби не Зозулька. Зозулька, в якого купа онуків і який не дає їм по карбованцю — не вистачило б пенсії.

Діду, діду!

Вутонька озирається знову, а Зозулька ховає в губах розуміючий усміх.

Клуб великий, гарний. А молоді немає. Молодь вся у місті. До нього кілометрів зо сто. Це до обласного центру. А до районного — хвилини двадцять їзди на старому як світ «пазику». Старому, бо в село ніяк не найдуть нового. Та й дорога вибоїста, що, як каже баба Уляна, хай бог милує і відвертає!

Крутили якийсь старезний фільм. Всі у ньому з піснями боролися за високі врожаї кукурудзи, буряків, не пили горілки, не матюкалися, не курили, не читали газет, говорили тільки про роботу.

Після кіно — танці.

Я танцюю то з Світланою, то з Оленою. Світлану воджу церемонно, а до Олени липну.

— Не липни... Люди ж дивляться... — шепоче Олена.

— Де ти тут бачиш людей? Одні пацани... Та й хто на нас дивиться?

Додому ми теж — утрьох.

Де двоє, там третій зайвий. Але хто тут зайвий? Олена, Світлана чи я? Поки що я не збагну. Поки що мені байдужісінько до обох. Поки чиню, як велить мені зелений донжуанський досвід.

— Я не якийсь баламут чи розпусник, — кажу з солідною інтонацією в голосі. — Я справжній мужчина. Зі мною моїй жінці буде добре...

Дівчата хихочуть.

— Якби всі хлопці були такі врівноважені, статечні, як...

Світлана перебиває мене:

— Ти? Статечний? Ой, тримайте мене!

Обіймаю її за стан.

Вона спиняється, повертає до мене своє обличчя.

— Що це з тобою?

— Що саме? — питаю чемненько.

— Руки... Де твої руки?

— Гм-м... — забираю руку. — Не руки, а рука, а, по-друге, ти сама шойно гукнула: тримайте мене. От я і поспішив на поміч...

— Як справжній мужчина, — додає Олена. — Може б, ти пішов до лікаря? — У неї тон жінки, яка радить чоловікові йти до лікаря.

— Коли у тебе такий тон — до нашого весілля один крок.

Світлана пирхає.

— Ха-ха-ха, — проказує з іронією Олена. — Вмерти можна зо сміху.

— Не бачу нічого смішного.

Мене нападає нуд од усього: од сестер, од цього вечора, од зір на небі, од паху.

— Я виріс у поважній сім'ї, де шанують гостре слово, вдалий жарт...

— Хто ж ваш батько?

— Боярський...

Світлана видає тихий смішок.

— А мати Алла Пугачова?

— Не вгадала... Софі Лорен...

Тепер вони регочуть обоє.

Що я смішного сказав?

Мені не хочеться говорити. Але, щоб не мовчати, розкажую довжелезну історію, — щира правда, клянусь! — про одного хлопчину, якого загубили батьки. Вони довго шукали його, а він їх. Але ніяк не знаходилися, бо хлопець носив інше прізвище, не скидався ні на батька, ні на матір.

— А знаєте, на якому місці за силою розуму автомеханіки?

Сестри мовчать. Раптом до мене доходить: вони ж сироти! А я геть забув про це.

— Тобі добре, — тихо каже Світлана. — У тебе є батьки...

— Ага!— вигукую весело.— Мені зовсім добре!

* * *

Мені скрізь було добре: і в дитбудинку, де казали, що я без сьомої клепки в голові, і коли сміялися з мене як з найменшого, і тоді, коли пішов у мандри, сподіваючись найти жінку, яка спородила мене, чи стрінуги батька.

Але ж по чому я мав їх упізнати? Чого у мені гніздилася думка, що я знаю батька-матір в лице? Що я їх упізнаю з першого погляду?

У мандрях я упевнився: є багато жорстоких людей, і жорстокі завжди сентиментальні.

Я бачив на автобусній станції молоду циганку з дитиною на руках. Ходила вона з автобуса на ав-

тобус — просила «копійчину». Їй давали: хто п'ять, хто десять, хто п'ятнадцять, хто двадцять, а дехто навіть п'ятдесят копійок.

А пізніше, коли її куди попало й люто бив циган, ніхто не заступився за неї. Навпаки — під'юджували криками.

Бачив волоцюг-професіоналів. Про них ніхто не знає, їх ніде не згадують. А коли й згадають, то кажуть, що вони в інших країнах, а не у нас.

Немає некорисливих. Є безпринципні. Вони без усякого сорому й стиду спихають з шляху іншого, який заважає зумисне або став на дорозі ненароком.

Всі жадібні й безжалісні. Всі кривдять одне одного без потреби.

Хто пробив дорогу наверх, той тягне за собою друзів, приятелів, родичів, і там живуть тільки заради свого вдоволення.

Люди немов поділилися: одні, заклопотані, стомлені, запорошені, спітнілі, кудись біжать, спішать, кричать, лаються. Інші — безтурботні, ліниві, сухі, ввічливі, чемні — не спішать нікуди.

Але всі однаково бездушні. І ті, що тягнуть до своєї нори, і ті, що вже набили її. Їм нема діла до сиріт — і малих, і великих...

...Коли я зайшов до хати, то Вутонька сидів на печі й, охопивши коліна руками та поклавши на них голову, хитався туди-сюди, невиразно мугикав щось.

Яка холера його туди занесла?

— Що, діду, перепилися?

Дід мовчить.

!— Вечеряти будеш? — питає баба Уляна.

— Хіба склянку молока.

П'ю молоко.

— Вляно, чуеш, Вляно, — раптом озивається дід кволеньким голоском.

Баба аніруш.

— Вляно, — вие дід. — Чи ти оглухла, чи ти не хочеш до мене говорити? Чо' ти мовчиш? Вляно...

— Що тре'? — відгукується баба.

— О! — пожвавлюється дід, зводить маленьку розкошлану голівку. — Нарешті... Ти мене любиш, Вляно?

— Господи! — злякано випростується баба Уляна. — Шо то з тобою? Обпився? Але ж ні...

— Я міру знаю, — ображено сопе дід. — Коли ти мене бачила п'яним?

— П'яним — ні, а дурним... Хіба то не їдне?

— Те-те-те... — кривиться Вутонька. — Ідне... Вляно, голубонько, подай мені кваску.

Баба виходить в сіни і приносить михайлик * квасу. Квас готує дід з бозна-яких трав, березового соку та хліба.

Вутонька сидить, звисивши ноженята, чуває розхристану пазуху. Очі підозріло веселі. Бере однією рукою михайлика, а другу кладе бабі на плече. Квас не п'є, а ставить коло себе. Далі нахиляється до баби й каже:

— Ото добре, що я тебе упіймав! — З усієї сили шарпає її спідницю. — Ото я тебе провчу!

Баба не борониться. Баба хилить голову дідові на коліна.

Дід, вражений її покірністю, бере бабу за підборіддя.

— Що з тобою, Вляно? — питає злякано.

Лицем баби котяться сльози.

Мені незручно, ніби я підгледів щось недозволене, сокровенше. Тихенько ховаюся у своїй кімнаті.

* М и х а й л и к — дерев'яний ковшик.

А вони теж сироти... Великі сироти. Батьки, у яких немає дітей,— сироти.

— Глянь, — торкає мене за лікоть чоловік. — Глянь, — показує у небо.

Над нами ширяють лелеки. Де вони узялися? А може, вони прилетіли за мною?

А хто то сказав, що цей птах приносить щастя? Брехня!

Тоді, перед тим усім, мені теж насився лелека. Ніби сів на подвір'ї, а я вже не я, а достоту той статечний чоловік, про якого туркотів сестрам. Беру з дзьоба лелеки сповиток, а там не дитина, а яйце. Звичайне куряче яйце...

...Уранці розказую сон бабі Улянї. Та брижить свого масивного лоба.

— Лелека... Гм-м... Якась вістка... А яйце? Щось тебе чекає, але не сьогодні і не завтра, а ген у тих днях. Щось чекає... З яйця вилупиться... Аби не біда... У тих днях...

— У яких?— допитується Вутонька.— За рік, за два?

Баба навіть не слухає його.

— У тих днях... Може, за місяць а може, й за менше, а може, за більше...

Сон зачинає справджуватися — в обід Олена дає мені листа.

Незнайомий почерк на конверті, зворотна адреса — Донецьк, вулиця Ленїна.

У кожному місті є вулиця Ленїна.

Прїзвище незнайоме, ініціали теж. Хто ж це такий?

— Од кого? — цікавиться Олена. — Почерк не чоловічий...

— Від міністра вугільної промисловості...

Люди у прийомній — хто здивовано, хто з повагою — подивилися на мене.

Олена усміхається.

— Вигадько... Чо' то він тобі писав би?

— Наполягає, щоб я переходив у міністерство. Це вже другий лист.

Розконвертовую надворі листа.

Ромка! Та це ж Ромка!

Дрібний, нервовий почерк. Видно, Ромка писала похапцем — слова нерозбірливі, думки не тримаються купи, багато речень не закінчені, розділових знаків немає.

Ромка писала, що вийшла заміж, незабаром у неї буде дитина, — якщо хлопчик, то назвуть Романом, а коли дівчина, то Маринкою. Скоро Саша, її чоловік, бере відпустку, й вони поїдуть машиною — власною! — у Крим.

Вона розповіла своєму чоловікові усе-усе і за всіх. Якщо йому, Романові, випаде бути в Донецьку — хай конче зайде, вони стрінуть його, мов рідного...

Чи стрічається він з кимось із наших?

Я тричі прочитав листа.

Лист збудив у мені негайне бажання обзавестися дружиною. Я теж хочу, щоб у мене народився хлопчик. Я купуватиму йому різні іграшки, а як він підросте — будемо вести серйозні розмови про все на світі.

Але кого мені узяти за дружину?

Увечері я знову прочитав листа. І думки мої вертаються до Ромки, до того всього, що пов'язане з нею.

Не знаю, яка вона тепер, а тоді то було мале бісеня. З вигляду восьмикласниця, а насправді ми ровесники. Разом росли, разом пішли до технікуму, але вчилися у різних групах.

Невже вона розповіла все своєму чоловікові? І про те, як ми любилися, до пуття не знаючи, що це таке, і як промишляли на вокзалах та автобусних станціях, очищаючи камери схову?

Усе, що маю: штани, шкірянка, годинник, запальничка, зо шість сорочок, китайська самописка, мильниця, туристичний набір — ложка, виделка, відкривачка, ніж, — все це узято на вокзалі у Львові.

Ми одразу запримітили сім'ю: батька, матір, хлопця мого росту, дівчинку років шести. Усі зодягнуті так, наче скуповувалися за кордоном.

О, Ромка уміла дмухати попіл у вічі!

Невеличка, мініатюрна, гарненька. Чисте ангелятко! За годину вона шепталася з хлопцем, а ще за годину допомогала йому ставити речі у камеру: вона викликала показати їм місто, яке буцімто знала як свої п'ять пальців.

Покидаючи вокзал, вона передала мені шифр...

* * *

Невже і це вона розповіла?

Мені страх як захотілося побачити її. Я пішов до Сильвестера, наплів йому бозна-що. Сильвестер повірив і пообіцяв відпустити після жнив.

Хай, рішив я. Перебуду жнива, а там, може, подамся назавжди. Все-таки Донецьк — не крайній захід.

— Ви коли-небудь були в селі? — питаю чоловіка. Чоловік блимає злякано.

— В селі? Був... Картоплю збирав...

— А на жнивах?

Чоловік заперечливо крутить головою.

— А знаєте, звідки береться хліб?

Чоловік непевно стенає плечима:

— Чо' ж...

Тоді я теж не знав, що таке жнива, тому, на від-

міну від інших, які тільки й жили ними, ходив спокійний. Та спокій мій щезає після правління, яке Сильвестер збирає за днів десять до жнив.

Мене теж кличуть. Мені чогось чудно: я раптом стаю комусь потрібний, зі мною хтось хоче радитися, когось цікавить моя думка.

Хоча моя роль на жнивах визначена — я очолюю ремонтний загін.

Правління об одинадцятій, а я приперся за цілу годину раніше — почесати язика з Оленою.

Дивна річ — то вона для мене найкраща у світі, то така відворотна, що аж верне. Найкраща — коли я думаю про одруження. Відворотна — коли думаю, що мені ще рано.

Та й чи в'язати мені руки, поги, коли мене чекає попереду бозна-що? А що чекає — у цьому анітрохи сумніву. І не тому, що мені наснився лелека.

Сідаю збоку, дивлюся на дівчину, міркую: де початок того, що звать коханням? Чому ще вчора звичайне дівчисько, непомітне серед інших, сьогодні виокремлюється, стає для нас особливим?

А де та особливість? Ніде. А чому бере очі? Чому здається, що ніхто не має такого мелодійного сміху, голосу?

З кабінета Сильвестера, крізь двері, оббиті дерматином, пробивається його голос. Сильвестер во гніву.

Не знаю як кому, а мені наш голова, — високий, прудкий, раменуватий, — скидається на Нагульнова. Чуб, лоб, брови, дикуваті очі, ніс з хижуватими ніздрями, гарячі, завше сухуваті губи, підборіддя. Ще б вуса.

Треба йому сказати щоб відростив. Але для цього треба слухної хвилини. Зараз не підступай — серце зірве на тобі. Скоро жнива, а багато техніки стоїть — немає зачастин.

Сильвестер, здається, й не спить: мотається по всіх усюдах, аж у Білорусію їздив. Інженер і собі коло пього. І так худий, а то звівся на свічку.

Раніше я гадав: інженер в колгоспі та інженер на заводі — то одне й те ж. Де там! На заводі інженер — мозковий центр. А в колгоспі — гончак. Він увесь час у бігах. А запчастин — хоч запали!

Складається враження, що десь сидить зловмисник і ті вагони, що йдуть на схід, переводить на захід, а ті, що на захід — на схід.

В районі є ремонтно-технічне підприємство. Гроші вони деруть грубі, а ремонтують абияк, поставляють зовсім кепсько. Два трактори: ЮМЗ та «Беларусь», доклигавши до бригади, здохли.

В районі вже сформований штаб по жнивях, телефон аж кипить: чи створені збирально-транспортні загони, скільки в загоні комуністів, комсомольців, позапартійної молоді, їх вік, який рік на жнивях, чи є графіки для агіткультбригад, побутовиків, торговельників, чим будуть годувати комбайнерів і ще чорт його знає що!

Сильвестер аж стогне.

— Хоч би один сказав — де взяти запчастини?

Двічі на день — вранці і ввечері — радіоперекличка. І тут товкли те саме. А спитай — де узяти яку-небудь паскудну вісь, відповідь одна: шукайте.

Сильвестер посадив на телефон Олену: що б не питали — кажи — все є.

Оте «все є» приводить до нас заступника редактора районної газети — повну, неповоротку жінку з широким тупуватим лицем, з сонними очима.

Вона походила станом, заглянула до майстерні, перекинулась кількома словами зі мною.

Поїхала. Одразу стаття в газеті: «Така важка перебудова».

І виходило, що вже всі, — райком, райвиконком, РАПО, газета — перебудувалися, а в колгоспі імені Щорса, себто у нас, ніяк не уторопають: перебудова — це повна віддача кожного на своєму робочому місці, що успіх у всякій справі перш за все залежить від настрою людини, отже, головне — ідеологічне забезпечення, а його у нас немає.

— Газетами будемо косити! — навіснів Сильвестер. — Газетами!

Я порився у комірчині Шарлая і запасся усілякими шурубками, ножами, ланцюгами, редукторами, трибами, гумовими шлангами, пасами, шестернями — усім тим, що може згодитися. Змонтували газо-електрозварку на колесах.

Показав Сильвестерові. Той zostався вдоволений. Тут я й випросив грошей на колеса до мотоцикла. Тепер маю чим їздити.

— Покатати тебе на мотоциклі? — питаю Олену.

Олена окидає мене з ніг до голови: безпечно довіряти своє життя мені?

Хоче щось сказати, але різко дзеленчить дзвоник. Вона йде до кабінету, виходить й широким жестом просить нас...

* * *

Сонце вже піднялося до зеніту, а за мною ніхто не приходить.

А може, й не прийде? Тоді хай випускають. Іду до чергового. Той — чекай, виїхали.

Хто ж приїде?

Із самого початку відгородився я від усіх в селі якимось безпричинним злом, ніби вони винні у тому, що я безбатченко, ніби вони живуть у розкошах не по правді й силком забрали у мене.

На їх всіх: на Геняка, на Вутоньку, на бабу Уляну, на Шарлая, на Сильвестера, на Світлану та

Олену я дивився очима того, іншого, що в мені, що в кожній людині. Той, що відкидає чисте життя, насміхається над мріями, твердить, що їх немає.

А чому я був такий? Може, тому, що заплутався у нерозв'язному плетиві протиріч, був увесь в своїх думках і тривогах? Чи тому, що мене часто товкли носом в гидоту? А хіба інших не товкли, не товчуть. Над кожним із нас стоїть хтось, якому до вподоби це і якому безкарно минає наруга над іншими.

— Котра година? — питаю чоловіка.

Той випувато усміхається: немає годинника. Але, щоб оддячити за куриво, — він вже спакав чотири сигаретки, — біжить кудись, скоро вертається.

— Без двадцяти двох третя...

Міг би й сказати — без двадцяти. Мені однако-во — без двох хвилин чи без однієї.

...Ми розсілися хто де. Сильвестер устає, прокашлюється, та відчиняються двері й заходить не знайомий мені дядько.

Сильвестер невдоволено морщиться.

— Ви що, Митрофановичу, не бачите, що в нас?

Митрофанович тулить кашкета до грудей, вибачається: бачить, але діло у нього нагле — вмерла мати, треба машину, треба дощок на труну, треба колоду на хреста.

— Скільки літ мала?

— Дев'яносто штири, — каже дядько. І погравляється. — Без двох...

Ага! За нього розказував Геник. Що в нього не спитай: чи то скільки зарплати одержав, чи то скільки років має, чи то скільки мішків картоплі узяв з городу — все у нього виходило, що без двох.

І років має п'ятдесят сім, але без двох.

— Машину дам, дощок дам, а дуба не дам. Хреста робити не будуть!

— Сильвестровичу, — просить Бездвох.

— Все! Ви мене знаєте. Сказав — не дам, значить — не дам. Ховайте по-новому.

— Як так?

— Стоячи, — гуде Стратон Шарлай, рідний брат нашого завстаном.

Вовкуватий, завше похмурий, з насупленими бровами, обличчя тверде. Широкі, майже метрові плечі. Та, незважаючи на суворий вигляд, Стратон, як і його брат, добрий, розуміє жарт і любить веселе слово.

Усі посміхаються.

— По пояс. Вкопаєш, обмастиш цементом — і готовий пам'ятник. Що ти, їй-бо, Сильвестровичу, — каже голові. — Баба вік відкалатала з хрестом і йде туди.

— Гаразд. Йдіть виписуйте... Та от, товариші, скоро жнива...

Доведеться попотіти: півтори тисячі зернових — горох, пшениця, ячмінь, жито, овес. А комбайнів п'ятнадцять. По сто гектарів на одного.

— Не вправитися нам за десять днів! — каже хтось.

— Мусимо. Синоптики обіцяють погіршення погоди після двадцять п'ятого. До двадцять п'ятого хліб мусить бути на току!

Нашкребли двадцять комбайнерів: два вчителі, два з міста — постійні помічники на жнивках, от-от приїде у відпустку якийсь Петро — онук якогось діда Махтея, решта — власні.

Отож, десять комбайнів можуть не виходити із загінки добу. Як все влад — комбайн упорає вісім гектарів.

— Хай дев'ять!

— Хай десять, — гуде Стратон.

— Хай так. Головне — щоб не ламалися. Раз, —

загинає палець Сильвестер. — Ні хвилини не стояти з повним бункером, два. Хто вправніший — вивантажувати на ходу, три. Головне, — всаджує у мене свої гарячі очі Сильвестер, — щоб ти і твої люди... — потряс кулаком. — Зрозумів?

Я не бог, а слина в мене не варить. Аби-то — зломалося щось, плюнув на два кінці, приклав і... Катити далі!

Дзвонить телефон. Сильвестер бере трубку, слухає.

— Ну, вибачайте, — нарешті подає голос. — Щоб молодь йшла до села, треба створити умови. Як у місті. А то ми кричали — зрівняємо місто з селом, а справи з місця не зрушили ні на йоту. Отак! І з хазяйством теж чиясь помилка... У хліві корова, свиня, бик, качки, кури, гуси, індички... Вільний час на них стратиш... Від роботи до роботи... А щоб колгосп виробляв стільки, аби міг виписувати по собівартості... Отак!.. Ні, ні. Вибачайте, у нас правління.

Сильвестер кладе трубку.

— Хто там біля дверей — хай Олена переключить телефон на себе... Молода людина у вільний час повинна збагачуватися духовно, а не гнути горба на свого ровесника у місті. Можете курити...

Усі заворушилися. За хвилину під стелю висить пасмо диму.

Жінки кашляють.

Інженер зачитує списки збирально-транспортних загонів, називає старших. Один загін очолює Сильвестер, другий — він сам. Чергові на токах, на полі. Вода. Обіди. Вечері. Сніданки. Старші, відповідальні.

Устає Панько, секретар парткому.

Скільки даватимемо за перше, за друге, за третє місце?

Сильвестер звиває шиєю.

— Та вже десятка! — кривиться прикро. — Зіпсували ми людей. Нашо десятка? А може, хто не хоче її? Гадаєте — понесе додому, оддасть жінці?

— Клим понесе...

— То Клим...

— А що ж тоді? — вкидає слово Ткачук, голова профкому.

— А може, в когось є якась інша думка?

— Пригадуєте, як я був комбайнером? — устає наш Шарлай. — Мені за перше місце дали четвертак. Він мені душу пік. Я за нього не думав, коли хліб збирав. Он воно як! Мою совість оцінили у двадцять п'ять карбованців. Так!

— А ти скільки хотів? — насмішкувато питає Стратон.

— Аніскільки! — сердиться Шарлай. — Аніскільки! Що то за дурний звичай? Хто його видумав? Од нього треба відмовитись! Отак!

— А що замість нього?

— А нічо'! Климові хай дають гроші, мені, може, тре' інше. А то до всіх однаково. Думати тре'!

— То думай!

— Ну й дурний ти!

— Но, но! — устає Сильвестер. — Правильно каже Семен Миронович. Дуже правильно. Життя йде вперед, а ми його міряємо старими мірками.

— Може, чин якийсь — почесна людина села, чи що...

— А коли Клим буде першим?

Знаю я того Кліма: зовні найчесніша людина у світі, а всередині помийниця.

— Від грошей треба відмовлятися, — рішуче каже Сильвестер.

Панько заперечує: матеріальні стимули.

Усі знову засперечалися.

Заглядає Олена: дзвонять з РАПО.

Сильвестер бере трубку. Довгенько слухає, а потім каже різко:

— Нам цей метод не підходить. Повторюю — не підходить! У мене немає зайвих грошей. Трактора брать не буду! Ти мене не лякай... Та пішов ти, знаєш куди?.. Я тебе не послав, я запропонував, а ти рішай — йти чи ні... Там хитрих багато... Ремонтують, ремонтують, а за день-два знову каліка, а не трактор... Ні! Спробуйте зніміть... В суд подам... То мої гроші... Мої... Як почну казати — наші, то вони розповзуться, мов слина на воді... Мої, мое... Так міцніше держиться за гріш. Все! По жнивях побалакаємо!

Сильвестер кидає трубку.

— Бридня якась! — каже з серцем. — Хто створив ті РАПО на нашу голову?

— Кажуть, що то підступні дії іноземних розвідок, — гуде Стратон.

Сильвестер докірливо дивиться на нього.

— То рішили?

— Може, переговоримо з механізаторами? — пропонує Ніна Пилипівна, головний агроном.

— Так і зробимо, — устає Сильвестер.

Жнива ми почали в неділю. Замірялися в суботу, та зранку захмарилося, й по обіді пішов дощ. Сліпенький, але дощ.

Тепер я знаю, чого селянин, наготувавши косу, кляне і хмари, і небо, і людей, і самого себе, і бога, чому йому не спиться, не їсться, гримає на дітей, на жінку й, прокинувшись серед ночі, ураз до вікна: що там? Випогодилося чи хмари так і облягають небо? Порскають дощем?

Знаю, чому селянин з надією і тугою дивиться у небо, а воно — похмуре й байдуже до людських кло-

потів, до людини — виштовхує з-за горизонту важкі, мокрі хмари, і вони зависають над селом, часом скроплюючи дощем, а часом лише полохають людей. Городянин ніколи не спізнає тих гризот.

У суботу підвечір розгодинилося, повіяв вітерець. — Як ото до ранку подме, то вранці мона буде косити, — каже дід Вутонька.

Ми сидимо на ганку: я смалю, а дід обплітає десятилітрові бутлі лозою — собі за так, людям — хто що дасть. Але, як каже баба Устя, щодень до хати пливе свіжа копійка.

Зозулька, завзятий грибник-самітник, він навіть не бере з собою діда Вутоньки, — сплачує сирожками, маслюками, лисичками, а інколи й справжніми грибами.

У льосі того соління зо двадцять трилітрових слоївків.

Вутонька не їсть, баба Устя коли-не-коли, тож налягаю я. Яюсь кажу бабі:

— Мені тих грибів на сто літ хватить...

А баба:

— От будеш їхати в гості до Києва — візьмеш з десяток...

До Києва в гості. Баба не знає, що в мене ані роду, ані плоду, ані зав'язки, що я такий же сирота, як і вони. Коли не гірший. Вони знають своїх батьків, у баби Уляни в селі три сестри, племінники і племінниці, у діда Вутоньки — сестра та брат.

На дорозі хурчить і втихає двигун. Дзенькають дверцята.

— Кого дідько несе?

— Голову...

Звук його «уазика» я знаю добре.

На двір заходить Сильвестер. Навіть не заходить, а влітає. І з копита:

— Як не буде дощу — в чотири години на стані.
А ви, діду — обкошувати поля.

І щез.

Дідова коса на п'ять руч *, — якраз на його зріст та силу, — намантачена, мій Буцефал заправлений бензином.

— Операція «Жнива» почнеться о чвертій годині три хвилини за московським часом, — кажу я.

Дід усміхається.

Рівно о п'ятій на окрайку стодесятигектарного лану. Десять комбайнів готові до старту.

Сильвестер раз за разом смалить цигарки. У мене теж чогось калатає серце, тремтять ноги.

Сильвестер втоптує недопалок, лізе на місток комбайна: перший у загінці Клим Савуляк, — що не кажи, хоч і паскудна людина, а комбайнер — дай бог! — другим Геник, третім Сильвестер.

— Давай!

Мені тоді не вірилося, що хтось чи щось може перебити нам, що ми не обжнивуємося за десять днів.

Та я став думати по-іншому за годину: у комбайні Миколи Садика обрізало мотовило й ланцюги переплелися так, що мусили різати автогеном.

З цього й почалося. Щодень та щось ламалося. Я солоним зайцем на своєму драндулеті. Втомлювався, не висипався. І з страшенним нетерпінням чекав дня, коли можна буде виспатися.

Сон мені пахнув, ходив за мною хижим звіром і, тільки-но я плющив очі, — хай то сидючи, хай то стоячи, — накидався на мене, хапав за ноги, ставив догори дригом: з ніг стікала гаряча кров, вони легшали, й здавалося, що наче я лежу, угорнутий в літепло, а зверху м'яко й ласкаво гріє сонце.

* На п'ять руч — довжина коси. На п'ять, на сім, на дев'ять руч.

Тієї неділі комбайни зайшли у загілку о п'ятій ранку, а вийшли через дев'ятнадцять годин.

Сильвестер вирішив вірно: хай ліпше на десятих комбайнах дві зміни, аніж на п'ятнадцяти одна. П'ять комбайнів стояло напохваті. Одного ми замінили того ж дня, другого через два дні, а на одинадцятий день ми запасу вже не мали. Але жнива от-от закінчаться — на пні зосталося лише двадцять два гектари.

Ми почали косити в неділю, а в понеділок о дев'ятій, коли вже було скошено більше ста гектарів, на радіоперекличці район наказав: негайно розпочати жнива. А потім щодень смикав: скільки зібрано прямим способом, скільки роздільним, скільки продано державі, який виробіток на комбайн.

До твердого плану район накинув на нашу долю завдання, а до завдання — частку зустрічного.

У районі, як і в ті часи, що, здавалося, зникли безповоротно, таки вперто заробляли ордени, медалі, премії. Те, що за правдою належало Сильвестрові, Генику, Садику, Савуляку.

Та у нас світ такий, що стрілочників не нагороджують, а судять.

Жнива кінчилися, життя увійшло в свою колію: лушення стерні, скиртування. Але тут вже не було тієї жнивної безтямної похапливості...

* * *

У жнива сталося щось таке, чого не ухопила моя свідомість. З кожним буває таке — пройдеши повз щось чи повз когось, не запам'ятав, а воно таки за сіло й муляє.

Часами таке відчуття, ніби люди пропадають, я застаюся сам. А часами — немов навколо мене повно людей, а я голий-голісінький і думки мої написані на лобі, всі читають їх.

Все це бентежить, мене не покидає думка, що ось-ось скоїться щось...

...Баба Уляна поклала собі витягнути мене уздовж, розширити вшир наїдками — вона щоразу сипле такі порції, що їх би вистачило на кількох таких, як я.

Тож їм так: беру тарілочку, вділяю перше, з'їдаю, потім вділяю друге.

Баба Уляна дивиться на мене некліпно-осудливо, а дід Вутонька, як завжди, усміхається.

Беру газету. Дурна звичка — їсти і читати. Та я вже без цього не можу.

Нараз я ціпенію: якась Людмила, молоденьке дівча, сплотивши нагуляне дитя, всунула його у целофанову торбину й закопала на пустирищі біля автобусної станції*.

Відкладаю ложку.

«В нашій країні нема соціальних передумов для подібного злочину, — читаю, — можна годину розповідати про пільги, які держава надає одиноким матерям...»

Перебігаю абзаци очима, спішу до кінця: що ж присудили тій дівці?

Два роки умовно.

Не вірю своїм очам. Перечитую ще раз. Два роки умовно.

Дивлюся на Вутоньку й не бачу його. Два роки умовно...

За того годинника з чавунними русалками мені теж дали два роки умовно.

Суддя, що судив Людмилу, — не байстря, не підкидько, має батька-матір й, мабуть, не знає, що десь є сироти. Війни нема, а сироти є. А коли знає, то й твердо вірить — діти там живуть, як удома. Адже годинами можна розказувати за пільги...

* Таке справді було в м. Луцьку в 1986 році.

Партія й уряд дбають про сиріт. Дбають. Але доручають це людям, у яких долоні мазані живицею. Не в усіх. Проте всі вони байдужі до крику, що розлягається в кімнатах.

Щоб там було, як вдома, треба сушої дрібниці: батька й матір. Бо оте «вдома» — то особливий мікроклімат, якого ніколи не створиш ні наказами, ні постановами.

Два роки умовно?

Та заради тих дітей, яких ще втоплять у ваннах, закопають на пустках, суддя мусив засудити Людмилу до шибениці. Тепер дівки так ховатимуть свої гріхи, що їх і з собакою не знайдеш.

Хай би на суд запросили мене!

«...чому Наташа Ростова з таким хвилюванням збиралася на свій перший бал?» — впадає у вічі з газети.

Що за бридня?

Десь убили людину, — Корольова чи Гагаріна, — а якийсь журналіст допитується: чому так хвилювалася Наташа Ростова!

Хай би він краще запитав — чи могла Наташа Ростова втопити своє дитя у ванній, всунути у торбу й викинути на смітник?

Де ж то я читав лозунг, що діти — то живі квіти землі?

На мене, не знати чого, нападає сміх. А може, то не сміх?

Спочатку я усміхаюся, потім мій рот мимоволі розтягується дедалі ширше, а з горла виривається якийсь дивний звук.

Ха! Діти — живі квіти землі!

За той клятий годинник мені дали два роки умовно. Правда, там ще була валіза, але я покинув її.

Я регочу. Мій регіт відбивається болем у потилиці.

Баба Уляна здивовано дивиться на мене. Я вперше бачу, що її непорушні очі реагують. Та ще й як!

Дід Вутонька підтримує мене своїм дитячим сміхом.

— Хе-хе-хе... Хай йому десь... Бери його враг... Трясця його мамі... Хе-хе-хе... Значить... Хе-хе-хе...

Я вискакую на двір, а з двору — до яруги.

Я скавав з другого поверху, а в руках у мене годинник. Валізу я викинув у вікно. Годинник великий, старовинний, з русалками по боках. Я й досі каюся, що продав його на ринку за четвертак.

Коли б не нога! Ромку, що стояла на чатах, загребла якась шантрапа, мало не згвалтувала, а я лежав, лаючись: ні сісти, ні встати, поряд валіза, годинник.

Я б'ю себе кулаком по нозі, по тій зломленій, яку склали так, що вона покоротшала...

* * *

Довго я тоді сидів над байраком. І краще, коли б я зостався там того вечора. Зостався б — зараз не стояв би з мітлою, не дивився б, як везуть п'яних, напівп'яних. Що ж, план — державний закон. А де брати гроші, щоб годувати міліцію?

Але я пішов. Хотів подивитися кіно. Хоч я й не люблю кіно. Усе в ньому видається мені штучним, і винні у цьому самі артисти: якось у Києві, — у мандрах буди, — я зо два дні помагав кіношникам — тягав катушки, підносив, відносив.

Знімали бійку. І билися так натурально, що ніяк не вірилося, що не справжня бійка. А потім оті, що так завзято лупцювали одне одного, цмулили разом пиво.

З того часу я не люблю кіно.

Колись я розказав це одному шкетові, а той регоче: кіно, каже, як жінка, — доки не роздягнеться,

доти й паморочить голову, а як стане перед тобою голою раз, другий, третій, то й де дінеться памороч...

...Перед кіно Панько виголосив невеличку промову: поздоровив із закінченням жнив, але підсумки відкладаються — голова поїхав до Києва у справах.

За Паньком виступали гості: хлопець і дівчина. Я не слухав: з одного боку у мене Олена, а з другого Світлана. Вони не пускали мене, та я... Я безцеремонний. Сьогодні. Зараз.

Правда, звідкілясь, із найдалшого закутка моєї пам'яті, лізе образливе розуміння — надокучаю я сестрам. Та мене підхопила якась хвиля, і я не можу стриматися.

Мені це знайоме. Я звідував його зо тричі: і тоді, коли хлюпнув чорнилом у пику Грицюкові, й коли укинув пацюка в каструлю, і... Але то діло давнє.

Олена невдоволено висмикує свою руку.

— Який ти, їй-бо...

— Який? — хихочу.

Олена люто зиркає.

Хлопчина на сцені, жваво жестикулюючи, бере зі столу папірці, вичитує з них афоризми, розумні мудрі слова. Читає їх таким тоном, ніби вони написані саме для того, щоб підтвердити правильність його думок.

Хлопчина говорить про сирітські будинки — пора вже змінити назву, сиріт у нас нема, партія та уряд по-батьківськи піклуються про дітей.

Холодна злість добирається до мене знизу: холонуть ступні, за ними литки, коліна, пах, живіт.

Я зціплюю зуби.

А хлопець не вгаває. Коли йому вірити: той, хто не виріс у дитячому будинку, — не спізнав смаку справжнього дитинства.

Я знаю таких людей. Їх життєве коло логічно вмотивоване й таке міцне, що його не проб'є жоден факт. Вони вірять усьому, що пишуть газети. Стіна навколо них із найміцнішого у світі бетону — обмеженості, тупості, байдужості. Такі фортеці не здаються, вони руйнуються.

Але спробуй замахнися на неї голими руками — горло перегризуть. І цілком законними методами.

З горла у мене, як і в хаті, виривається якийсь звук.

Олена боляче тусає мене під бік.

Спираюся на коліна ліктями, дивлюся на Олену знизу: що я знайшов у ній звабливого? То ж баба Яга!

Дивлюся на Світлану. І ця не краща.

Як я так довго терпів їх?

Мені стає млосно, а хлопчина на сцені розмахує руками, розводить балачку без сенсу. Він здатний тільки на розумне співчуття.

Чую — не вийду, то зараз станеться щось.

Пробираюся до дверей. Оратор на сцені вмовкає. Я майже на дотик відчуваю його погляд. Йому хочеться спинити мене. Але хай він мене не чіпає. Не чіпай!

Та хлопчина не чує мого німого волення. Гукає:

— Ей, товаришу! Вам що — нецікаво?

Я обертаюся.

— Нецікаво! Ти всього-на-всього дурень. Ось хто ти! Власних думок ні одної, а в прочитаному розбираєшся, як... Ти краще не чіпай мене! Не чіпай!!!

Усі очі на мене. Хтось бере мене за руку. Хочу висмикнути її і не можу. Ніби в обценьках. Шарпаюся. Б'ю ліктем у живіт.

— Шо з тобою?

То Геник.

Я розштовхую людей...

Снилося мені тієї ночі, мовби я в якійсь кімнаті. Хапаю усе до рук, запихаю до валізи. Насилу замикаю її, викидаю у вікно. Заношу ногу, щоб і собі податися за валізою, та бачу годинника. Вертаюся назад. Важкенький. Окутий залізом.

Перекидаю ногу через підвіконня, скачу. І гірше не намислиш — ламаю ногу. Гострий біль пронизує мене усього, я кусаю губи — кричати не можна, я ж бо в цю мить злодій.

Клятий годинник! Якби руки вільні, цього б не сталося. Лишаю валізу, беру годинника. Мені здається, що я ледве повзу, що мене застане тут світанок...

* * *

Вранці мене кличуть до контори. Олена дивиться на мене іронічно, усміхається співчутливо, розуміюче.

Та я вже не той. Мої думки далеко од неї, од контори, од цього села.

Жду, коли мене покличуть.

— То ти вже не хочеш на мені одружуватися? — Очі Олени зараз луснуть від сміху.

— Ні.

— Чого ж?

— Бо ти тупоголова.

Олена спалахує, далі блідне. Розгублено й безпорадно кіпає очима. На якусь мить мені стає жаль її. Але на якусь мить.

Кличуть до кабінету.

— Сам собі пан? — сердито починає Панько, різко махає рукою. — Га? Як розуміти твій бешкет?

Панько ходить кабінетом, Ткачук та Кльоц, секретар комсомольської організації, сидять.

Після Панька говорить Ткачук, за ним Кльоц. Потім знову Панько.

— Кого ти образив? Секретаря райкому комсомолу! Назвав дурнем. Подумати тільки!

— А що, — питаю, — секретар не може бути дурним?

Панько хапається за голову обома руками, Ткачук плещить очі, Кльоц гнівно махає кулаком.

І знову все спочатку.

Чую, що мій терпець от-от увірветься. Щоб знову не наламати дров, починаю гнати хмари.

— А знаєте ви, що якийсь італійський хлопчик ходить роздягнутим навіть взимку?

Усі троє витріщаються на мене.

— Тіло хлопчика, — діловито пояснюю, — не переносить одягу й легко пристосовується до змін погоди: ні спека, ні холод не діють на тіло.

Панько аж синіє, Ткачук розводить руками, Кльоц багатомовно свердлить скроню пальцем.

— А ти краще в носі, — усміхаюся миролюбно, хоч всередині кипить. — Може, виколупаєш мудру мислю: що учинити, аби комсомольська організація була насправді, а не на папері.

Устаю, ввічливо схиляю голову:

— Дякую за розумну бесіду...

І хряпаю дверима так, що Олена аж підскакує.

— Не візьміть за великий труд, — кажу їй, — переслати мою трудову книжку за адресою, яку я повідомлю.

Вдома спаковую свою баракло. Перевіряю, чи на місці паспорт. Випишусь потім. Нараз згадую — диплом у Сильвестера. Бог з ним! Він мені зараз не потрібний.

Очі у Вутоньки сумні-сумні. Він раз за разом б'є кулачком правиці по долоні лівої руки й проказує:

— Зозулька!

Мені його шкода: «зозулька» у нього ніяке.

Баба Уляна десь на городі.

Їду у місто.

Тротуари аж вгинаються від людей, які бавлять час: п'ють каву у кав'ярнях, товчуться, нічого не купуючи, в магазинах, стоять купками у сквериках, на вулицях.

А десь нема як дихнути від усякої роботи!

Я собі теж гульма гуляю ціле післяобіддя. Перед вечором проходжу повз ресторан й раптом чую на собі чийсь погляд.

Ступаю ще кілька кроків, стаю, роззираюся на всі боки: коло дверей ресторану стоїть чоловік, не зводить з мене уважних очей.

Добуваю сигаретку, ляпаю себе по кишенях. І хоч у мене є запальничка, йду до чоловіка, прошу сірників.

На шиї у нього випинається гострий борлак, шкіра тонка й зморшкувата. Він не здається худим, навіть має черево. Але воно не таке, як у гладунів, а безвільне, дрябле, ніби кволі м'язи живота не тримають нутрощів й вони перевалюються через пасок.

Якийсь зачуханий чоловік.

— Когось чекаєте? — питаю.

— Нікого, — усміхається і киває на ресторан. — Зайшов випити пива, а нема. А ти звідки?

— З Києва, — одказую. А всередині щось тенькнуло. — А що?

— Нічого, — стенає чоловік плечима. — Нічого...

Раптом мені страшенно захотілося їсти. Я киваю чоловікові, йду до ресторану.

Я ще ніколи не був у ресторані. Сідаю за стіл, замовляю двісті грамів сухого вина, пляшку солодкої води — розбавляти вино, біфштекс із смаженою картоплею, салат із свіжої капусти.

Випиваю розведеного вина, з'їдаю біфштекс, зчову випиваю.

На подіум вийшли музиканти. Полилася музика.

За спиною у мене хтось зойкає. Оглядаюся: чоловік і жінка. Чоловік витирає серветкою губи, жінка дивиться на нього вовком.

Що вже не розділили?

Прислуховуюся до їхньої розмови. Еге! То пара, яка або розійшлася недавно, або готується до цього.

Йду до них.

— У вас є діти?— питаю.

— А тобі яке діло? — шулить жінка рисячі очі.

— До вас — ніякого. Дітей ваших шкода.

— Аж трое,— каже чоловік. А жінка кидає:

— Йди геть звідси!

Та чоловік підсовує мені крісло.

— Сідай.

— А в мене ні батька, ні матері. Я сирота. Сорок два роки по війні, а сироти є. Не дивно?

— Плюмбум, — кривить губи жінка.

— До вас це не дійде — ви росли з батьками...

Вертаюся до свого столика, замовляю ще вина. Але цього разу міцного. Ресторан поступово повниться людьми. За сусіднім, на десять персон, столом щільно всідаються хлопчики з кількома дівчатами. Стіл аж гнеться від наїдків, вин. Усе дороге, вартє немалих грошей.

Жирують чужим коштом. Батьківським. З краденим сюди не поткнешся.

Усі хлопці і дівчата у витертих до дірок штанях, у старих — удекого навіть порваних — куртках. На шиях хрестики, на руках браслети. Двоє у сорочках із зірчато-полосатими прапорами. Один коротко підстрижений, виглядає так, неначе щойно зліз із коня по кривавій сutiчці з індіанцями.

Танцюють вони теж не по-людськи: вилучаються, трясуться, падають на підлогу, стають дуба, лягають на черево, на спину.

З жиру казяться.

Я чекаю, що зараз зайде міліціонер і розжене той шабаш. Але ніхто не приходить. І люди сидять тихо й чинно.

Згадую жнива, хлопців-десятикласників на комбайнах, дівчаток-школярок на токах.

Мені увижається, що я порожню. А щоб нутро не пустувало, щоб я, бува, не злетів надутою кулею, у мене вливається злість. Мені хочеться підійти до тих кавалерів з дівками, сказати гостре слово, викинути їх на вулицю.

Але хіба то на мою силу? Сюди б Геника і Зо-зульку.

Та все ж йду услід за одним фертиком до вбиральні. Фертик дістає сигаретку, даю йому припа-лити.

— Де взяв? — бере з моїх рук запальничку. — То ж англійська.

— Що то ви викаблучуєте? — забираю запаль-ничку.

Хлопець презирливо усміхається. Йому років сім-надцять, не більше. Його щік не торкалася бритва.

— Брейк...

— Тю! А я гадав, що це змагання на приз «Зо-лотий осел».

Хлопець глибоко затагується й видуває дим мені в обличчя.

Я чиню те ж саме, а на додачу струшую попіл у нагрудну кишеню його курточки.

Оскільки хлопець мовчить, то здогадуюся — він з тих палких колективістів, які ніколи не починають бійки сам-один через принцип.

Вертаємося до залу. Фертик шепчеться зі своїми. Ті поглядають на мене. Мій єдиний порятунок — чимскоріш винести звідси ноги. Та я сиджу і, знай, попиваю вино.

Вони навалюються на вулиці. Мене збивають з ніг, місяць туфлями, кросівками, бутсами. Я лише закриваю голову руками і мовчу.

Мене ставлять на ноги й беруть у вузьке коло: тепер я літаю від одного до другого. Гра, вочевидь, весела, бо всі регочуть, а дівчата аж вискотять від захвату.

Далі мене тягнуть кудись за ноги і знову б'ють. В голові дзвенить, в роті, здається, не зосталося жодного зуба.

Та ось комусь набридає ця забава. Вгамселяють чимось важким у потилицю. Я непритомнію...

* * *

— Тут їсти дають? — питаю я чоловіка.

— Та ти що!

— Чого за вами ніхто не приходить?

— А хто прийде? Сім'ї нема, ніде не працюю.

— А сім'я де?

— Пропив,— витирає сльозу чоловік.— Мав колись все: роботу, жінку, дітей, квартиру, а тепер...— махає рукою.— Нічого... А жити треба... От живуть, — чоловік оглядається, стишує голос.— Бач як чисто? А хто чистить? Ми... Такі ось, як я... А коли б не ми, то хто? І таких, як ми, тре'... лайно виносити з-під когось...

А там, де треба і є з-під кого виносити,— нема кому.

Мене викликають аж перед четвертою годиною. Виходжу й очам своїм не вірю: Сильвестер, Геник, Вутонька.

Дід, зобачивши мене, кліпає очима, усміхається жалібно, здається, що розплачеться.

— Кхе... Кхе... Що ж то таке? Га? Хто ж то тебе так? Кхе... Кхе... Кхе... Га? Зозулька...

Геник засовує руки в кишені, гойдається на ногах. Сильвестер відкопилує нижню губу, хитає головою.

Мені виписують квитанцію на сто карбованців, віддають паспорт.

— Іди, — каже черговий. — І гляди...

— А запальничка? — питаю. — А гроші?

— Які гроші?

Я дивлюся у його люті очі. Пика — торкни, кров бризне, литий карк, кітель тріщить на плечах.

— Иди, йди, — усміхається, а очі-скельця буравлять мене наскрізь — Бачили ми таких хитрих. Запальничка, гроші... Ач! — кривить губи. — Може, ще в тебе золота обручка була, золотий годинник? П'яничка...

— Ну, ну... — хмуриться Геник. — Ти той... Не розпускай язика... Не ті часи...

— Ти той... — й собі стягує ріденькі брови Вутонька. — Не ті часи...

Надворі я дякую їм трьом. Та Сильвестер бере мене за лікоть.

— Ти дивись мені, — каже. — Дивись. А то я тобі не псуватиму пику, а штани спущу і кропивою, кропивою!

Ми спиняємося у якомусь містечку, йдемо до ресторану. Сильвестер шепчеться з офіціанткою, нас доводлять в окремий кабінетик.

Сильвестер Генику й собі наливає майже по повному фужерові, мені та Вутоньці — по півчарки.

— За що п'ємо? — підносить Геник свою чарку.

Я знаю за що: щоб мені вдалося непомітно чкурнути найближчим часом. А за що вони — мене не цікавить. Вже все позаду: село, Олена, Світлана, Вутонька, Геник, Сильвестер.

— За те, щоб не було сиріт, — раптом каже Сильвестер. — Щоб сироти не були сиротами.

Зненацька я лечу у якусь безодню. Лечу й лечу, а дна нема та й нема.

Коли воно буде, те дно? Бо й груди спирає, і серце заходиться, а в горлі гарячий клубок не дає дихнути. Хочу ковтнути його й не можу. Ще секунда — й задихнувся б.

Хтось стукає мене по спині. Вутонька. Де він тут взявся?

— Кхе... Кхе...— знічено каже дід.— Поплач, поплач... Іноді й чоловікам тре' сплакнути... Кхе... Кхе...

А хіба я плачу?

* * *

Я сиджу вдома: чекаю, доки зйдуть синці. На душі важко. Пригнічений, нещасний, я, мов автомат, тиняюся кімнатами, двором.

Двічі я зривався з цепу. Першого разу мене взяли на облік як неповнолітнього злочинця.

Який я злочинець? Хіба то злочин — шукати те, що мають інші? Чи здатні збагнути, відчуті ті, хто має батьків, біль тих, хто їх не має?

Багато людей і не гризуться тим, що десь є сирітські будинки, школи-інтернати, що по війні їх так багато, а безбатченків щороку збільшується.

Сила-силенна людей живе у своїх власних дрібних турботах, їм і горя мало до того, що діється навколо них, їх не обходить ніщо, окрім своєї долі.

Усіх цих салогубів, коли вони чують про нас, посідає легке роздратування, а інколи й злість, і вони кидають сердито:

— З моєю дочкою цього не станеться!

Чи:

— Мій син такого не вчинить!

А моя ж мати теж чиясь дочка, а батько чийсь син. Чи дивилися вони на світ, на людей бодай ра-

зочок нашими очима? Чи шукали вони у кожній жінці матір, а в кожному чоловікові батька?

Хіба я винен, що часто на моєму шляху постають якісь перешкоди? Хіба мене тоді хтось спитав: чого ти шукаєш?

Та й що відповів би я? А коли й відповів би, то що змінилося б? Хіба я зрозумів би, що пошуки мої марні? І гнав би геть думку за це?

Я й так жену її. Але щось сильніше за мене самого сидить у грудях. І нічого я не можу вдіяти з ним.

Та цього разу я чую: у мені з'явилося щось нове, незбагненне, але з часом воно роздасться вглибину, ширину.

Та й чи маю я право скиглити. Маю. Я не сам. Нас багато. І на мені не кінчається страждання. І чому? Адже у нас нема на те причин, нема війни. То чому нас так багато? Чия у цьому вина?

Я мушу розшукати жінку, яка привела мене на світ. Не заради себе. Вона мені вже не потрібна, я рано став дорослим, я виріс скоріше своїх ровесників.

Мушу розшукати. Заради тих дітей, які ще мають стати сиротами. Я візьму ту жінку за руку, поведу селами і містами. Попереду йтимуть такі, як і я: одні битимуть у барабани, а другі кричатимуть: — Ведуть синовбивцю!

З цим миритися не можна. То великий гріх. А ще більший гріх — не бачити цього.

А коли я не розшукаю матір, то найду Людмилу. Найду і скажу:

— Я той, кого ти запхала у целофанову торбу. Я вокрес, щоб нагадати тобі про твій злочин.

Вутонька розраджує мене як може. Здебільшого граємо у піддавки. За столом грати нам не вихо-

дить — зріст не той. Тож починаємо на дивані, а продовжуємо на підлозі.

Граємо завзято. Вутонька мов дитина: виграє — плеще у долоні, сміється.

Баба Уляна дивиться телевизор і щось плете.

— Що старе, а що мале — їдне, — бурмоче.

Вдень пораємося на дворі: підправляємо хлів, огорожу, нарощуємо зруб в колодязі, наклепуємо ножі у січкарни, лагодимо корита: на хазяйстві корова, двоє свиней, п'ятнадцять гусей, десять курок.

Вутонька тішиться: восени наїмося гусятини по саму зав'язку.

Приходить Олена. Бачить мое обличчя, сплескує у долоні:

— Що то з вами?

Бачила б вона мене тоді.

Хочу сказати, що мене мали за грушу у секції боксу, але змовчую.

Чого вона прийшла?

Олена в'язне в розмову з бабою Уляною: що плетете, кому, яке воно, на скільки очок і ще щось. У цій термінології я петраю мало.

За вікном сутеніє.

Беру відра, йду по воду. Треба було й тут помпу поставити. Але труби протягнути аж до хати.

Вертаюся, а Олена коло порога.

— Може, ви мене проведете? — питає.

У її голосі щось таке, що мені геть не подобається.

Хочу відмовитися, але саме заходить Вутонька й веселенько каже:

— А чо' не провести? Піди пройдися, подихай свіжим повітрячком...

Скільки там того ходіння?

Та Олена йде не додому, а до байраку. Сідаємо. Олена вгощає мене диньками.

— Ти любиш диньки? — питаю.

— Ага...

— Як ти вийдеш за мене заміж, то я тобі щодень смажитиму диньки, — твердо кажу. — Три рази на день. Чесне слово! — б'ю себе в груди.

Олена сміється.

— Тепер ти той, — запускає вона долоню у мій чуб. — Той Роман... А то...

— Що — а то?

— Нічого... Нічого... — шепче вона мені у потилицю.

І цей шепіт, і вечір, і жаб'яче кумкання, що лине з дна байраку, і місяць зверху — все це томить мене. Лягаю горілиць, плющу очі. Зараз засну, а як прокинуся, то нічого поганого не пам'ятатиму. Тільки гарне.

Коли я прокидаюся, Олена лежить горілиць і дивиться у небо, склавши руки на грудях.

— То ви, тітко?

— Я...

Голос її ніби лине здалеку.

Я нахилиюся над нею. Її шкіра мерехтить прозором й, здається, випромінює світло. Обережно торкаюся пальцями її щік. Вона усміхається. Легенько торкаюся губами кінчика носа, щік, губ, підборіддя, шиї.

Олена чогось зітхає.

Мое обличчя на її грудях, прикритих тонкою матерією.

— Ти що — не знаєш, як цілують перса дівчини? — шепче Олена.

— Ні, — відхилиюся я і знову беруся до диньок. — Ми цього не проходили ні в школі, ні в технікумі.

— Брехун, — сміється Олена і знову куйовдить мого чуба. — Брехун без пам'яті. Усі брехуни. — Олена сідає, підносить значуще пальця: — Повинні

мати добру пам'ять. Щоб пам'ятати, що й коли вони збрехали. Ти забув, що казав мені, коли я тебе вела до Вутоньки?

— Забув...

— Що умів без сторонньої помочі знаходити груди. Що тебе цьому вчила твоя мама.

— У мене ніколи не було мами. Я виріс без мами. Я сирота. У мене немає жодного родича: тітки, дядька, баби, діда.

— Вигадько...

Чого вона не вірить?

Я ні разу не бачив тієї жінки, що привела мене. Я навіть не знаю, як вона виглядає, я не торкався її грудей. Вона не годувала мене своїм молоком.

Хочу встати, та Олена притримує мене за руку.

— Посидьмо...

* * *

Назавтра за мною приходять посильні: Сильвестер негайно хоче бачити мене.

Голюся, миюся. Шкіра навколо очей ще жовтувата.

Сильвестер стрічає мене усміхнено.

— То як? — питає.

Я махаю рукою.

Він відчиняє сейф, подає мені дві коробочки. Годинник і запальничка. Я кладу на стіл.

— Не треба.

— Но, но! — підвищує голос Сильвестер, в очах запалюються вогники, по яких перечити йому не те що не можна, а й не варто. — Но, но! То премія за жнива.

— Треба було давати, як давали усім.

— Треба було прийти, як прийшли усі... Ми тобі й одноразової допомоги не давали. А тобі належить. Зайдеш в касу...

Годинник такий же, як і був у мене, запальничка теж.

Сильвестер дістає з шухляди пачку сигарет, кидає мені.

Дякую йому й питаю про те, що так муляло мене.

— Звідки ви знали, що я сирота?

Сильвестер зітхає, тре очі двома пальцями.

— Таж був у Києві. Хотів тобі zarazом зробити приємне — привезти привіт від діда з бабою... А там... — розводить руками. — Я ще заїхав у технікум, а звідти у дитбудинок. Отак! Приїхав, а тебе — чортма! Та то таке. Треба жити, Романе. Треба... Не втікай од самого себе, однаково не втечеш. Завтра, — переводить мову на інше, — поїдеш в ертепе за трактором. Твое завдання, — цілиться у мене пальцем — перевірити! Перевірити! Ти мое державне приймання. Візьмете трактор лише тоді, коли упевнишся — трактор справний!

То робота для мене.

— Бери з собою Геника. І щоб... — постукав пальцем по столі. — Я їм, скурвиним синам, покажу! Акта. Сюди. На стіл!

Сильвестер у гніві. Отже, знову хтось хоче накинути колгоспові якесь барахло.

— Поки я тут...

Я виходжу з кабінету, а Сильвестер гримить:

— Олено!

Та вона устигає сказати мені, що баба одержала листа, що найшовся дядько Василь, аж у Німеччині.

Якщо мати схоче пайти свою дитину, то вона розшукає її на краю світу. Навіть у джунглях Амазонки.

Геника вдома немає. Іду на тракторний стан.

— Де Геник? — питаю Шарлая.

— У майстерні... Змагається із Зозулькою...

Стіл щільно обступили механізатори. Геник кидає

на мене погляд, підморгує. Зозулька, важко зітхнувши, кладе руку на стіл, згинає у лікті, перебирає пальцями.

— Ну! — простягує розчепірену долоню Зозулька Геникові.

— Людина приходить у життя головою вперед, — насмішкувато каже Геник, — а йде з нього ногами вперед...

— Ти до чого? — підозріло дивиться на нього Зозулька.

— А до того, — ехидно усміхається Геник.

Зозулька розгублено кліпає очима. У могутньому тілі Зозульки сидить наївна, невинна душа дитини.

— Ти, — каже Дмитро Кондратюк, — Мироне, не звертай на нього... То він тебе лякає...

— Психічна атака...

Зозулька зиркає на свою долоню, на Геника, знову на долоню, далі хапає долоню Геника.

— Зара ми тебе... — сопе Зозулька...

— А ми вас, — цідить крізь зуби Геник.

— Я таких, як ти... — обличчя Зозульки криється багрянком.

— Ми скромніші, ми не лякаємо, — веселенько видихає Геник. Рука його тремтить — видно, що йому доводиться нелегко у широчезній, мов лопата, долоні Зозульки.

Я знаю — це змагання може розтягтися надовго, минулого разу вони сиділи отак з півгодини, аж поки, потомлені обое, згодилися на нічию.

Раптом Геник увесь напружується, червоніє, що ось-ось бризне кров'ю, хекає й кладе руку Зозульки.

Зозулька киває головою...

Відкликаю Геника. Везу його своїм драндулетом до його хати, ставимо мотоцикла на дворі, а далі керуємо Гениковим «Москвичем».

Геник розпитує за той клятий вечір. Я спочатку

відбуваються жартами, а потім — сам не знаю, що за хмара мене зайшла, — виливаю душу: розкакую за своє життє, за тїтку Марину — добрячу душу, але її одної не хватало на нас усїх, за Вірочку, яка товкла нас носом у лайно, за Ромку, за технїкум, за те, як чистили камери схову, як шукав матїр, як пив вино у ресторанї, як била мене та компанїя, за мїліціонера.

Розкакую, а перед зором постають люди, яких я так пристрасно хотїв забути і яких забути так і не зміг.

Єхидне обличчя Грицюка, благородне зверху, а підленьке знизу Корнюка, облесливе — Вірочки: вона щипала нас, коли ніхто не бачив, і сосюкалася з нами, коли хтось був; добре, із сумними очима — Якова Петровича, безкровне — Івана Івановича, сухе, горде — Семена Ізраїловича, завзяте — Василя Станїславовича.

Згадалася неймовїрно гладка кухарка тїтка Марїя — вона вїчно щось жувала, її повне, кругле обличчя лискотїло потом, спритна, шахраювата з кривуватими ногами Надюша Шевчик, яка назавжди йшла додому з натоптаною сумкою, буркотливий, здавалося, постійно невдоволений чимось, насправдї предобрячий завгосп дядько Микола, насмїшкуватий, циганкуватий шофер Льонька Вовчок, якого ми прозивали Вовком.

Нам усїм було легше з простими людьми: з прибиральницями, з водїями, з кочегарами, вони розумїли і жалїли нас.

А чому зневажав освїчений люд?

Розкакую, й у менї щохвилини твердїє вїдчуття, наче я пїдїмаюся схїдцями з якоїсь ями, і з кожною приступкою мїцнїє думка — вороття назад немає, минуле тому й минуле, щоб не жити ним. Але й не забувати.

Згадую Ромку.

Нараз згадую листа від неї, її слова, що вона геть усе, усе розповіла своєму чоловікові. Тоді я здивувався й не повірив. А тепер, саме в цю мить, збагнув: не тільки можна, а й треба, без цього не очиститься душа, не станеш тим, ким муσιш стати, коли хочеш жити серед людей.

Геник вирулює на узбіччя, гальмує.

— Чо' став?

Та він мовчить, охопивши своїми сильними, мускулистими руками кермо, спершись на них крутим підборіддям. Горбатий ніс на його смуглявому обличчі, випнуті уперед губи надають йому схожості з якимось птахом.

— Чо' ти став?

— Життя, — каже Геник спокійно і серйозно. Заводить машину, їдемо далі. — Життя!

— А що таке життя! І хто знає — як треба жити?

— Та вже не ті, хто навчає, як жити. Люди страждають, чогось хочуть, чогось прагнуть, а їм все товчуть: страждати не можна — нема для цього причини, хотіти треба лише те, що визначимо ми. Отак!

Я мовчу. Мовчить Геник.

Так ми їдемо мовчки.

Зміст

ТЕРПКИЙ СМАК ІСТИНИ. Роман з
КРИК. Повість 227

Литературно-художественное издание
Панасюк Николай Владимирович
ТЕРПКИЙ ВКУС ИСТИНЫ
Роман, повесть
Киев, издательство «Радянський письменник»
На украинском языке

Літературно-художнє видання
Панасюк Микола Володимирович
ТЕРПКИЙ СМАК ІСТИНИ
Роман, повість

Информ. бланк № 2698

Художник В. І. Романенков. Художній редактор О. О. Стеценко. Технічний редактор Н. М. Самойличенко. Коректор А. О. Холоша

Здано на виробництво 07.06.88. Підписано до друку 06.09.88. БФ 39453. Формат 70×100^{1/2}. Папір друкарський № 1. Гарнітура літературна. Високий друк. 11,7 ум.-друк. арк., 11,86 ум. фарб.-відб., 11,79 обл.-вид. арк. Тираж 30000 пр. Зам. 3385. Ціна в оправі 90 к. Видавництво «Радянський письменник», 252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52. Одеська книжкова фабрика, 270008, Одеса-8, вул. Держинського, 24.

Панасюк Н. В.

П16 Терпкий вкус истины: Роман, повесть.— К.: Рад. письменник, 1988.— 288 с.

ISBN 5-333-00163-4

Сложны драматические судьбы героев молодого украинского прозаника Николая Панасюка. Никак не находит своего места в «гражданской» жизни герой романа, бывший офицер, уволенный в запас после тяжелого ранения в Демократической Республике Афганистан. Длинный и мучительный путь к истине героя повести «Крик», который начал жизнь у чужой подворотни, брошенный матерью.

П 4702590200-156
M223(04)-88 89.89

ББК 84Ук7-4